

HOLMI

VII. évfolyam 8. szám

1994. augusztus

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Závada Pál

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Göncz Árpád, Kertész Imre,
Kocsis Zoltán, Lator László, Ludassy Mária, Mándy Iván,
Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia.

Borítóterv és tipográfia: Kornyei Anikó. Tordelőszerkesztő: Keller Klára.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Nádasdy Ádám*: Átvonulni máshova • 1095
Göncz Árpád: Értelmiségi vagy politikus? • 1095
Vas István levelesládájából
(*Közzéteszi Monostory Klára*) • 1102
Czesław Miłosz: Készülődés • 1117
Kiegyezés (*Gömöri György fordításai*) • 1118
Marguerite Yourcenar: Rontás (*Nagy Nóra fordítása*) • 1118
Márton László: Az ifjú és a nimfa • 1129
Térey János: A viszketőség • 1135
Akaratos kérelem • 1135
Kicsi Sándor András: Nemzeti rendőr-karakterológiánkról • 1136
A tabu három mechanizmusa
a magyar népnyelvben • 1137
Peer Krísztián: Az idő, ami nem rajtunk múlik • 1141
Életrajz • 1142
Kórizs Imre: Hungary direct • 1142
Grimasz • 1143
Rába György: Belia Györgyről, évforduló nélkül • 1144
Péterfy Gergely: Szarkofág és szerelem • 1149
Zirkuli Péter: Mint víztetőn • 1154
Léderer Pál: Az ok-kutatás következményeinek okai • 1155
Rapai Ágnes: Helyezkedem • 1174
Horgolás • 1174
Ludassy Mária: Ernest Renan időszerűsége • 1175
Ernest Renan: Mi a nemzet? (*Réz Pál fordítása*) • 1177

FIGYELŐ

- Nádas Péter*: A világbajnok Delius
(Friedrich Christian Delius: Der Sonntag,
an dem ich Weltmeister wurde) • 1189
- Bazsányi Sándor–Nagy Gabriella*: Két bíráló egy könyvről
(Tar Sándor: Ennyi volt) • 1192
- Bányai János–Farkas Zsolt*: Két bíráló egy könyvről
(Balassa Péter: Halálnapló) • 1202
- Gál Ferenc*: Mesél a bécsi szerző
(Antonio Fian: Schratt) • 1221
- Richard Rorty*: Heller Ágnes–Fehér Ferenc:
The Grandeur and Twilight
of Radical Universalism
(A radikális univerzalizmus nagysága
és bukása) (*Barabás András fordítása*) • 1223
- Marosi Ernő*: Dialógus a művészetről
(Popper Leó írásai, Popper Leó
és Lukács György levelezése) • 1228
- Szabó Júlia*: Swierkiewicz Róbert kiállítása
a Kiscelli Múzeum templomterében • 1232
- A HOLMI postájából
(Páskándi Géza, Laurent Stern
és Czímer József levelei) • 1234

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt., a regionális részvénytársaságok
és a Sziget Rehabilitációs Kiszövetkezet
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1051 Budapest, Nádor u. 26.)
Előfizetési díj fél évre 360, egy évre 720 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
A fényszedést az ÍRISZ Kft. végezte
Nyomtatta a Zenemű Nyomda Kft. Vezető: Tóth Béláné

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Nádasdy Ádám

ÁTVONULNI MÁSHOVA

Volt centrum is, egy pillanatra látszott
az okkersárga fény, aztán megint
üzem hátán üzem rohant sötéten
az ablak előtt, szisszenő közel.
Betakaróztam: nem való nekem
az utazás, védtelen és mohó
vagyok, rosszul öreg. A restiben,
ahol valami főzeléket adtak
éjjel kettő után, márvány borított
minden felületet: az asztalok,
a székek is sötétvörös, hideg
márványból voltak (jól lemosható!);
szörnyű tömeg volt, mindenki zajongott,
az asztal alatt, amihez leültünk,
egy holttest feküdt. Ezért volt szabad!
De már elkezdtünk enni, kellemetlen
lett volna átvonulni máshova.
Öreg volt, nyüött, és nem gusztustalan,
csak meg volt halva. Mi etrünk tovább,
kapkodva, útra készen (a halott
borostás volt: *azóta* nőtt neki?),
muszáj volt nézni. Arcizom se rándult,
suttymban nyeltünk, mint óra alatt.

Göncz Árpád

ÉRTELMISÉGI VAGY POLITIKUS?

Írói pályám kezdete – azaz érett férfikorom – óta foglalkoztat a közvélemény-formáló értelmiségi ember, esetemben az *író* politikai felelősségének kérdése. Érthetően, hiszen közvetve-közvetlenül 1956, a rá következő, kommunista börtönben eltöltött hat évem s az azt követő, korábbi börtönidőmben gyökerező kényszerű, de szívesen vállalt műfordítói pályafutásom érlelt íróvá. Akinek kenyere és eszköze a *leírt* szó.

Hivatásos politikusi pályám – azaz kora öregkorom – kezdete óta ugyanilyen élesen foglalkoztat a *politikus* (hivatásos politikus) társadalmi felelősségének kérdése. Ért-

hetően, hiszen hatáskörét tekintve gyöngé államelnökként naponta érzekelem a szó erkölcsi súlyát és társadalmi hatását. *A kimondott szóét, ami az eszközőm és minden-napi kenyerem.*

Olyan országban élek, amely gyökeres politikai, gazdasági, következőképpen tár-sadalmi átalakulás kellős közepén jár. Akárcsak közvetlen szomszédai, a többi közép-európai posztkommunista ország. S értékválságban, mint a politikai Európa *egésze*, amely a hidegháborút követő kurta győzelmi mámort követően éppúgy képtelen volt szellemileg, gazdaságilag és politikailag feldolgozni azt a váratlan s inkább még csak érzett, mint tudatosított történelmi tény, hogy a hidegháborút a világ *egésze* veszítette el, s hogy a félelem négy évtizedes egyensúlyának bomlása felszínre hozta a múlt már halottnak hitt eszméit. S az integráció már-már győztesnek látszó erőivel szembefordította a dezintegráció – a széthullás, bomlás – múltból táplálkozó s szintúgy halottnak hitt erőit. Megkockáztatnám, hogy nemcsak kontinentális szinten, regionális szinten, nemzeti szinten, de az ember – az *egyén* – lelki világában, értékvilágában is.

Ami ékesen bizonyítja, hogy a világ ma már *valóban* egyetlen egység: tetszik, nem tetszik, milliónyi eltéphetetlen szál köti össze. Világrészeket, régiókat, országokat. Társadalmakat és egyéni életeket. Hála kollektív tudatunknak, a telekommunikáció-nak. A világgazdaságnak. S annak az eddig kellőképpen végig nem gondolt ténynek, hogy autochton kultúra nem létezik: az egygyökerű emberi kultúra rengeteg ágat nö-vesztett, de ma – az emberi együttélés, az emberi környezet, a civilizációs ártalmak, a rohamos városiasodás szintjén – megint egységesülni látszik. Kárára-e? Hasznára-e? Nehéz volna megmondanunk.

De tudjuk-e, hogy e folyamatban mi és mennyi múlik rajtunk? S ha tudnánk, vajon eszerint cselekednénk? Mindannyian?

Aligha. De vannak, akiktől joggal várhatjuk el. Mert ha valóban azok, aminek hiszik magukat, akkor értelemszerűen az emberi közösség szolgálói. A szűkebb és tágabb emberi közösségeikéi. S ha azok, akkor ismerniük kell a szolgálatuk szabályait. S az ebből fakadó kötelezettségüket. S hogy e kötelezettségnek eleget tehessenek, ismer-niük kell a környezetüket. Legalább addig a határig, ameddig a szolgálatuk közvetlen hatása kiterjed. Ameddig a *teltek* nyelvét mások még megértik. Mert azon túl már az okság tudattalan, de széttéphetetlen hálója köt össze minket.

Nyilvánvaló, hogy a demokrácia körülményei között ezek az emberek, ha nem is kizárólag, de elsősorban a politikát művelő vagy a politika holdudvarában elhelyez-kező elit tagjaiból kerülnek ki. Tehát azok közül, akik a demokráciában a nép akara-tából rájuk ruházott, korlátozott és ellenőrzött *hatalmi* eszközökkel, s azok közül, akik a *meggyőzés* eszközeivel a társadalmi történések folyamatát olykor meghatározni, de legalább befolyásolni tudják.

Nyilvánvaló az is, hogy diktatúrában, kivált egy külhatalom által s nem belülről ve-zérelt diktatúrában, a szó teljes értelmében vett politikai elit nem alakulhat ki. A dik-tatúra ugyanis kiirtja a kisközösségeket, az elítékézés iskoláit, mert a spontán szerve-ződött közösségek felülről, erőszakkal irányíthatatlanok. Önszerveződésen alapuló polgári társadalom a diktatúra talaján – az önszerveződés lehetőségei híján – létre sem jöhet. De a diktatúra – minden diktatúra, bármilyen kegyetlen is – előbb-utóbb tör-vényszerűen kifejleszti önmaga belső, a diktatúra eszmevilágát még nem, de eszközeit már megtagadó „félíg ellenzékét”. Amely épp csak hogy tágítja a diktált vagy megtürt eszmevilág kereteit, lazítja a parancsuralom szellemi-szervezeti fegyelmét. Ám ezzel is hihetetlenül fontos láncszemet alkot a változás folyamatában: a hatalom politikai

parancsokat – kívülről jött parancsokat – híven közvetítő „technikusai” némelyikéből előbb-utóbb gondolkodó politikusokat formál. S ezzel egyidejűleg akarva-akaratlanul létrehozza a hatalom körül, a hatalmon kívül a parancsuralom eszmevilágát, *morális létjogosultságát nyíltan* tagadó gondolkodók immár a hatalom ellenére kialakult és egyre táguló holdudvarát.

Ez a belső félig ellenzék s a hatalom – jobbára közvélemény-formáló értelmiségiek-ből képződő – ellenzéki holdudvara már magában foglalja a diktatúra hatalmi elitjét alkotó „politikatechnikusok”-at majdan felváltó új „politikai” és az azt körülvevő „szellemi” elitet. A kettő határai ide is, oda is átjárhatók: talán épp ez a kölcsönös átszivárgás a diktatúrából demokráciába való átmenet legjellemzőbb vonása. A rendszerváltás ugyanis nem határvonal, hanem határsáv, s akik a politikai átmenetnek megelői és nem formálói, csak fokozatosan észlelik az életük változását (legyen az akár pozitív, akár negatív előjelű), hiszen a tapasztalatviláguk, szemléletmódjuk, következőkép-pen a magatartásformájuk és az őket körülvevő gazdasági és politikai változásokra adott válaszuk is folyamatosan változik. De ez jobbára a magánéletük és nem a közélet szférájában nyilvánul meg. Ám ez korántsem a közélet iránti kozony vagy fásultság jele. Inkább józan, túlélést szolgáló távolságtartás. Évtizedes beidegzést tukrózó egészséges gyanakvás.

A diktatúra megszűnte után az új politikai elit tagjait, akik kisebbrészt a korábbi „féllenzékből”, nagyobbrészt a korábbi rendszer ellenzéki holdudvarából kerülnek ki, legalábbis kezdetben az üldöztetés edzette mély belső meggyőződés, a hivatástudat, ugyanakkor a felkészültség, gyakorlat híján teljesen érthető politikai dilettantizmus jellemzi. Amit hamarosan átszínezi egyfelől a hatalomhoz – birtokolt vagy származtatott hatalomhoz –, másfelől a demokráciához való viszonyuk. Egy részük számára – s ez nem csupán az átmeneti társadalmak politikai elitjére áll – a politika csupán az önmegvalósítás eszköze. Belső késztetés, hogy történjék bármi, belül maradjanak, alkalmazkodjanak a pillanatnyi hatalmi struktúrához, s ellenszolgáltatásként részesedjenek a politikai hatalomból, a hatalom révén megszerezhető anyagi javakból.

De épp az elit genezise okán az átmenet politikusainak jelentékeny hányada – s tegyük hozzá, a jobbak – a hatalmat nem az önmegvalósítás, hanem a célmegvalósítás eszközének tekinti. A kérdés az ő esetükben inkább az, hogy a demokrácia – önmagában – az ő számukra cél-e vagy eszköz. Netán olyan célok megvalósítására, amelyek korántsem minősíthetők demokratikusnak. Még ha ezek a célok – hitük s a történelem vélt tanúsága szerint – hazájuk vagy egy eszme javát szolgálják is.

Jóakarathoz nem fér kétség. Felelősségtudathoz is alig. Igazuk egyetlen próbája a jövő – esetleges – tanúsága. A társadalmi valóság.

De vegyük szemügyre a „holdudvart” is. A hatalomtól egy lépéssel távolabb, s mert helyzetüket, ami nem határnaphoz kötött, mivelhogy nem választják őket, minden-kori szellemi rangjuk határozza meg. Szellemi mozgásterük tágabb, mozgásuk szabab-babb, mint a politikai elité. Álláspontjuk eleve rugalmasabb. Párthűség alig kóti őket, csak a szellemi s az ebből következő emberi tisztesség nehezen definiálható, de könnyen felismerhető kötelezettsége.

Őket is, akár a politikust, a *szavak* éltetik. De amíg a politikus szavát morálisan a tette – s a vele egy nézetet vallók tettei – minősítik, az ő szavaik tisztességét a szóki-mondás bátorsága. Az igazmondás késztetése. A tévedés jogának nyilvánvaló fenntar-tásával. Ami nem változtat azon, hogy az ő igazuk próbája is a nehezen kitapintható, de könyörtelen valóság. Ami előbb-utóbb megrostál minden szót. Politikusét, gondol-

kodóét egyaránt. Ami szakadatlanul változó, definiálhatatlan létező. Alkatelemeinek száma végtelen. Régmúlt, közelmúlt, jövőbe nyúló jelen. Egyéni érdek, csoportérdek. Értéktudat. Többféle is. Politikai és gazdasági hatalom. Magán- és közsérelmek sűrű halója. Múltba visszanyúló kollektív és egyéni tapasztalat. Pszichikai, társadalmi függőségek, előítéletek, jó és rossz beidegzések, viselkedésminták kusza rendszere. Ami felfejthetetlen. De kitapintható és érzékelhető. S amit a politikusnak, gondolkodónak – mert maga is a valóságba ágyazottan és a valóság anyagával dolgozik – joga van értékelnie, bírálnia, magyaráznia, a számára helyesnek tetsző vagy hozzáférhető úton módon formálnia, de egyvalamire nincs joga – arra, hogy a valóság valóság voltát tagadja.

A negyvenévi, hol gorombán, hol tétován erőszakos kommunista diktatúra pszichikai és gazdasági terhével, a kínkeserves átalakulás szociális gondjaival kuszakodó közép-európai országok valósága talán az átlagosnál is bonyolultabb. Hiszen vállalják-e vagy sem, megtagadják-e vagy sem, a közelmúlt velük él, léte letagadhatatlan. Meghatározza a reakcióikat, meghatározza az átalakulás formáit, kifakítja vagy átszínezi, újjakkal gyarapítja a történelmi régmúltból átörökített értékeiket, megszabja polgáraik – jobbára védekező – viselkedésmódját.

Egy nyugat-európai ember nemigen tud e ténnyel mit kezdeni; a bőrén nem érezte, közvetlen tapasztalatból nem ismeri e térség közelmúltját, s így nem érti – nem értheti – meg az átalakulás – az elkésett polgárosodás – olykor már-már hisztérikus vagy paranoid társadalmi kísérőjelenségét. Amelyek pedig törvényszerűek és érthetőek.

A közép-európai emberben – mint ahogy, gyanítom, minden európaiban – többféle értékrend él. Ezek közül talán a legszervültebb, a legkonzervatívabb – s talán legkevésbé tudatos – a keresztény-nemzeti értékvilág. Hiszen a nemzetté válás élménye az európai nemzetek java része számára a kereszténnyé válás élményével fonódik össze, s politikai-társadalmi rendjük természetes és elfogadott szervező- és meghatározó elve évszázadokon át a kereszténység volt. Élethalálharcaik java részét, még ha a dinasztikus és hatalmi-gazdasági érdektényezőt figyelembe vesszük is, hitük szerint a „haza” és a „keresztény hit” védelmében vívták. A nemzethez tartozás pedig, bármennyi értelmi változáson ment át e fogalom az idők folyamán, napjainkban is az egyén önazonosságának legfontosabb eleme. Függetlenül attól, hogy mennyire tudatos. A nagy és régi nemzetek tagjaiban kevésbé, mert számukra természetes, a nemzetté válás folyamatát még be nem fejezett, magukat veszélyeztetettnek érző kis nemzetek fiaiban azonban túlfokozott.

A másik a szabadságeszme, ami még a legszigorúbb rendiség idején is érezte a létét. Ez volt az a készlet, ami a polgárt, a parasztot Nyugaton már korán „beemelte” a rendiség keretei közé. Ami megszülte az autonóm ember protestáns fogalmát, s a kétely jogának kivívásával megteremtette a modern értelemben vett tudományt. Az önmegfogalmazás jogát kifejező pluralizmust. Ami a keresztény alapelvekből kiindulva fokozatosan szötte meg az emberi jogok mind sűrűbb hálóját, s hozta létre szekuláris korunk egyre érzékenyebb társadalmi immunrendszerét. Ami eredetét tekintve talán még európaibb, mint maga a kereszténység vagy a lényegében egyetemes, az összetartozás tudatából természetesen következő nemzeteszme.

A harmadik a társadalmi egyenlőség eszménye, ami szintén visszavezethető az Isten előtti egyenlőség keresztény elvére, de erősen átszínezi a szabadság, az ösztönös emberi igazságérzet és az emberi jogokban benne rejlő esélyegyenlőség természetes követelményének tudata.

Meggyőződésem, hogy nincs ember – európai ember –, akiben, s nincs társadalom – európai társadalom –, amelyben ma nem találnánk meg e három értékrend összes elemét. De nincs olyan sem, akiben vagy amelyben ne eltérő arányban vegyülne a három. Mint ahogy nem hiszem, hogy egyidejűleg vagy legalábbis egyenlő mértékben volna mindhárom tudatos. S ne változnék állandóan a hétköznapi élmények – a változó valóság – hatására egymáshoz viszonyított arányuk.

Megkockáztatnám azt is, hogy minden emberben – társadalomban – mindenkor az tudatosul leginkább, amely épp sérelmet szenved. S a sérelem megindítja a pszichikai (társadalmi szinten a politikai, gazdasági) védekező mechanizmust.

A politikus tehát jól teszi, ha odafigyel rá, hogy a három értékrendszer közül épp melyik az, amely környezetében legkevésbé érvényesül, mert biztosra veheti, hogy a társadalom (s mindenekelőtt a politikai hatalom értelmiségi holdudvara) rövidesen követelni fogja a hiány korrekcióját.

Azt hiszem, a mondottak igazát könnyebben tudom bizonyítani Magyarország példáján, mint bármelyik – a magyarénál szekularizáltabb és polgárosultabb – nyugati társadalomén. Egy régebben és mélyebben szekularizált és polgárosult társadalomban ugyanis, ahol az állam és az egyházak szétválasztása már gyakorlatilag megvalósult, éppúgy kevésbé valószínű, hogy az egyházak hithirdetési szabadsága csorbát szenvedjen, mint a nemzet identitástudata, hogy létének veszélyeztetettségéről ne is beszéljek. Mint ahogy egy „begyakorolt” s a demokrácia íratlan szabályait is ösztönösen betartó demokratikus társadalomban a szabadságesszme is nehezebben károsul (lett legyen szó személyi szabadságról vagy szólásszabadságról), mint egy rendiségből félfeudális, tekintélyelvű uralom alá átkerult, hiányosan polgárosult ország társadalmában. Ahol a tekintélyelvű kormányzást kurta és gyilkos fasiszta uralom, majd a háborút követő rövid féldemokratikus intermezzo után kezdetben durva, a vége felé enyhülő, kívülről vezényelt kommunista diktatúra váltotta fel.

Trianon a magyar társadalmat létében veszélyeztette; érthető hát, ha sokkhatást váltott ki, s a viszonylag szűk uralkodó rétegből kikerült politikai elit ókonzervatív reflexei hatására nem ismerte fel – nem volt képes és nem is akarta felismerni – a kor valóságos politikai erőviszonyait, s nem előre, hanem hátrafelé, a múltba menekült. Ennek katasztrofális hatásai ismertek: belpolitikailag a földreform megtagadása, következképpen a magyar társadalom szerkezetének katasztrofális megmerevedése, külpolitikailag a második Trianonhoz vezető vakvágány. Pedig a szellemi elit jelzett: a népi írók, akiknek művein egy egész nemzedék nőtt fel, világos képet adtak a lakosság többségének kilátástalan helyzetéről s a polgárosodás zsákutcájáról. A nemzeti értékrend sérelme azonban akkora volt, hogy a szabadság és az egyenlőség eszméjének nagyon is valóságos sérelme már nem hatolt a politikai vezetőréteg tudatáig. Önmaga vesztére.

A szovjet járszalagon vezetett kommunista politikai elit kezdetben ugyanilyen vak volt: nem ismerte fel sem a keresztény értékrend sérelmét (jelzésértékű, hogy miközben a szerzetesrendeket feloszlatták, az egyházi iskolákat államosították, a papokat bebörtönözték, a templomok zsúfolásig tele voltak – mindaddig, míg a kommunista uralom jóval későbbi szakaszában a rendszer meg nem találta az egyházakkal a „modus vivendi”-t, s a „párbeszédre” rá nem ment a „mártírglória”), sem a nemzeti öntudat sérelmét. Sőt a munkásosztály állítólagos uralmának felszíne alatt a már-már rendi méreteket öltő, megkövesült előjogokat termelő egyenlőtlenséget sem. A nemzeti értékrend sérelme s az egyenlőség sérelme az első alkalmas pillanatban (1956-ban) ki-

robbantotta a nyílt ellenállást – a két háború közt „hazátlannak” bélyegzett ipari munkások a valóság ösztönös ismeretében győztes forradalmat vívtak a nemzet becsületéért s az elnyomottak fölemeléséért, a munkástulajdonért – a nép egészének támogatásával. A forradalom leverése után a tömegmegtorlás, majd a „konszolidáció” mozsara kioltotta az újabb ellenállás lángját –, de a kommunista párton belül kialakult belső ellenzék, az erre támaszkodó nemzeti értékeket valló „népi ellenzék” s a gondolkodásmódja tengelyébe a szabadságesszmék elsőbbségét állító „demokratikus” ellenzék rövid összefogása a kommunista diktatúra haldoklása idején megint csak kialakította azt a „szellemi holdudvar”, amelynek valóságismerete vértelenül segítette át az országot a jószerint erejét veszített diktatúrából az egyelőre még csak vágyakban és papíron létező demokráciába. Amely viszont – az írott játékszabályokat gondosan betartva – meglepő sikerrel lehelte életet a papíron kitervelt intézményrendszerbe. S hozta létre – a régi rend megtértjeiből, a volt „holdudvar” nemzeti és szabadelvű alkotóelemeiből – az új, egyelőre igencsak gyakorlatlan politikai elitet. Amelynek kormányra került része – merthogy a legsurgetőbb feladata a nemzet már-már elfekélyesedett sérelmének orvoslása volt – mindenekelőtt erre keresett gyógyírt. S minthogy ilyet hirtelenében másutt nem talált, a közelmúltba – a második világháború előttre – nyúlt vissza érte. A mozdulat – bármilyen ellentmondásos is politikailag – valóságérzékre vallott, a gyógyír azonban, amelynek szavatossági ideje reménytelenül lejárt, s hatóanyaga egycélú, sőt hallucinogén, s ellenségképet sugall ott is, ahol nincs ellenség (lásd a második világháború végének voltaképpen egyenlőségelvű, de végzetesen félrecsúszott és gyilkosan szélsőjobboldali erőit) – arra mindenképpen alkalmatlan, hogy enyhítse a hamarosan kialakult s fájó egyenlőséghiányt.

Azt hiszem, joggal állíthatom, hogy a nemzetnek ma nemzet voltában (ha a határon kívül rekedt magyar kisebbségek közös gondját nem számolom ide) sérelme nincsen, s keresztény voltukban a hívó embereket is csak egyvalami fenyegeti: ha maguk fedkeznek meg a hitük lényegéről – Krisztusról –, s az élő Krisztus helyett valamiféle politikai egyházat állítanak a hitük homlokterébe. S megfélemedeznek róla, hogy ember a más istenszeretetéit csak annak látható emberszeretetésén tudja mérni – a keresztény kézmozdulat a más felé ajándékot nyújtó s nem az ökölbe szorult kéz.

Én úgy tapasztaltam – s nem hiszem, hogy nagyot tévednék –, hogy ez a három értékrend (nevezzük őket az egyszerűség kedvéért konzervatív, szabadelvű és szocialisztikus értékrendnek) nem különül el, s egyidejűleg van jelen mindenkiben, valahogy úgy, mint a kaleidoszkóp látómezejében a más-más színű üvegszilánkok. S ahogyan fordul a kaleidoszkóp, úgy alakul ugyanazokból az üvegszilánkokból folyamatosan más minta. A kaleidoszkópot nem mi forgatjuk, hanem a történelem – a vakvéletlen? –, de számíthatunk rá, hogy a fordulattól függően még egy-egy emberben is át-átrendeződik a színek dominanciája – konzervatívra, szabadelvűre, szocialisztikusra. S ugyanez áll a társadalmakra is.

Reméljük, hogy a kaleidoszkóp lassan fordul, és sem a nemzet fenyegetettségérzése, sem az egyházak változó szerepe, sem a szociális feszültség nem hoz létre gyökeresen új mintákat. Ha a demokrácia íratlan szabályai már a mi tájainkon is beépültek volna az itt élők tudatába, a tudatunk talán kevésbé emlékeztetne kaleidoszkópra. Mert a nemzeti érzés és keresztényi szeretet kötelező minimuma egyaránt benne foglaltatva a konzervatív, a szabadelvű és a szocialisztikus értékrendben. És senki sem érezné úgy, hogy a szabadságesszme e nemzeti azonosságtudatát veszélyezteti, hiszen az természetes, mint a levegő, amit belélegzik. S a hitét is magától értetődően gyakorolná bárki,

eszébe se jutna, hogy létjogosultságát bizonyítani kéne, hogy azt bárki egyenlőségigénye fenyegetné. A demokratikus – alulról épült – intézményrendszer, a társadalmi onszerveződés meg annak rendje és módja szerint gondoskodnék az egyén – azaz mindenki – természetes egyenlőség- és szabadságigényének kielégítéséről, hisz épp ez a célja. Hogy biztosítsa mindenki számára, megkülönböztetés nélkül, a gondolatszabadság és polgári egyenlőség intézményesített keretét.

Álom?

Ha töretlen lesz csecsemő demokráciánk növekedése, talán két-három parlamenti ciklus után tartós valósággá válik. A két-, de inkább hárompólusú – konzervatív, szabadelvű, szocialista – parlamenti váltógazdaság. Amelynek kollektív valóságismerete – vagy közös valóságérzékelése – megveti a pragmatikus s erkölcsileg egymást ki nem oltó lehetőségek politikai piacának alapját. Persze csak akkor, ha a konzervatív és a szocialista jogosnak és természetesnek érzi a más szabadságigényét, a szabadelvű és szocialista a más hitigényét és hagyománytisztelőt, a szabadelvű és konzervatív a más egyenlőségigényét és szociális érzékenységét. S ha mint minden emberben, mind a három pártalakulatban – bár más-más arányban –, de együtt élnek e három értékrend alapelemei.

A kérdés csupán az, hogy ezek az értékek *mind és mindenkor* a fejlődést segítik-e.

És itt merül fel a poliúkus vagy a politika holdudvarát képező értelmiségi, a művész, az író felelőssége. Az, hogy a valóság ismeretében, a gazdasági rend nyújtotta kereteken belül, szavaival és tetteivel, az állásfoglalásával segít-e a három értékrend változó, dinamikus egyensúlyát fenntartani, s ha a három közül bármelyik is a többi fölé kerülne, hogy a másik kettőt megsemmisítse, annak a fejlődés, a jövő érdekében útját állja-e?

Ma, ha Kelet-Közép-Európa országainak bármelyikét vesszük szemügyre, az a benyomásunk, hogy mindenütt a múlt csatázik a jelenért. Pedig az igazi feladat, a mindig változó jelené, hogy akár a múltból is a jövőt építse fel. A három értékrend, amit végigtekintettünk, mind a múlt terméke, de gondosan adagolva mind a három alkalmas rá, hogy a jövő építőköve legyen. De ehhez ismernünk kell a múlt és a jelen valóságát, és meg kell terveznünk a jövőt. Hogy a múltból *ma* azt válasszuk ki, ami a *jövő* építőköve lehet. Ami a hazáját szerető szabad polgár egyetértésével a valószínűsíthető jövő időálló épületébe beilleszthető.

VAS ISTVÁN LEVELESLÁDÁJÁBÓL

Közléteszi Monostory Klára

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában feldolgozás alatt áll Vas István hagyatéka. A költő levelezéséből válogattam egy csokorra valót, azóta már elhunyt íróbarátainak, ismerőseinek írásából szemelgetve. A leveleket megírásuk időrendjében közlöm, illetve az ugyanazon szerzőktől származó leveleket együtt. – Jegyzeteket csak ott adok, ahol egy-egy utalás magyarázatot kíván, és ahol ki tudtam deríteni a vonatkozásokat. Minden esetben megőriztem a levélírók egyéni helyesírását. – M. K.

Babits Mihály

A levél keltezetlen, egy névjegy hátoldalára írta.

Kedves Uram, nagyon sajnálom, hogy hiába küldött, de nem tudtam sehogysem értesíteni, mert nem tudom hova lehet telefonálni Önnek. A könyvet ugyanis nem sikerült megtalálnom, s az a titkos gyanúm, hogy valaki mégis elvitte már hogy írjon róla. Tájékozódok, így van-e s ki volt az; ha nem írt még eddig, visszakérem tőle. Mindenesetre néhány nap alatt meg fogja Ön kapni. Üdvözl!

Babits Mihály

Nem írna Schalom Aschról?

A *Nyugat* 1932-ben közölt először verset Vas Istvántól (APÁMHOZ), Vas István pedig 1933 őszén járt először Babits Attila utcai lakásában, a levél feltehetően 1933–1934-ből való. – Nem tudjuk megállapítani, milyen könyvről volt szó Babits és Vas István között. – Vas István nem írt a *Nyugatban* Schalom Aschról.

Szabó Lőrinc

Két levelét emeltem ki: tíz év választja el őket egymástól: az elsőt *Az Est* hivatalos kiadói levélpapírján írta Szabó Lőrinc, a másodikat közönséges postai levelezőlapon.

Budapest, 1937 aug 31

Kedves jó uram,
kérem szíves engedélyét, hogy fölvehessem egy költeményét *Az Est* lapok idei Hármaskönyvébe. Nekem nagyon tetszik a „Szerelmes filológia”, elsősorban arra gondolok. A másodközlésért jár néhány pengő honorárium, írja meg, bejön-e majd érte, vagy elküldessem? Írja meg az adatait: szül. év, hely, foglalkozás, köteteinek címe, stb.

Üdvözli híve,

Szabó Lőrinc

Bp. 1947 V/29

Kedves Barátom!

Pár napja írtam néhány sort. Azóta megjött az új könyved. Erre rögtön válaszolni kell. Szívből gratulálok! Igen jelentős ugrást látok mindenben, véglegeset, döntőt. Egészen boldoggá tett a meglepetés. Mert ez az volt, az előzmények után is. Majd beszélgetünk róla, ez bonyolult dolog. Éjszaka olvastam; reggel írom s adom fel ezeket a sorokat, hogy mennél előbb érezd, tudd az örömet. Ölellek!

Sz. Lőrinc

A lelkes gratuláció a frissen megjelent KETTŐS ÖRVÉNY című kötetnek szól.

Radnóti Miklós

Két levele található a hagyatékban. Az első keltezetlen, „zárt levelezőlap”, időpontját (1941) tartalmából és a postabélyegző némileg elmosódott feliratából lehet megállapítani. – Címzése: Vas István író úrnak – Vas Pál úr postájával – Budapest V. Sas u. 24. III. – Feladó: Radnóci Miklós, 1/2 m. kir. honv. utászszázad, Szamosveresmart, u.p. Szinérváralja. – A második, 1943-ban írt levelezőlapot Ortutay Gyula is aláírta.

Kedves Pistám,

köszönöm lapodat, nagyon jó volt, hogy írtál, valami hír „messziről”, tudod milyen messziről? A híreket és az „eseményeket” bizonyára tudod Fifiótól, nem is írhatok neked újat. Az sem új, hogy nagyon végére járok az idegeimnek, elképzelted, és most különösen, hogy jóformán egyedül, illetve másod magammal maradtam itt. Hiányzik az a nagy, zajos és bűdös kollektivitás, csak úgy lehet elviselni ezt az életet. A század vasárnap ment tovább, reggel 8-kor volt egy órás menetriasztás, zuhogó eső, kettőkor még az országon túl álltak és gyalog mentek innen 50 km.-re egy Doba nevű faluba, Krasznabéltek mellé. Mesélik itt az utászok, akik ismerik az egész környéket: hogy Veresmartnál is kisebb és koszosabb, sárosabb. Pedig gyufát vagy gyertyát itt sem kapni már. Vagy cigarettát! Szóval semmit. Néha tojást, ha tojik a szomszéd tyúkja. Itt Veresmarton a két Vámosival, Göndörrel, Körnerrel, Groszmannal, Perényi Miklóssal (ő maradt itt velem, a kővér mérnök, ha emlékszel) Pallóssal, Szegővel és Valérral laktam, pajtában, szobában, rosszban és még rosszabban. Vegyes társaság volt, de jó zajos, bűdös, – most hiányzik. Különben „intellektuális” csoportnak gúnyolt a század minket és Kerpel látogatóba járt hozzánk, képzelheted a többi csoportot, ha mi... No de hisz Te ismered, ha kevésbé sárosan is ezt a társaságot. Pistám, a Latin költőknél ne engedj a sajtakereskedők erőszakosságának, ragaszkodj az Apollinaire formátumához és fedőlap elosztásához. Ne legyen most már háromféle forma és tipográfia. Mi hír Waldapfel Imréről? Ha esetleg írsz Neki Pistám, írd, hogy ölelem. És szeretnélek már látni! Meddig tarthat ez még? Ha tegnap vége lett volna, akkor is sok lett volna. Sőt. Már a kezdetén is sok volt, hát még így. „Nem boldog a magyar!” Pistám, hiába. Ez aztán szállóige lett a „körzetünk”-ben. Édesanyádnak, húgodnak kézcsoksom, aki ismerőssel találkozol, üdvözlöm, Téged szeretettel ölellek és dolgozz! Ellustulsz és a „polgári gyönyörökbe” merülsz, ha nem zajgatlak! Bár már én is merülhetnék. Milyen a feketekávé? Ölellek, Zelket köszönts, ha írsz netalántán neki.

Miklós

[A lap felső részén utólagos toldás:]

Ha A.-ról bírálat jön, végy vagy szerezz két példányt Pistám, egyet nekem is. A NRH.-ban semmi? Reklamáld Gálon, vagy Rónai Palin! Az Ikreket is.

A levélben említett személyekről elsősorban Radnóti Miklósné szíves közléséből, másodsorban Radnóti NAPLÓ-jának szövegéből, illetve jegyzeteiből tájékozódtam. – A két Vámosi testvér közül Vámosi Pál (1911–1992) műfordító volt. – Gondör Tibor művelt, irodalomszerető tisztviselő volt; egy ukrain tábortban halt meg. – Körner József tervezte a Mechwart téri tanácsháza épületét. – Perényi Miklósról és a NAPLÓ-ban is említett Pallós Györgyről csak azt tudjuk, hogy munkaszolgálatos társak voltak 1940-ben. – Groszmannról, Szegőről nincs adatunk, keresztnévüket sem tudjuk. – Valér Endre Radnóti közeli barátja volt, tisztviselő, irodalomszerető ember. Ukrajnában veszett ott ő is. – Kerpel György az egykori híres Kerpel-patika tulajdonosának a fia volt. – LATIN KÖLTŐK: talán egy Vas Istvánnal közösen tervezett műfordításkötet. – Apollinaire: GUILLAUME APOLLINAIRE VÁLOGATOTT VERSEI. Fordította Radnóti Miklós és Vas István, bevezette Cs. Szabó László. Vajda János Társaság kiadása, 1940. – Waldapfel Imre, Trencsényi (1908–1970): klasszika-filológus, egyetemi tanár, műfordító. – NRH: Nouvelle Revue de Hongrie. – Gál: valószínűleg Gál István (1912–1982) irodalomtörténész, műfordító, az Apollo szerkesztője. – Rónai Pál (1907–1992), műfordító, a Nouvelle Revue de Hongrie munkatársa is volt. – Ikrek: IKREK HAVA. – A költő a névmagyarosításkor apja szülőhelye után a Radnóti nevet szeretne volna fölvenni, de csak a „Radnóczy” nevet engedélyezték, hivatalosan azt, csak írói névként használta a Radnóti, ennek legális – posztumusz – felvételét felesége intézte el 1945-ben.

1943 őszén Radnóti Miklós Ortutay Gyulával két hetet töltött Mátraházán a MÁV-udulóban. Az utolsó két napra feleségük: Fanni és Zsuzsa is odautazott. Radnótiné emlékezése szerint a két férfi éppen egy leendő általános iskola terveit szövegette.

Kedves Pistám,

megvagyok és jól vagyok, délelőttönként fürdőruhában napozom, este meg olyan marha hideg van, hogy összeverődnek a csontjaim. A Don Quijotét nyögöm, remélem készen viszem haza. Aztán a Szerb Tóninak fordítottam le áhitott Rimbaud-ját, véletlenül nem választott rosszul (Ma bohème), ez minden. Verset nem írtam, a Búsképi lovag teljesen megevett. De azért jó ez a kis meglegházi élet, ill. jó volt, szombaton reggel már indulok haza, még két nap! Pistám, ha netalántán Kállai Gyufa mégis közölte volna vasárnap az írásodat, légy oly jó, végy nekem is egy példányt. – Mit csinálsz? Ugorj fel szombaton délután, ha ráérsz és arra jársz. Édesanyádnak kezét csókolom, Téged öllelek, baráti szeretettel:

Miklós

Mátraháza, 1943. október 12.

Igaz barátsággal ölel

Ortutay Gyula

A levelezőlap versóján a feladó: Radnóti Miklós, Mátraháza, MÁV üdülő. – Az említett DON QUIJOTE – Radnóti Miklós az ifjúság számára dolgozta át Cervantes regényét (Cserépfalvi, 1943). – Rimbaud MA BOHÈME-jét Szerb Antal felkérésére a SZÁZ VERS című antológiába (Oficina, 1943) fordította. – Kállai Gyufa (vagyis Gyula, sz. 1910-ben) 1939–1944 között a Népszava szerkesztőségében dolgozott.

Balázs Béla

Levele nem jelöl évszámot, csak hónapot és napot, de perdöntő a *Válasz* 1947. márciusi száma: abban jelent meg Vas István két verse: HÚSVÉTI ÉNEK A TESTRŐL és GYERTYASZENTELŐI ELÉGIA.

máj. 5.

Kedves Vas István

Kissé elkésve – mert külföldre utaztomban olvastam a vonaton – akarom megköszönni két nagyon szép és megkapó versét a márciusi *Válaszban*. Nagy benyomást tettek rám és magamról tudom hogy ezt mindig érdemes megmondani a költőnek.

Kézszorítással

Balázs Béla

Füst Milán

IV. Párisi-utca 6/A. – V/I. – Telefon: 18, 33, 68.
Budapesten, 1947., december 31-dikén.

Kedves Pista,

csak néhány szót. Azzal kell kezdenem, hogy én a rólam szóló bírálatokat, – akár kedvezőek, akár kedvezőtlenek, – nem vagyok képes nyugodtan végigolvasni. S ha kedvezőek, még kevésbé, – átfutom őket és nem veszem többé kezembe. (S hogy ennek mi lelki oka van, fene tudja. Annyi tény, hogy lesütöm a szemem, ha dicsérnek.) Néha azonban kénytelen vagyok figyelmesen elolvasni ezeket is: – így jártam 1934-ben, mikor verses-könyvem függelékeként s kalauznak szánva a járatlan olvasó számára felvettem az akkori könyvbe a rólam szóló bírálatokat is. Akkor vettem csak észre, hogy például Kassáknak munkáimról szóló tanulmánya milyen remek! (Tíz év után!)

S így jártam most a Te cikkeddel is. Kiadják ugyanis újból a verses-könyvemét s én, minthogy a Te cikkedből is idézni akartam, kénytelen voltam azt újból elolvasni – s mondhatom, legnagyobb meglepetésemül szolgált. S most az az érzés kínoz, hogy akkoriban nem elég melegen köszöntem meg neked igazán átszellemült soraidat. Most teszem tehát!

Fogadd szeretetemet e kifejezését szívesen s boldog új esztendőt kívánok mindketőtöknek. Barátod:

F. M.

N. B. Két visszajavítási tanácsodat megfogadtam.

1934-ben jelentek meg Füst Milán VÁLOGATOTT VERSEI a *Nyugat* kiadásában. Vas István erről a kötetről írt: FÜST MILÁN OLVASÁSOKOR. *Nyugat*, 1934. II. 568–572. o.

Vas István – Ottlik Géának

A Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt. fejléces levélpapírjára írt levél Ottlik Géza hagyatékában (OSZK) található.

Budapest, 1948. II. 11.

Drága Cipikém!

Inkább egyszerűen írom meg, amit Te bonyolultan. Nagyon szeretlek, ami szeretetre, férfi iránt, egyáltalában képes vagyok, benned, irántad osszpontosul. Csak, sajnos, Te ennek nem sok hasznát tudod venni. Hogyan rázhatnád fel tespedésedből? Ez nem optimizmus vagy hit dolga; nézetem szerint a munkáé és a szerelemé. Akármilyen képtelenséget vetsz ezzel szembe, azért nem tudjuk egymást végleg megérteni (ami persze csak fokozza a szeretetünket), mert Te végletesen és vérbélien arisztokrata, én meg plebejus, csöcselék, csandala. Akárhogy védekezem ellene és szégyelem, az élet értelmét, igazolását ma is a munkában látom; nem látom, hanem érzem, élem. És a szerelemben. De egy plebejus-romanikusban, nem abban a lovagiban, szépben, finomban, amelyet a Te regényeidben és Waughban is úgy szeretek.

De azt erősen hiszem, hogy az arisztokratákat is csak a munka válthatja meg, vagy a vallás. De nem az ízlésé és egyéb arisztokratikus dolgoké, hanem a tételes, a brutális. Innen van az, hogy énnekem mindig tennem kell valamit, nem amit tehetnék esetleg, hanem amit éppen tenni tudok. Ne vess meg érte, ne is haragudj. Nincs becsületes semmittevés. Igaz, hogy a becsület sem ér egy vasat sem, de ez más lapra tartozik.

Es legvégül persze: rettenetes helyzetben vagyok, mindenképen. Ezért szólni kell, nem *szidni*. Ölel, szeret

P.

A *csandala* hindu eredetű szó, értelmezése a Pallas- és a Révai-lexikonban is megtalálható, Vas István nyilván ironikus, pejoratív értelmére céloz: „tiszdtalan foglalkozást űző, megvetett ember”. – *Waugh*: Evelyn Waugh (1903–1966) angol író *UTOLSÓ LÁTOGATÁS* című regényét Ottlik Géza fordította.

Ottlik Géza – Vas Istvánnak

A gépírásos levél keltezése: 49., nyilvánvaló tévedés, 48. helyett.

Gödöllő, 49. VI. 14.

Drága Pistám,

én egy arisztokratát ismertem életemben, itt küldöm a képmását, Apagyinak neveztem; és arra kérlek, ha elolvastad küldd el Czibornak a Válasz számára. Apagyiban volt bátorság és erő, hogy független legyen az emberi társadalomtól; bennem soha. Hidd el, ha minden erővel ki is ügyeskedek magamnak jogtalan előnyöket, nem érzem magam jól bennük és nem is érzem magam feljogosítva, hogy emberi életet éljek, mint mások; és azt hiszem, tizenegy éves koromban nem pusztán gyávaságból maradtam ott a katonaiskolában, amikor otthagyhattam volna, inkább valami homályos kötelesség- és közösségérzésből a valóság és a társadalom iránt; ezenfelül, nem tarthatnám magam írónak, ha nem lenne bennem mélységes szolidaritás, minden emberrel való együttérzés. Én is látom a valóság és a társadalom elviselhetetlen ocsmányságát, mint Apagyit, mégis tudom, hogy ideköt valami, ember-voltom, vagy „plebejusságom”. Ha pedig azt nevezed arisztokrata vonásnak, hogy a realitáson felüli igényekkel vagyok ezek iránt, akkor téged mindenestre jobban jellemeznek ezek az igények, mint engem. Ezért idegesített Rákóczi-szereteted. Rákóczi rossz példa, irreális, embertelen alak, csakugyan arisztokrata, nem szabad megtagadnunk egy adag részvétlenséget iránta (bocsáss meg a tömérdek „iránt” miatt). Plebejus munkát emlegetsz, de azt hi-

szem a te munkád közelebb van olyan „képtelenségekhez”, mint a hit, mint a Hegyi Beszéd kereszténysége, míg az igazi plebejus munka nem motorja az életnek, hanem aljas kényszerűsége, katonai rabszolgasága. Hiszen magad is ide kanyarodsz vissza levedben, tudod jól, milyen roppant emberi hűség és isteni hűség él benned (nem tudok jobb szót rá), nehéz helyzetet is ez okozza, de egyben meg is vált belőle mindig, örökké. Pistám, minden eleven ember rettenetes helyzetben van, rettenetesen magányosak vagyunk mindnyájan. Milliók példáját éled te fokozottan, a magárahagyott világegyetemben; ezért se szánni, se szidni nem lehet és nem kell téged, csak várni, hogy megoszd velünk a titkodat. (Hogy Adyval kezdett mondatomat Máraival fejezzem be.) Meg kell értened, ha azt mondom, hogy Arany vagy Mikszáth! mennyire elhallgatták tudásuk javát mindvégig, s ez végzetes hiba volt a végső, világirodalmi nagyságuk szempontjából. [Az utolsó két mondat kézírással hozzátoldva.] Azt úgyis tudod, hogy mennyire örültem a levednek. Jövő héten tudok csak bemenni. Marika miért nem jött? Szervusz, ölel

Cipi.

APAGYI: Otlik Géza novellája (*Válasz*, 1948. július), később bedolgozta az ISKOLA A HATÁRON-ba. – Czibor: Czibor János (1922–1961) kritikus, irodalomtörténész, a *Válasz* segédszerkesztője.

Rónay György

Gépírásos levél.

Kedves Pistám,

Megkaptam a levedet. Először is „mint katolikus” felelek a föltett kérdésre. 1. Ha egyszer egy író mondjuk gunyorosan vagy élesen ír az Egyházzal vagy hívő számára szent dolgokról, a fordítónak egyetlen dolga van: ugyanúgy gunyorosan vagy élesen adni vissza a szöveget. S ezért igazán nem lehet a fordítót vádolni. Legföljebb akkor követ el hibát, ha „tompít”, azaz hamisít. 2. Igazán nem értem, mi az idézett részben a durva vagy nem durva antiklerikalizmus. Ha egyszer ilyen az uzsorás, akkor ilyennek is kell ábrázolni, s itt, ebben nemcsak hogy a fordító nem „antiklerikális”, de még France sem. Úgynevezett katolikus (és ortodoxnak elismert) regényekből is tudnék kis fáradsággal egy sereg olyan helyet idézni, mely a kontextusból kiragadva akár káromkodásnak vagy gyalázkodásnak hat, holott se Mauriac, se Greene, se Bernanos nem antiklerikáliskodni akar, hanem egyszerűen ábrázol és jellemez.

Ami magát a kifejezést illeti, hiába gondolkodom, mégcsak megközelítő magyar kifejezés sem jut eszembe azon kívül, amit te használtál. Donner des épices finoman „megvesztegetni”, de itt többről van szó hangulatilag, s ennek a magyarban a – népnél egyébként széltében használt – „megkeni a markát” [sic]. Az adott helyzetben híven a franciát véleményem szerint nem is lehet másként fordítani.

Egy kérdés maradhat, ha nagyon szőrszálhasogató akarok lenni. Te úgy fordítod: „Ha előbb jól megkeni”... Lehet rajta vitatkozni, érzésem szerint, hogy egyáltalán csak „megkeni”, vagy „jól” megkeni, vagy „megkeni egy kicsit”. A pusztán „megkeni”-t azért nem érzem egészen jónak – noha kifogástalan – mert a magyar kurrens (népi főként) beszéd szereti az ilyen állítmányokat megtoldani, egy-egy „jól”, „egy kicsit”, „szépen”, stb.-vel, s itt éppen illik is az ilyesmi hangulatilag az alakhoz, stb. Hogy „jól”

vagy „egy kicsit”? Azt hiszem, itt aztán igazán csak az dönti el a dolgot, hogy a fordítónak melyik szalad a tolla alá, vagy a nyelvhasználatában melyik a közelebbeső. Én talán „egy kicsit”-t írtam volna? nem tudom. Dehát ennek semmi jelentősége sincs, se a dolog értelmi visszaadása, se klerikalizmus vagy antiklerikalizmus szempontjából.

Mindennek a sok fecsegésnek pedig az a summája, hogy szerintem jó úgy ahogy van a fordítás, s nem is tudom, hogy lehetne másképp fordítani. Ölellek:

Rónay Gyuri

1955. III. 13.

1953-ban jelent meg Anatole France NYÁRSFORGATÓ JAKAB MESÉI című regénye Vas István fordításában. Talán ezzel kapcsolatos aggályaira felel a levél – de a kései válaszra nem tudok magyarázatot.

Basch Lóránt

956. VII. 12.

Kedves V. I. barátom,
igen ilyen volt az ő lakásának az aurája, – amit mindenüvé magával vitt.

Szép írás, igaz írás: és a hűség szava.

Több mint húsz éve annak, együtt mentünk a Vérmező táján egy este, amikor hirtelen megszólalt: Figyelmeztetni akarlak egy fiatal költőre, – és megnevezte Önt. Ez tehetséges ha van rá mód, támogassuk. Az év vége felé: V. I.-nak jutalmat akarok adni. Ragaszkodott is hozzá – a mikor kifogásolták. És nehezen ment bele abba, hogy ne publikáljuk. (:Tudtommal Önnek ezt el is mondta:)

Ezzel tudom csak megköszönni az örömet, a mit szerzett.

Baráti üdvözlettel

Basch Lóránt

U. i. B. „kananok”-ot írt. A régi versben is, a Halálfiában is. Az általa rendezett utolsó kiadás sajtóhibája – sajnos – átment a későbbiekbe.

Vas István 1956-ban írta BABITS LAKÁSA című emlékező tanulmányát. – Basch Lóránt figyelmeztetése a „kananok” írásmódjára egyúttal a kiadóknak is szól. – Emlékirat-regényében Vas István másként emlékszik Baumgarten-díjának történetére és Basch Lóránt ezzel kapcsolatos szerepére.

Granasztói Pál

Gépirásos levél néhány betoldással, javítással.

Budapest, 1957. VI. 30.

Kedves Pista.

Ma elolvastam kis könyvedet, az Elvesztett otthonok-at.

Többszörösen is olyan volt, mintha a magamét olvastam volna; minden jó és szép könyv ilyen, Proust is azt írja: azt akarja, hogy olvasói a saját magukban olvasók legyenek, – azután hozzám közelálló barát írta, – és végül olyasmiről, amiről én is írhattam volna.

A téma annyira az enyém is, hogy szinte fájt olvasnom, s alig értem, hogyan leplezhetted előlem ezt az írást, amikor az én, hasonló tárgyú dolgaimat olvastad. Fájt azért,

mert te mégis szépprózát írtál belőle, sőt nagyon szépet, míg én – elfogadva, éppen a te nagyon megfontolt, hiteles ítéletedet – nem tudok, nem azt írok, s mert nem tudok, nem is akarok. A nosztalgiaák így azután bennem rekednek.

Annak, ami a hétkoznapi építészetben poézis, valami végtelen, sohasem tapasztalt megértéséről tanúskodik ez a könyv. Magad írod, sohasem a pusztá képzélet inspirált, hanem csak a valóságból tudtál képzeletbe lendülni. Ez a titka a könyvnek is, s annak, hogy házak, gangok, homályos lakások és utcák, városrészek széppé válnak benne. Mennyire belőled jön ez és mennyire nekem is ügyem, mutatja, hogy nekem is megszépült a Hold utca és a kis ház, amióta ott laktál, jártam nálatok és tudtam, hogy szépnek véled, – jóval a könyv olvasása előtt. És már a másik oldalát a térnek, a Nádor utcát is szépnek látom, mert a nagypapám ott lakott, a Báthory utcát, mert szerelmek fűznek hozzá, csak a közepét, a Szabadság teret vagyok még mindig képtelen szépnek látni. Talán megjön az is.

Valami nagyon nagyon európai és középeurópai van ebben a könyvben, az otthon értelmének, lényegének felfedése egy nomáddá váló világban. A lakásnak és a városnak egybelátása, egybefoglalása. Úgy látom és érzem, hogy te a magad sajátos világából, mesterségéből, a költészetből, elérkeztél a városépítésnek a szélére, míg én a magaméból, az építészetből is csaknem ide, a költészetére, – azt az árkot, ami az egyikből a másikba vezet, helyesebben ami elválaszt, nem léphetem át, te sem, de mintha már a könyökünk súrolná egymást.

Most, hogy Prágából hazajöttem, és még jobban tetszik nekem Budapest, ennek a könyvednek olvasása felgyújtotta bennem a lángot, tenni valamit még az életemben ezért a városért. Pedig már lassan úgy éreztem, nincs is tennivalóm, amim volt, elsütöttem, s itt állok üres kézzel, fejjel. Tenni valamit ezért a városért, s ha nem tchetek mint építész, mert egyre jobban undorodom és kétségbeesem a gyakorlattól, akkor tennem kell íróként: kiadnom azt, ami bennem él róla, szakszerűen is és nosztalgikusan, építészként és emberként, – megmutatni ennek az egyre bugrisabbá váló városnak, mi a szép benne, miért kell ide visszavágyjni és visszatérni. Az íróasztalomon, a szülőim képe alatt felállítva őrzök egy ócska, Budapest nevű cigarettadobozt, melyen ez a város látképével látszik, s kivilágított panorámájával, amilyen ma nincs, s amilyen sehol sincs, de amit meg lehet újra csinálni. Talán még fogok valamit tenni tudni ezért, hiszen borzalmas úgy élni, egy olyan hivatásnak, aminek eredendő célja volt, hogy az a város szebb legyen és látni, mint lesz mindig csúnyább, – ezért is menekültem írásba, emlékiratokba, ebben a tehetetlenségben, s lettem egy ilyen felemás ember. De a te könyved most visszaadott nekem a hitből, hogy ha másként nem, talán íróként is tchetek még én is valamit, mert kell, és mert tudnék talán. Szerb Antal is érezhette ezt, mert éppen azidőben, amikor te ezt a könyvet írtad, említette többször is nekem, szeretne velem együtt könyvet írni Budapestről, Cs. Szabó is felvetett egyszer valami ilyesféle tervet a háború után, valami Budapestről szóló irodalmi antológiát, amihez én írtam volna a városról. S ha arra gondolok, hogy az Isten talán egyszer megáldja a magyart, reához vig esztendő, s oda kerülünk, ahová valók vagyunk, akkor talán a világnak is ez többet fog mondani, mint régen mondott volna, már most is többet mondana.

Te megírtad és elküldted az Elvesztett otthonok-at, – én meg most szeretném visszanyerni ezt a várost, éppen e könyv nyomán. Mert annál a képnél, amit kevés szóval éreztetsz a Rózsadombi villából, nincs szebb és ez nem csak a természet ajándéka, hanem emberek műve is volt. És itt van. És az emberek is itt vannak, akik hol

ilyen várost csinálnak, hol októbert, – amit éppen tudnak és lehet. Itt élnek, anélkül, hogy tudnák, miben élnek. Meg kellene mutatni nekik.

Annyi minden nagyon szép, sőt megrendítő volt még ebben a kis könyvben, ami mindenkorra emlékem marad, – erről most nem is tudnék írni. Önző módon csak a saját vonatkozásaimról szóltam. De hát ezért írják a könyveket, hogy ki ki magára gondoljon, különben mi értelme volna.

Nagyon köszönöm, hogy elküldted a verseket is (ez későbbre szól), szeretettel ölel

Pali

Szerb Antal már 1935-ben írt egy BUDAPESTI KALAUZ-t (Lobl Dávid és Fia, Budapest). – A háború után, az évszám feltüntetése nélkül, talán 1946-ban megjelent egy BUDAPESTI ANTOLÓGIA is, Rubinyi Mózes és Szoboszlai Ferenc szerkesztésében; Vas Istvánnak két verse is szerepel benne. – Granasztói Pál később több könyvet is írt Budapestről.

Örkény István

Kedves Öregem!

Nagy orommel értesültem Kossuth-díjadról. Végre, gondoltam, annyi nímánd után egy arra érdemes! Neked talán egy kicsit elrontja a szád ízét díjtársaid színvonala, mert Mesterháziról kár is beszélni, Vas Pista viszont, bár iparkodik, művelt, stb., sosem fogja úgy eltalálni a munk. osztály nyelvét, mint te. Ő egy rüchtig zsidó. Neki ezt nem mondhatom meg, mert egyszer, mikor beteg voltam, nagy csomag kávé-t küldött, mégis neked köszönhetem a nagyobb élményt. Emlékszem [sic], amikor 1944-ben ellátogattál a krasznogorszki hadifogolytáborba és elszavaltad nekünk „Guadamarra, Guadamarra!” c. versedet? Nekem ez volt a háború legszebb perce, de bajtársaim is, éhüket feledve, szájtátva nézték pompás coboly-hélésű hundádat, melyen, miközben gesztikuláltál, egyszerre lóbálózott ide-oda a száz meg száz farkinca.

Gondolj az ő áttuzesedett arcukra és ne törődj se Vassal, se Mesterházzal. Az idei díjnak nem ők, hanem te adod meg a veretét: ez a Hidas-díj!

Éljen! Drasztvujtje!

Jó híved

Örkény István

1962. márc. 12.

1962-ben három író kapott Kossuth-díjat: Hidas Antal, Mesterházi Lajos és Vas István. Örkény István azzal játszik, mintha Hidas Antalhoz intézett levelét küldené el – tévedésből – Vas Istvánnak.

Illyés Gyula

Két – tartalmában összefüggő – kéziratos levelet emeltem ki.

Kedves Pista,

Saint-John Perse magán társaságban el-elejtette, hogy anyai ágon magyar származású családból való. Olvasván, hogy fordítod, elküldöm az erre vonatkozó két adatot: én Beck Andrásról kaptam őket, Párisból. Juttasd vissza nekem, vagy küldd el egyenest

Becknek (címe 18, rue de l'Hôtel de Ville) aki személyes ismerőse S.-J. Perse-nek, plakettet is csinált róla.

Kézcsókkal, baráti öleléssel

Illyés Gyula

968. VI. 12.

Beck András (1911–1986) szobrász. Radnóti Miklós barátja volt, róla is készített plakettet.

Kedves Pista,

Saint-John Perse-t eddig csak darabokban tudtam olvasni, annyi ismeretlen szót kellett kikeresni, s annyi összefüggést. Kinyitottad a kaput. Ezért hálámat fogadd. Most hosszabb lélekzettel mentem neki, úgy, hogy egy-egy francia részlet után megálltam: hogyan lehetne ezt magyarul kifejezni? Bámultam a megoldásaidat. Így következik hát a hála után a szívbeli gratuláció! De külön gratulálok az előszóért is. Imponálóan szép amit látkörünk szélesítéséért oly régóta, oly remekül csinálsz.

Most utoljára mondok csak köszönetet mindezért neked is, Piroskának is.

A régi szeretettel

I. Gyula

969. III. 22.

Saint-John Perse BÓJÁK című műve 1969-ben jelent meg Vas István fordításában.

Déry Tibor – Vas Istvánnak

Déry Tibor első levele kézírásos.

Kedves Pistám,

tegnap kaptam meg a kötetet s még az éjjel, együltömben elolvastam, ami már ritkán esik meg velem. Nagyon jó a könyv, nagyon jó üdülés. Az kapott meg tán leginkább, hogy milyen egyenletes a szintje – bölcsességed s tudás perdöntő bizonyítéka, irigylek érte. De kár, hogy bevetted a Bernáthról szóló verset. Mindegy, meghatóan szép a könyv. – Egyébként most olvasom – csak most! – Eliot fordításaidat. A napokban itt volt Bernáth, együtt olvastunk a Négy kvartettből, neki évek óta napi olvasmánya a könyv.

Szeretettel ölellek, Pirit sokszor szívélyesen üdvözöljük.

Tibor

B.füred, 1969. IX. 18.

A verseskötet – NEM SZÁMÍT (1969). – Az említett vers – EGY GRATULÁCIÓ ELHÁRÍTÁSA (először az *Élet és Irodalom* 1968. február 3-i számában jelent meg, később a NEM SZÁMÍT SZATÍRÁK ÉS EPIGRAMMÁK-ciklusában).

Vas István – Déry Tibornak

Gépirásos levél másolata.

Bp. 69 szeptember 25

Kedves Tibor!

Nem tudom, lent vagytok-e még, így hát a pasaréti címedre írok, – ott előbb-utóbb biztosan megkapod.

Nagyon jólesett a leveled, az elismerésed – köszönöm. És azért gépirásban, mert kicsit hosszabban is kell valamiről írnom, és nem akarom, hogy a csúnya kézírásommal bajlódj.

Bernáth. Azt, ami benne tiszteletreméltó, azt hiszem, senki sem tudja nálam értőben tisztelni, mert aligha van még valaki, aki hármás-erényeit – a festésben, az írásban, a politikai magatartásban – az enyémhez hasonló szimultaneitással tudná méltányolni. A harmincas-negyvenes években nagy festőnek tartottam, ill. ma is nagynak tartom azt a vonulatát. Kitűnő, élvezetes, okos, egyéni hangú írónak tartom – addig a kötetig, amíg el nem hatalmasodnak rajta rögeszméi. Politikai integritását, a háború előtt és alatt és után feddhetetlennek.

Paradoxonnak hangzik, de tréfásan elcsavart neve (a Pátzayéval együtt) ugyancsak tiszteletből került az epigrammába, mely azonban nem róluk szól. Az én szatúráim, epigrammaim (mint ezt az egész ciklusból megállapíthatad) az ál, a hamis, a szélhámos modernizmussal foglalkoznak. De hogy ezt tehessem, el kellett magamat határolnom a perzekutor-konzervatívizmustól. Ennek pedig az irodalomban nincsenek olyan képviselői, akiket akár tréfából is a tollamra vehetnék. Így diktálta maga a vers, a rím ezt a kettőt.

Most értem csak meg tavaly február 27-i levelednek azt a megjegyzését: „te nem tiszteled a másét” (ti. érzékenységét). Szóval, ez Bernáthra vonatkozhatott. (Hiszen az előtt jelent meg az „Egy gratuláció elhárítása”.) De hát Bernáth kinek az érzékenységét tisztelte valaha? Festők egész sorát gyalázta meg, pöckölte ki a művészi életből, dobatta ki állásából, kergette kétségbeesésbe, vagy, ami rosszabb, hülye reakcióba, Csontvárytól és Derkovitstól – Piroskáig. De neked emlékezned kell, hogy a festészetben én mélysegesen érdekelt voltam, már másfél évtizeddel azelőtt, hogy Piroskát megismertem. És festő-barátaimtól Bernáthról egyebet sem hallottam, csak panaszt, szitok-átkot. Később pedig, amilyen integer volt a személyében, intenzív művészetpolitikájával mégis a sztálinizmust támogatta. Képzeld el, hogy Szabó Lőrinc és Illyés – akik pedig legalább annyira viszolyogtak modern utódaiktól, mint Bernáth – sőt Te, összefogtatok volna Gergely Sándorral, Illés Bélával, Benjáminnal, Aczél Tamással – Weöres, Pilinszky, Nemes Nagy Ágnes, Mándy és Cipi kiirtására. Bernáth megtette. Ezért volt – és van – annyival keservesebb helyzet a képzőművészetben, mint az irodalomban. Szereti Eliotot – tudom. Miért utálja a festészet Eliotjait, Apollinaire-eit, Saint-John Perse-eit?

Szóval, nem látok abban semmi ártalmat, hogy erre céloz – ha csak halványan és távolról is – olyasvalaki, akinek a szava eljut Bernáth fülébe. Mert „egy epigram mégsem záptojás”, ahogy Arany írta.

Remélem, nem értesz félre olyanképpen, mintha ezzel a Te szemedben akarnám kisebbiteni Bernáthot – ez nemcsak hiábavaló törekvés volna, de izetlen is. Neked minden okod megvan arra, hogy szeresd őt, és semmi okod sincs arra, hogy figyelembe vegyél olyan komplexust, ami neked nemcsak idegen, de érdektelen is. Hozzá kell

tennem, hogy külön tisztelem Bernáthot azért, ahogy veled és veled kapcsolatban viselkedett fogságod idején. De az érzékenységet semmi okom tisztelni.

A „Szatírák és epigrammák” ciklusnak alig van olyan darabja, melyet – az érinteteken kívül – ne nehezményeznének sokan, olykor barátaim is. Hiába, ha az ember létező személyekről ír – még ha megnevezetlenül, még ha halottakról is –, annak mindig megvan a maga ódiума, amit vállalni kell – Te tudhatod legjobban.

A Bernáth-féle oldalgóságért is több helyről kaptam szemrehányást. Egyedül veled szemben éreztem szükségét a védekezésnek – részben az öröm miatt, amit leveleddel szerezted.

Bobe szép kezét csókolja
Téged a régi szeretettel ölel

Pista

Déry Tibor – Vas Istvánnak

Gépírásos levél Vas István hatvanadik születésnapja alkalmából.

Kedves Pistám

a tévéből – Bobe közvetítésével – értesültem, hogy te is öregszel. Sose búsulj, megessik mással is. De nem gondoltam volna, hogy ekkora különbség – 16 év – van köztünk, noha emlékszem, hogy még diák voltál, én meg már nasíci hivatalnok és gyakorló Nyugat-munkatárs, amikor a Seemannban megismerkedtünk Osvát asztala környékén. Beh kedves, esetlen kamasz voltál!... külsődben, viselkedésedben sokkal kölykösebb, mint belül, s milyen sokáig megőrizted ezt a szeretetreméltó félszegségedet! Uramisten, mi mindent értünk meg azóta együtt is, külön-külön is! többet, mint amennyi egy emberéletnek dukál, vagy amennyit – gondolná az ember – józan ésszel ki lehet bírni. De hát bírjuk ki, hiszen a nehezen talán már túl vagyunk.

Édes Pistám, az elkövetkezőkre nyugalmat s türelmet kívánok neked, s nyugtalan-ságot épp csak annyit, amennyi a munkánkhöz kell, azaz, amennyit magadban találsz. A külélet ebbeli segítségét, azt hiszem, már elnélkülözheted. Nincs szükséged további megpróbáltatásokra, már azok nélkül is nagy költő vagy – ezt tudod, s tudják.

A régi szeretettel öllelek, nagyon melegen, családodnak kézcsókom és valamennyiünknek szép őszi időt.

Tibor

B.füred, 1970. szept. 24.

Szentkuthy Miklós

1973. I. 28.

Édes jó Pistám!

Talán hallottál valahol arról, hogy immár majd egy éve lefordítottam Joyce „Ulysses”-ét. Fordítás közben a benne levő verseket (mondjuk nagyjában a „szürrealistább” jellegűeket) magam lefordítottam. De maradt kb. 60 sor – lefordítatlanul. Bár elég képzelőerővel rendelkezem (lehet hogy már ez is képzelődés...), nem tudtam mást elképzelni, mint hogy ezeket a sorokat CSAK TE fordíthatod le. Erre most szeretettel, nagy-nagy hálával „ünnepélyesen” és baráti csókkal megkérek, – ettől a kívánságtól per-

sze lektorátus és Kiadó is el vannak ragadtatva. Tudom, tudom elfoglaltságodat (Hölderlin, önéletrajz, versek stb. stb.), de talán ez a 60 sor (bocsáss meg szerénytelen, de vad óhajomért!), – egy hónap alatt –, beszűrhető lenne opus-odba. Még egyszer nagyon kérlek rá, – piros szívvvel biztosítva Téged, hogy ha nincs módod vágyálmomat teljesíteni, ölelésem épp oly megértően szoros marad nyakad körül, mint most és mindörökké. (Telefonom 364-169). Pirít – VIII. Orpheusom egyik Főihletőjét – karácsonyi és húsvéti szívcsengő szívlármával kézcsókolom.

Miklóstok

Vas István körülbelül 28-30 sort fordított az ULYSSES-be.

Cs. Szabó László

Két levelét választottam ki: hat év telt el megírásuk között. Mindkettőt írógéppel írta, csak a keltezés, megszólítás és a záróformula kézírásos.

1976 szept. 26

48, Gloucester Mews W. 2 3HE

Édes Pistám (s persze Piroska is),

nagyon nagy érzés: jó is, megrázó is volt végigolvasni, helyenként kétszer a Saskeselyű 20–30 fejezeit. Közben előkerült Siki István, megvan polcán a Kortárs tavalyi, tavalyelőtti évfolyama, kölcsönadja, hamarosan visszahátrálok az első fejezetig.

Megismétlem amit mondtam: elírtad előlem *irodalmi* önéletrajzomat, főlőslegessé tetted. Jobb emléktárral s helyzeti fölényben: a tettek színhelyén. Micsoda megkönnyebbülés. Olyan ember s barát végezte el helyettem, aki hatyúlovag. Keresztés-vitéz lehetett valamelyik ősőd vagy Szaladin, a nemes beduin vagy kurd, igen, azt hiszem, kurd. (Nem is arab!) Lovagias, már-már kínosan „fair”, nyoma nincs gyűlöletnek, sérelemnek, önsajnálkozásnak, szóval sok tekintetben végképp nem közép- és keleteurópai írás. Annál több az irónia és önirónia, irodalmunkban – ahogy magad is emlited Móricz Zsigmond kapcsán – szinte ismeretlen nagy erény. A Saskeselyűben persze a győzelem jele (az irónia), végül is Te maradtál felül, te szilárd jellem, pusztán azzal, hogy tisztességes és remegve bátor voltál mindvégig. Perspektivikus, beható elemzéseid az Új Szellemi Front föltételezhetően becsulésre méltó téveszméiről (a nagy írók részéről), másfelől az elvtársak acsarkodó s olykor hisztérikus lelkiállapotáról és denunció indulatáról higgadt nagy eszedre és krisztusi türelemmel párosult analízáló szenvedélyre vallanak. Mondtad, hogy a közhittel ellentétben a zsidók hősök és jó katonák, de buták; te Goethe módjára vagy fundamentálisan okos s a tetejében bátor is, amit elég rosszul leplezel. Órákig tudnék melegen írni, beszélni erről a megindító, emberséges és történész szemmel kincset érő írásodról.

Mondtam-e, hogy él idekint egy tisztelőd és olvasód, akire méltán büszke lehetsz? Drága barátom, Michelangelo prófétája, Tolnay Károly.

Ódry Árpádnak súlyos szív baja volt; a daliás „katonás léptek” hozzátartoztak páratlan vasfegyelméhez. Hiszen kamasz korában akadozva, botladozva beszélt a későbbi legnagyobb magyar beszélő színész! Halála csak téged lepett meg. Németh László nem „hagyta faképnél” Kozmát, akit tovább is becsült; idegei mondták fel a szolgálatot nyolc v. kilenc hónap után. Én viszont nem éppen zajtalanul vettem át örökét s még

többet, bár valóban nemzetmentő program nélkül: a jobboldali sajtó pár hónapig pergőtűz alatt tartott és Oláh György szerkesztő-képviselő a Parlamentben tiltakozott ki-nevezésem ellen. Aztán belefáradtak. Kötelidegeim voltak. Még most se rosszak. A „Levelek”-re halványan emlékszem, de látod, arra már nem, hogy bizonyos előadás felkérésére indítottak.

Nagyon – vagy mondjam, hogy: kéjjel? mondom! – élveztem a Fortelemházi Basch uramról szóló részeket; no ott aztán nem fékezed se a nyelvet, se a tollat. Kár is lett volna. Mikor megjelent rövid bevezetőmmel egy kis C. F. Meyer versgyűjtemény (Franklin), pimasz dorgatóriumot intézett hozzám, persze Mihály tudtán kívül, hogy Baumgarten díjas létemre elhallgattam a boldogult alapító nagyszerű németnyelvű C. F. M. tanulmányát. Rövid s goromba levélben visszaírtam, hogy a díj nem kötelez a halott kézcsókolására akkor is, amikor földidézése nem illik a szövegbe. Viszont hogy örülök, hogy többször óriásként emlegeted Lőrincet. Az volt, de mekkora! S nagy számár. S nagy gyerek. Nőni fog az időben.

Bár az írás fenéig felkavarta múltamat: gusztustalan s mégis hősi éveket, legeslegjobban a történelmen kívüli (vagy fölötti?), lírai részek ragadtak meg, boldogan elringatóztam a szerző magánügyein. A váradi este, kocsizás Biharfüredre (különösen az!), térdeplés egy hócipő előtt, és így tovább. S ha már itt tartunk, korábbi köteteidre is visszagondolva, hadd mondjak meg valamit, mert a tíz fejezet varázsa alatt újra éreztem. En soha még csak nem is láttam Etit. S hogy így történt, a jósors akarta. Mert szellemidézéscdet követve s *akkori* magamat ismerve, Úristen! nagyon félt, hogy boldogtalanul nyakig beleestem volna. Elkerültünk egy Corneille-i drámát, amelyben igyekezett volna mindenki hősi lemondással viselkedni, nekem egyenest muszáj lett volna.

Egy helyen majdnem könnyet is kicsalt az írás, akaratlanul. Az a fa, amelynek a lombjába beléptetek az édes, buta, ósdi, felejthetetlen Hold utcai ház és fa, valóságos kép Krúdyból, nekem nagyobb műemlék, mint a török fürdők vagy az újjáépített vár.

Feloldozhatod teljes névvé a végefelé L.-et és M.-et? Nem fontos, csak Móricka kíváncsi.

Magamról. Hollandiai utam váratlanul elmaradt, mert pontosan a Mikes Tanulmányi Napjai alatt voltam dögrováson, tyűh de rosszul. Igen nagy lelki-szellemi veszteség, mert egybehangzón az utolsó tíz év legjobb összeszaladása volt. Még csak az hiányzik, hogy ugyanígy járjak november végén, amikor egymás után három estém van Bazelben, Bernben, Zürichben!

A kolozsvári Korunk augusztusi száma publikálta egy hosszú Shakespeare-kori tanulmányomat. (De nem róla.) Kérlek, olvasd el, ha szerét ejtheted, úgy vélem, érdekelni fog. Hasonló föltevással csatolom e levélhez esszémet Richard Hughesról. November végén jelenik meg kb. 95-100 oldalas kis könyvem, rögtön *elküldetem*. Tehát, bocsánat, EGYELŐRE dedikáció nélkül.

Fanyar mosollyal gondolok mondásodra, hogy a Korunk közléséből (akkor még nem volt holtbiztos) diplomáciai ügyecske támadhat. Úgy kell nekik, miért tojsozkodnak a „külhazai” hülye gyerekek? Közben azért a magyar Rádiótól is kaptam tapogatózó levelet: beszélnek-e esetleg valami készülő nagy rádiótörténeti programban a negyvenes évekről a Sándor utcában, mert kiásott levelek s élő tanúk (Vas István, Zelk) szerint igen tisztességesen viselkedtem. Mi az, mire kenderszakállú száz éves leszek, átváltozom hazaáruló bitangból ellenálló partizánná? Az a baj, hogy az erdélyiekben

bízom, a budapestiekben egy csóppet sem. A végén mindig citerázva összeverődik a térdük s meghátrálnak. Tanulhatnak végre Vas Istvántól.

Pirit is, Téged is forró szeretettel ölel, csókol

Cs. Laci

P. S. Azt hiszi Boldizsár Iván, hogy attól ő nagyobb lesz, ha egy „beszámoló” cikkben leharákolja Koestlert? Der Zar wird sich kratzen.

Siklós István: költő (1936–1991). – *A Kortárs* 1975. januártól kezdte folytatásokban közölni a MÉRT VIJOG A SASKESELYŰ-T. – *Új Szellemi Front:* a népi írók és a Gömbös-kormány politikai együttműködését célzó rövid életű tömörülés. – *Tolnay Károly:* művészettörténész (1899–1981). – *Odry Árpád:* színész (1876–1937). – *Kozma:* Kozma Miklós politikus, a Magyar Rádió elnöke (1884–1941). – *Oláh György:* író, újságíró, politikus (1902–1981). – *Mikes Kelemen-kör:* az emigrációs magyar értelmiség hollandiai fóruma. – Cs. Szabó László említett tanulmánya a kolozsvári *Korunk* 1976. augusztusi számában: BÁLVÁNYKÉP VAGY PORTRÉ? – A SHAKESPEARE-KORI ANGOL FESTÉSZET. – *Richard Hughes:* angol író (1900–1976). Cs. Szabó esszéje: TISZTA SZÍVŰ GYILKOSOK, megjelent az ŐRZÖK című kötetben is, Magvető, 1985. – Boldizsár Iván említett, Koestlert lekezelő cikke: PEN ÉS KÁNIKULA LONDONBAN. *Élet és Irodalom*, 1976. szeptember 4.

1982 aug. 11

Kedves Pistám,

micsoda kettős fejedelmi és BARATI ajándék egy évben, Istenem! A Mért vijjog s a Hét tenger. Ez aztán betakarítás.

Elég sok részt ismertem az irodalmi önéletrajzból, persze a Kortárs lapjairól. Irodalomtörténeti horderejű s méretű súlyáról és távlatairól csak most van letisztult képem. Csak elég lassan tudtam olvasni, mert agyon voltam terhelve postamunkákkal s mindig hitványul érzem magamat. Gyógyíthatatlan a betegségem, kezdettől megmondták, de nem halálos, azt kellett volna mondaniok: az ön haldoklása igen hosszú lesz s kívülről nem is látszik vagy csak egy kicsit.

Aztán megjöttek az átköltések. Csenedes napom volt, rájuk fordítottam. Hányszor sírtam el magamat, Pista. De jó sírás volt ám. A gyönyörűségé. S rengeteg szép emléké közös vállalkozásokról. Folytak a könnyeim s mondtam hangosan a verseket s másnap ugyanazt tettem. Köszönöm.

Milyen nehezen s későn jöttek rá, hogy minden műfajban a legnagyobbak közt állsz. Most már többé-kevésbé tudják. Oka voltál Te is, de az oknak hálás lehetsz: *late developer* voltál; én az ő fajtájukat kedvelem legjobban, mert leghosszabb a kifutásuk s nagyon szép és hibátlan a finis.

Idén nem találkozhattunk, mert ti már Szentendrén voltatok, én viszont két hétig (az otthon töltött négyből) a Haematológiai kórházban, ahol a Nagy Mágusnő, Hollán Zsuzsa visszahúzott az életbe. Kilenc vérátömlesztést kaptam. Utána egy hónapig jól éreztem magamat osztrák és svájci hegyi levegőben, most ismét pocsecskul vagyok, a napokban szabadultam meg majdnem két hetes hőemelkedésektől. Állítólag ijesztően vérszegény vagyok, tehát nulla az ellenállásom. Rámnéz egy vírus vagy bacilus s ah! máris az övé vagyok.

Ezen a héten jött ki első magyarországi könyvem, Alkalom, válogatott esszék; én még nem láttam. Rajta vagy az ajándék listán. Elkészült a Magvetőnél összegyűjtött elbeszéléseim (a kinti harmincegy) szedése, a hónap végén kapom meg a tökéletesen megbízhatatlan posta kikerülésével. S közben félig már kijavítottam önéletrajzi írásom

kefét, gondolom: a könyv kint van Karácsonyra. Ez kint jelenik meg a Prot. Szabadegyetem kiadásában, a Két tükör kozt-öt is az adta ki. Nem tudom, hogyan tudom majd eljuttatni, talán Kati útján, pedig szeretném, mert elő-előfordul benne Vas István.

Mondd meg Piroskának, hogy mindennapi megrendült örömem a bádogkrisztusa a falon, szép keskeny ezüstszínű keretben, a portrém mellett. Memento mori. De milyen szelíd.

Cipit bizonyára látjátok, sokszor ölelem.

Mindkettőtöket a régi szeretettel ölel csókol

Cs. Laci

MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ. Szépirodalmi Kiadó, 1981. – HÉT TENGER ÉNEKE (sokadik, új kiadás). Szépirodalmi Kiadó, 1982. – Cs. Szabó László: ALKALOM. Esszék irodalomról, művészetéről. Gondolat, 1982. – Cs. Szabó László: KÖZEL S TÁVOL. Összegyűjtött elbeszélések. Magvető, 1983. – *Late developer: későn érő.* – *Hollán Zsuzsa:* orvosnő, a Haematológiai Kórház igazgatója.

Czesław Miłosz

KÉSZÜLŐDÉS

Még egy év előkészület, annyi kell.

Már holnap nekiülök a munkának nagy művemem,

Amelyben ez a század olyan lesz, amilyen volt valóban.

A nap éppúgy fölkel benne a becsületesnek és becstelennek,

A tavaszok és az őszi tévedhetetlenül követik egymást,

A nedves bozótban agyaggal bélelt fészket rak a rigó,

S róka-természetük tanulják ifjú rókák.

Mindössze ennyi. S talán még: seregek,

Átfagyott mezőkön át rohanva, miriád-hangú

Kórusban káromkodva; egy tankágyú csöve,

Mely roppanttá tornyosul az utcasarkon: hajnali

Útrakelés örtornyok és szögesdrót-kerítések között.

Nem, túl korai még a holnap. Majd öt vagy tíz év múlva.

Még mindig túl sokat gondolkodom az anyák feladatain

És azon, hogy mi is a női testből született ember.

Összekucorodik és védi a fejét,

Amit nehéz csizmák rugdosnak; futás közben

Éles fénnel lángolva ég; buldózer emeli agyaggödörbe.

Az anyától születettet. A gyönyörben fogantat. Aki játékot szorongat.

Nem tanultam meg még nyugodtan beszélni, ahogy kell,

Pedig a harag s a részvét ártnak a stílus egyensúlyának.

KIEGYEZÉS

Későn jött el számára az önmagával való Alázatos kiegyezés kora. „Igen”, mondta, „Arra születtem, hogy költő legyek és Semmi más. Semmi máshoz nem értettem Igazán. Nagyon szégyenkezem, de Nem tudtam változtatni az elrendelésen.”

A költő: az, aki mindig másra gondol.
Szórakozottsága kétségbeejti szeretteit.
Az is lehet, nincsenek emberi érzései.

De végül is, miért ne lenne így?
Az emberi sokféleséghez a mutáció éppoly Szükséges, mint a változat. Keressük fel
A költőt otthonában, a kissé megfakult külvárosban,
Ahol nyulat tenyészt, gyümölcslikőrt főz magának,
És hermetikus verseket vesz föl hangszalagra.

Gömöri György fordításai

Marguerite Yourcenar

RONTÁS

Nagy Nóra fordítása

Az ébresztőóra tizenegyet mutatott, éjjeli tizenegyet. A konyha szinte tágas volt; az egykor fehér falakra, melyeket időközben elszínezett az ételek gőze, foltok, karcolások gyűltek, a használat jelei, az ajtófélfán pedig szabályos rovátkák sorakoztak: a gyerekek évről évre itt mérték le, hogy mennyit nőttek. Az edényeket meghatározott rend szerint tárolták, azaz a gyakran használtak voltak leginkább kéznél, a kredenc alsó polcain, azokat pedig, amelyek már semmire sem voltak jók, vagy csak díszként szolgáltak, legfelülre száműzték. Amikor Toussainte, megözvegyülvén, beköltözött ezekbe a szobákba, még olajjal világítottak; most a mennyezetről villanyégő lógott, melyhez légyfogót erősítettek. Ez az égő, egy gázrezsó, az asztalt borító viaszosvászon terítő és a külvárosi bazárban beszerzett kávédaráló határozta meg a hely hangulatát, ezek jelentették számára a lét nemességét. Toussainte az asztalnál ulve egy asszonnyal beszélgetett, aki a többieknél előbb érkezett; elrámolták a vacsoraedényeket, és mozdu-

lataik banalitása valami nyugtalanító és különös árnyalatot adott a szavaiknak azáltal, hogy belevegyítette őket ebbe a hétköznapi valóságba.

Néhány asszony lépett be: szomszédok. Akik már betöltötték a negyvenet, öregnek tündek; némelyikük sovány volt, máris görnyedt, mások túlságosan is testesek, kihízták formátlan ruháikat. Egy fáradt arcú fiatal nő magával hozta a gyermekét, nem volt kire hagynia. Toussainte minden újonnan érkezőt azokkal a szinte rituális, semmitmondó, mégis kötelező udvariasságokkal fogadott, melyek, noha helyről helyre változnak, mindenütt egyformán a figyelmesség vagy a vendégszeretet igyekezetének jelei. Amikor a szomszédok helyet foglaltak, Toussainte kávéval kínálta őket; de visszatülasították, mondván, hogy inkább várnak még. Valaki megkérdezte:

– Itt van már?

– Nincs – válaszolta Toussainte.

Ekkor két fiatal lány lépett be. Toussainte lányai voltak. Jöttükkel modernség ve gyült a konyha hangulatába: hajuk rövide volt nyírva, és festették az ajkukat. A fiatalabbik egy nizzai nagy szállodába szegődött el néhány szezonra szobalánynak; s így a liftesfiúk és a szobapincérek gyakori társaságában tanult közönséges, ám időnként rosszul használt kifejezések keveredtek olasz dialektusába.

Majd az eddigieknél puhább, női léptek lágy visszhangja szűrődött be a folyosóról. Toussainte felemelte a fejét, és így szólt:

– Ez ő lesz.

De csak Algénare Nerci érkezett, egy fiatal szomszédasszony. Piemonti menekülték lánya volt: kommunista apját megölték egy utcai összetűzésben. Röviddel Franciaországba érkezésük után anyja is meghalt; fivére, mesterségére nézve kőfaragó, Párizsba ment szerencsét próbálni; Algénare egyedül maradt. Szolgálóként kereste a kenyerét, később pedig varrónő lett. Szép volt, de vad barna szépsége senkinek sem tűnt föl, hiszen nagyon is gyakorinak számított ebben a környezetben és az ő korában. Az ablakmélyedésben ült le két másik fiatal lány mellé. A novemberi szörnyű misztrál zörgette a rosszul illesztett zsalut; amikor egy szélroham végigsöpört a szobán, Algénare egy kézzel berántotta, majd nekitámasztotta a fejét. Lehunyta a szemét. Ez a vad szél bizonytalan, réges-régi dolgok emlékeit idézte föl benne, amelyek ritkán jutottak eszébe: gyerekkori házukat egy hegyvidéki falucskában, a nagymamát, aki folyton csak pergette a rokkát, a mohóságot, mellyel a boszorkánytörténeteket hallgatta.

Kisvártatva egy fiatalember lépett be. Arcán viaskodott egymással a bánat, a fáradtság és az olyan férfiak önelégültsége, akik tudják, hogy tetszenek a nőknek. Huszonöt éves lehetett. Leült az asztal mellé; Toussainte túlzott szolgálatkészséggel tessékelté oda. A férfi megkérdezte:

– Itt van már?

Másodszor hangzott el ez a mondat. Toussainte megrázta a fejét. A férfi újra megszólalt:

– Talán jobb lenne, ha elmennék érte.

– Magától is idetalál – válaszolta Toussainte.

A férfi elhallgatott. Ő sem kért kávé. Toussainte egyik lánya, aki eddig az ablaknak dőlve nézegetett, most felegyenesedett, és bejelentette:

– Itt van.

A férfi csak most vette észre a lányokat. Félszegen üdvözölte őket. Mindenkinek feltűnt, hogy Algénare elsápadt.

Végül megérkezett, akire vártak. Legújabb divat szerint készült kis kalap volt rajta,

prémszegélyű kabát, harisnyája elővillant a keskeny félcipőből. A láz és az arcfesték kétszeres szint adtak az arcának. Túl sietősen jött fel a lépcsőn: nehezen vette a levegőt. Félénk arroganciával üdvözölte az ott lévőket: sok sérelem érte, sokat szenvedett miattuk, úgyhogy megszokta már, hogy kihívóan viselkedjek. A kályha mellett üres fotelt talált; abba ült bele. Az asszonyok túlzottan is hátrahúzták a széküket, amikor helyet adtak neki; az, akivel a gyereke is ott volt, a szoba végében ült le; viselkedésükből érezni lehetett, hogy féltékenyek a szépségére, hogy sajnálják, amiért beteg, hogy rettegnek a fertőzéstől. Humbert közelebb húzta a székét, és közvetlenül mellette helyezkedett el.

– *Elkéstem?*

– Nem – mondta valaki.

Táskájából elővett egy püderdobozt, és bepüderezte az arcát. Az asszonyok, kiváltképp a fiatalabbak, tekintetükkel végigtapogatták a ruházatát, antilopbőr táskáját, keskeny nyakláncának hamis gyöngyeit. Nehezteltek Humbert-re, amiért kielégíti Amande beteges szeszélyeit, hiszen mindenki tudta, hogy a fiatal sofőr családja szegény, mégsem segíti őket. Amande szeretője volt, de szemérmességből a vőlegényének mondták – Amande vőlegényének. Igaz, feleségül vette volna, ha a lány meggyógyul valahogy, vagy ha saját családja beleegyezik, hogy egy haldokló gondját viselje. Azt is tudták, hogy Amande folyton konyörög neki ezért, mintha még érdemes lenne: vádolták is, amiért hiábavaló köteléket próbál a fiú nyakába varrni, hiszen végül úgyis meghal.

Humbert megfogta a kezét. Még több gyengédséget igyekezett mutatni iránta, amióta már egy jó ideje nem szerette. Addig járt vele orvostól orvosig, addig látogatta a kórházban és vette neki a drága gyógyszereket, míg végül elfelejtette, hogy valaha együtt táncoltak a külvárosi bálokon, ahová titokban, gazdájának autóján szállította kedvesét, kikapcsolt fényszórókkal este, végig a hegyi úton, miközben testük élvezetében mások luxusának illúziója keveredett. De azóta nem birtokolta többé, hogy a halál láthatóan beléköltözött: Amande már csak egyfajta szomorú odaadást jelentett a számára. Ez a ragaszkodás, ami nem volt már szerelem, hiszen hiányzott belőle a szerelem beteljesülésének eszköze, csak jelképekben nyilvánulhatott meg, akárcsak az Isten iránti kultikus tisztelet. A beteggel való gyakori találkozás megtanította ezt az egyszerű fiút a szenvedés követelte gyöngédségekre: Humbert, Amande mellett ülve fogta ezt a túlzottan is meleg kezét, melynek érintése most kínos volt, és mindenfajta zavaros, szinte misztikus érzés: kötelesség, szánalom, félelem alkotta hűségét.

Amande megszólalt:

– Fázom, néném.

Akkor Toussainte észbe kapott, hogy semmivel sem kínálta, és kávé, rumot tett eléje. Amande ivott, aztán evett is, minden harapásnál kilátszott a fogínye. Egyes pillanatokban közel állt ahhoz, hogy megszerezze a betegségét, mely nélkül Humbert, akár férje, akár szeretője, már régen elhagyta volna, és amelybe, mint mindenki, aki végül is belehal, ő sem hitte, hogy belehalhat. Sosem volt más szeretője; így csak Humbert-re tudta rázúdítani mindazt, amit tulajdon nyomorúságának nevezett; Humbert volt az egyetlen lény, akinek a szemére vethetett valamit. Hiszen Amande szerint minden az ő hibájából történt, s úgy vélte, jogában áll lehetetlent követelnie; követeléseit elégtételt nyújtottak neki, és egyszersmind bizonyítékul szolgáltak arra, önmaga és mások előtt, hogy egy férfi képes még feláldozni magát érte. Az összes asszonyra féltékeny volt, mégis felsőbbrendűnek ítélte magát náluk, hiszen most mindannyian

azon igyekeztek, hogy őt kiszolgálják, és egytől egyig megszerezték neki azt a gögös örömet, hogy rettegésben tarthatja őket, már azzal is, hogy irtóznak az érintésétől, az ölelésétől. Egyébként egy sem volt közöttük, aki ne gyűlölte volna, éppen azért, mert a szánalom arra kötelezte őket, hogy szeressék; nehezteltek rá azért a gondoskodásért, amivel körül kellett venniük – ahogy az adós is a hitelezőire neheztel tulajdon jó hírének elvesztése miatt. Amande gonoszsága még azokat is irritálta, akik ott zokognak majd a halálos ágyánál; naphosszat azon méltatlankodtak, hogy mennyire nehéz vele, arcátlan, telhetetlen, és nem vették észre, hogy rosszindulatú mosolya, álnoksága, a sértések ugyanúgy a rontás következményei és szánalmat keltő tünetei voltak, mint soványsága, a köhögés vagy hangjának elerőtlenedése.

Valaki megkérdezte:

– És a gyereked?

Akkor Amande tudatta velük, hogy a fia éppen húsz fontot nyom. Ennek az apró lénynek az életereje, aki benne, belőle élt, de akit nem táplálhatott, és nem ölelhetett magához, elégtételt jelentett neki, sőt szinte kárpótlást. Fia távol tőle, nemcsak a testétől, de a szívéből is, valahol vidéken nevelkedett egy asszonymál, aki magához vette, és Amande ritkán gondolt rá, hiszen gondolatait mindinkább lefoglalta a belsejét ronszó méhely, ez a halálos vajúadás. Kevésbé ismerte gyermekét, ezért inkább büszke volt rá, mintsem szerette, sőt néha még gyűlölte is, mintha azzal, hogy a világra jött, ellopta volna tőle az életét.

Toussainte megszólalt:

– Húsz perc múlva éjféli.

Ekkorra várták Cattanéo d'Aigues-t, aki a környéken ügyes javasember hírében állt. Mindenekelőtt varázslatok feloldásával foglalkozott. Amikor Amande szomszéd-asszonyai, húgai és a nagynénje látták, hogy a csöppek és az injekciók ellenére a lány egyre gyengül, megkérték, hogy jöjjön el. Mindannyian úgy hitték, hogy Amande szemmel verés áldozata lett; vagy egy vetélytársnője küldte rá a bajt, vagy egy boszorkány, akinek életeleme a rontás – miként egyes rovarok sem élhetnek anélkül, hogy ne választanának ki szervezetükből bizonyos mérgeket. Megpróbálták mindent, elzárándokoltak Lourdes-ba, Marseille-ben hírneves professzorokkal tanácskoztak – ám a hit és a tudomány kudarcát látva, hiszen azok láthatólag elfogadták, sőt szinte helyénvalónak tartották a halált, ezek az emberek visszatértek a legősibb, a szerintük leginkább bevált gyakorlathoz, a kuruzslóhoz, aki a halált mint láthatatlan ellenfelet kezeli, igyekszik elijeszteni, és minden testben egyenként felülkerekedik rajta. Humbert, lemondván az orvosokról, beleegyezett a próbába; ezek az asszonyok pedig maguk között végül már egymást gyanúsították, és talán csak azért szánták rá magukat arra, hogy idejőjenek, hogy ezáltal is bizonyítsák ártatlanságukat.

– Kezdhetjük – mondta Toussainte.

– Néném – szólalt meg Amande –, nálam is csinálhattuk volna.

Attól, hogy levetkőzzék itt az asszonyok előtt, ebben az idegen szobában, nem várt szemérmesség és félelem riadt fel benne.

– Nálad túl szűkös a hely – mondta Toussainte.

Egy asszony, aki az egyik szomszédos szobában lakott, felajánlotta Amande-nak, hogy nála kényelmesen levetkőzhet. Mindketten kiindultak. A kuszobon Cattanéo d'Aigues-be ütköztek. Amande félrehúzódott; a férfi megszólította:

– Te vagy az, kicsi?

Nem válaszolt; a férfi belépett. Az asszonyok csodálták, amiért magától felismerte

a beteget; mintha Amande külseje nem árulkodott volna eléggé. Mentegetőzött, amiért elkésett, panaszkodott az időjárásra, kigombolta a kabátját, és leült abba a fotelba, amelyet Amande üresen hagyott. Keveset beszélt. Szegényes kinézetű, apró ember volt, nappali foglalkozását tekintve könyvelő: az efféle, lázalomra emlékeztető rituálék alatt sem tudta levetközni bürokrata merevségét. Odament a kályhához, és ridegen megjegyezte, hogy kis híján kihűlt. Algénare felkelt, és megrakta a tüzet. Ő volt a legszegényebb; szolgáljuknak tekintették.

Az asszonyok szorosan egymás mellé húzódtak. Valaki megkérdezte:

– És ha nem úgy küldték rá a rontást, akkor mit lehet látni a vízben?

– Semmit – válaszolta a férfi.

Toussainte megjegyezte:

– Ha nem úgy küldték volna rá, akkor most nem tartana ott, ahol tart.

Egyfajta családi szellem parancsára kötelességének érezte, hogy megvédelmezze övéinek egészségességét.

– Pedig már az apja és az anyja is valami betegségben halt meg – mondta Humbert.

Ezt szívesen felemlgette, hiszen ő sem érezte magát a legjobb egészségben, és mindig attól félt, netán megvádolják, hogy ő hozta Amande-ra a bajt.

– Az övé nem természetes betegség – mondta Toussainte.

Nem is tudta, hogy mennyire igaz, amit mondott. Ezek az emberek nem hittek a természetes betegségekben, és azt sem hitték, hogy bármi más természetes lehet. A körülöttük lévő világ káosz volt, és minden csemény, még a legegyszerűbb is rejtély maradt, jóllehet egyes rejtélyek gyakoribbak voltak másoknál, így ezekhez lassan hozzászoktak. A hold változásai, a tűz belobbanása a kályhában ugyanolyan felfoghatatlan volt számukra, mint a beteg tudóban tátongó ürcegek; egyedül az ürcegek halálát tartották természetesnek, jobban mondva igazságosnak. És mivel mégiscsak emberek voltak, akiket fajuk ösztöne arra ítél, hogy kutassák vagy akár maguk találják ki egyes történések okait, Amande betegségét annak tulajdonították, ami az ő szemükben a legegyszerűbb, a legemberibb volt, annak az erőnek, amelynek életük során gyakran megtapasztalták a hatását: az irigységnek, egy asszony féltékenységének egy másik asszony iránt.

Valaki halkán megjegyezte:

– Ami igaz, az igaz, elfogyhatott az ereje, mire egyedül felnevelte a testvéreit.

Csend támadt. Senki, Amande nagynénje pedig kiváltképp nem szeretett Amande erőfeszítéseire gondolni, arra, hogy ez a makacs kislány, aki maga is gyermek még, etette öccseit. Egyébként pedig ez az utalás Amande dolgoságára és bátorságára mindegyiküket sértette, mintha ezáltal alacsonyabb rendűek lennének nála, akár a fáradozásai, akár szerencsétlen sorsa okán.

– Ugyan – mondta Toussainte –, mintha mi kevesebbet dolgoztunk volna!

Humbert jelenlétében egyfajta szemérmesség nem engedte, hogy a betegség többi okát is felemlgessék: a találgákat a főnyes parton, nyirkos éjjeleken, a báltermek párás melegét, a nehéz szülés következményeit. Amande visszajött, kabátját szorosan összehúzta magán; halvány lábszára melegbarna harisnyájának színét idézte, és mivel rendszerint magas sarkú cipőt hordott, most is lábujjhegyen járt.

Cattanéo megkérdezte tőle:

– Hol a holmid?

A hóna alatt hozta a ruháit. Letette őket egy székre, és csomagot csinált belőlük, módszeresen, középre állította a két cipőt, belecsavarta a harisnyáját, majd az egészet

beletekerte az ingébe, végül a ruhájába. Vékony és világos selyemruha volt. Egyfajta kacérságból nem a viseltesebb ruháját öltötte fel, és most sajnálta, hogy ezt kell feláldoznia.

Algénare megindult feléje; segíteni akart. Toussainte keményen rászólt:

– Nem.

Az megtorpanó Amande értetlenül felnézett, hiszen barátnök voltak. Gyakran, még Humbert-rel való viszonya kezdetén Algénare kölcsönadta nekik a szobáját; Amande hálás volt érte, és fel sem ötlött benne, hogy ez a magányos, szűznek mondott leány így szerzi meg magának azt az örömet, hogy a szerelem levegőjében éljen és aludjon.

Úgyhogy Cattanéo d'Aigues fogta meg és tette egy vadonatúj üstbe a könnyű kis csomagot, amely lenyúzott állatbőrre emlékeztetett. Mindenki visszaült a helyére. A víz nem akart felforrni, mint amikor alig várják; az asszonyok suttogva beszélgettek betegségről, halottakról és rejtélyes felgyógyulásokról, különböző oldalról közelítvén egyes gondolatokhoz, mindig ugyanazokhoz. Ez a több síkon zajló jelenet csalódást okozott volna a festői szépség és a drámaiság kedvelőinek egyaránt; a gondolatok, az ösztönök ugyan régmúlt korok mélyéről toltak fel, ám a konyhai villanylámpa alatt üldögélő férfiak és asszonyok, várván, hogy felforrjon végre a nikkelezett mosogatóüstben a víz, nem szolgáltak volna mással az őket figyelőnek, mint a fchérneműmosás hetenként ismétlődő, megszokott, mégis szinte rituális csendéletével.

A tétlenség csendje természetellenes az egyszerű emberek számára. A csend rendszert a munkával jár együtt; akkor megfélemedkeznek saját magukról (a szegények, bár talán maguk sem tudnak róla, nagy odaadással végzik munkájukat), a feltárulkozást pedig a pihenés óráira hagyják. Most mégis mindannyian hallgattak várakozás közben: kezük, mely ugyanolyan tétlen maradt, akár a szájuk, félszeg nyugalommal terült el a térdükön, és az életnek ez a megtorpanása, ez a tiszteletteljes passzivitás azt a félórárt idézte föl bennük, mely egyszerre jelent pihenést és kötelességet: a vasárnapi nagymise idejét. A víz zümmögni kezdett; az asszonyok valami nyugtalanítót találtak ebben a neszben, valami ünnepélyeset, aminek már semmi köze sincs a kávé naponta ismétlődő leszűréséhez vagy a konyhában pergő homokórához. Amande reszketett a kabátjában, nem a hidegtől, inkább a türelmetlenségtől, a félelemtől; azt hallotta egyszer, hogy belehal a rontásba az, aki megrontója kilétét tudakolja. Betegségét, mivel a bensejében volt, nem valami külső, idegen tárgynak tartotta, amit elvehet valakitől vagy éppen átadhatja másnak, hanem olyasvalaminek, ami most megfoghatatlanul összerosódik benne az önmagáról alkotott képpel, olyan jelenlétnek, amely apránként elfoglalja a helyét. Algénare csendben ült a szoba túlsó végében; Cattanéo d'Aigues az ébresztőórát figyelte. Amikor a két mutató egymásra ért a számlap tetején, felállt, levette az üstöt a tűzről, egy székre állította, és odaszólt Amande-nak:

– Gyere.

Az engedelmesen közeledett. A gőz elvakította; előrehajolt, ám hasztalan próbált belelátni valami formát ebbe az alakatlan bugyborékolásba, amelyből itt-ott kidagadt a ruha. Pedig szerette volna, ha lát valamit, ha másért nem is, csak hogy lecsillapítsa a szorongását, hogy ne várjon hiába, ruhátlanul a kabátja alatt, ezek között az asszonyok között, akik fekete mágiáról beszélnek neki, ha másért nem is, csak hogy ne kelljen kiábrándítania a többieket azzal, hogy fölöslegesen vártak. Hiszen ilyenkor mindenki más látott valamit, akkor miért éppen ő ne látna? Megpróbálta emlékezetébe idézni vetélytársnői arcát, ellenségeit, kitalálni, kivetíteni őket önmagán kívülre. De a zavaros víz még a saját képmását sem adta vissza. Megtántorodott. Az asszonyok

megpróbáltak közelebb húzódni. Cattanéo d'Aigues egyetlen mozdulattal visszapa-rancsolta őket. A torékeny vállra tette a kezét, és ezt mondta:

– Nézd meg jól. Az asszony, aki rád küldte a rontást, mindjárt megjelenik itt a víz-ben. A haja...

Végighúzta kezét Amande haján, akár egy hipnotizőr. Ő pedig mondta utána, sze-me reménytelenül üres volt:

– A haja...

A férfi folytatta, apránként elérjzolja a képet:

– A szeme...

– A szeme...

– A szája...

– A szája...

Algénare térdre rogyott.

– Hagyd abba, Amande. Hagyd abba. Úgysem látsz semmit. Nem én voltam. Nem fogsz látni semmit.

Dadogott. Egyre csak hajtogatta, a földön fetrengve:

– Nem én vagyok, ugye? Ugye nem én voltam?

Amande a kezébe temette az arcát, és ezt mondta:

– Mindig is tudtam.

Azzal visszahanyatlott a székére. Heves köhögési roham fogta el. Ajkán vér buggyant, mire kinyitotta a táskáját, és elővett egy zscbkendőt.

Most már az asszonyok is felálltak, és körbefogták a lányt, aki éppen a tagadásával leplezte le magát. Úgy tűnt, hogy Cattanéo d'Aigues semmit nem hallott. Kihúzta a konyhakredenc egyik fiókját, kiválasztott belőle egy kést, kipróbálta a hegyét, majd odanyújtotta Amande-nak.

Az bután, értetlenül nézett a férfira, mire a kuruzsló ezt mondta neki:

– Most belemélyeszted a késedet a vízbe, oda, ahol a képet láttad. Egészen mélyre hatolsz vele, akkor is, ha a víz ellenáll, akkor is, ha felsikolt...

Némi gondolkodás után hozzátette:

– Akkor is, ha vérzik.

– Meggyógyulok?

– Igen – válaszolta a férfi.

Amande felállt. Megkérdezte:

– Ő pedig meghal?

Alig lehetett hallani a hangját.

– Igen – válaszolta a férfi.

Algénare inkább üvöltötte, mint kiáltotta:

– Nem akarom, hogy megölj.

Amande az üst fölé hajolt, és a vízbe meredt. Ez a víz, amely mindjárt sikoltani fog, ellenáll, és vérzik, szörnyű rémülettel töltötte el, olyannal, akárha élő asszony lett volna, vagy még annál is szörnyűbbel. Haragudott Cattanéo d'Aigues-re, amiért azzal, hogy előre figyelmeztette, megakadályozta, hogy cselekedjék. Az ember anélkül cse-lekszik, hogy tudná, mit idéz elő a tetteivel, éppen azért cselekszik, hogy megtudja. Gyakran mondogatta magának, hogy megoli Humbert-t, ha az elhagyja. De nem hagyta el. Senki sem hagyta el. Nem tudott neheztelni erre a lányra, amiért a halálát kívánta; Algénare helyében ő is így tett volna. Nem neheztelhetett rá, hiszen őt senki

sem szerette. Humbert nem őt szerette. Legszívesebben felkacagott volna: hát miféle lány ez, miféle boszorkány, aki még arra sem képes, hogy szerelmet gyújtson egy férfin? Megpróbálta elképzelni a rontást, amit Algénare küldött rá, a megbabonázás, a szemmel verés fortélyait. Hasztalan. Ezek között az asszonyok között, akik szánták, akik azt hitték magukról, hogy miközben szánják, természetesen viselkednek vele szemben, volt mégis egy, aki irigyelte, eléggé irigyelte ahhoz, hogy a halálát kívánja. Boldogsága útjában volt valakinek: akkor hát ő boldog volt, és diadalmasan nézte, ahogy a másik a földön fetreng.

A víz józanító zümmögése eltelítette a fülét, és összekeveredett benne az érveréssel; nem is hitte volna, hogy még ennyi vér van a testében. Ismét emlékek gyűltek föl benne, gyerekkora legmélyéről, akár egy távoli országból, ahova nem tér vissza többé; tiszta, metsző képek, szinte már abszurdak azáltal, hogy immár semmihez sem kapcsolódnak: egy nyúl, amit meg kellett olnie a konyhában a vasárnapi ebédhez; az anyja rákiabált, hogy csinálja már, de nem mert felhasítani a bundáját, hiszen élt, ültakozott, minden porcikájában benne lüktetett az élete, és erre ő egyáltalán nem számított; iszonyú volt. Aztán egyszer egy napon, még gyermeknek számított szinte, szolgálónak küldték egy asszonyhoz, aki éhezett, legyöngítette, verte. Nem akart tovább szolgálni; megpróbálta levágni a hüvelykujját, hogy ne dolgoztathassák többé; ömlött belőle a vér, nem tudta elállítani. Akkor a szájába vette a kezét, és szívta a vért; a szája megtelt vele. Erőlködve lenyelte. Ha most a víz megtelik vérrrel itt a mosogatófazékban, tűnődött, marad-e még bármi tiszta, áttetsző, iható ezen a világon? Megszólt:

– Szomjas vagyok!

Senki sem hallotta. Fulladozott; a kés kicsúszott a kezéből. Amikor az asszonyok látták, hogy mindjárt elalél, odasereglettek.

Cattanéo d'Aigues belebújt a kabátjába. Nem sok gyengédség tellett tőle. Amande halála, melyet immár törvényszerűvé tesz a kapott bizonyosság, keserves a hozzátartozói, kegyetlen a szeretője számára, legalábbis az első néhány órában, de talán nem hátrányos a gyermek szempontjából, hiszen megszabadul egy hasznavehetetlen anyától, akit, mivel úgysem ismerte, nem kell megsiratnia; az ő számára azonban e halál közömbös volt. Úgy érezte, becsaprák. Amikor figyelmeztette Amande-ot, hogy a víz esetleg vérzik majd, csak az ilyenkor szokásos formulát használta; jöllehet gyakran vezetett le hasonló rítusokat, melyeket egyébként hatékonynak ítélte, vért egyetlenegyszer sem látott. A megbabonázott személy legfeljebb ellenállásba ütözött, vagy sikolyt hallott. Egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy a varázslat teljes egészében létrejön, és miként a tudós is újra meg újra belefog az eleddig sikertelen kísérletbe, ő is megszállottan igyekezett betegről betegre járva bábáskodni a csoda születésénél. Nehzelt Amande-ra, amiért nem játszott jobban a kezére, hiszen a körülményeket különlegesen kedvezővé tette az, hogy a megrontója jelen volt. Ez a világos észjárású parasztember, akit kizárólag a tények érdekeltek, ördögűzésreceptjeibe a materialista orvos lelkét keverte, ahogy egyes tudós professzorok is pácienseik betegágánál csodaváró énjüket veszik elő.

Keresztülment a szobán; szeme megakadt Algénare-on, aki magába roskadt a piros kőpadlón; sírni nem sírt, de torkából zokogásszerű hangok törtek elő. A férfi megkérdezte:

– Szóval te küldted rá a rontást?

Most már csak ez az asszony érdekelte. Az tovább hallgatott; a férfi elősorolta neki a megbabonázás különféle módszereit, a keresztűszúrt marhaszívet, a küszöb alá rej-

tett citromot, az elégetett körömrészleket. Algénare minden mondatra vadul meg-
rázta a fejét; végül ezt mondta:

– Nem... nem... Csak erősen akartam... Egyszerűen csak akartam...

A férfiban tisztelet támadt iránta, már-már csodálat, ahogy az ember az ellenfelét
is csodálni képes, ha felfedezi az erejét.

– Akkor te nagyon erős vagy.

Azzal kiment. Algénare fejében elmosódott képek követték egymást; eszébe jutott
egy fasiszta razzia, amely apja házában érte; megverték; a földre kuporodva várta,
hogy a férfiak ostroma elvonuljon. Azon tűnődött, hogy ezek az asszonyok mire vár-
nak, miért nem verik meg, miért nem úzik el. Humbert megöli vajon? Felnézett.
Humbert az egyik sarokban sírdogált. Algénare türelmetlenül várta, hogy záporoz-
zanak már a szitkok: a levegő sűrű volt, vibrált, telve kiáltásokkal és szavakkal, melyek
nem neki szóltak. Hiszen ez a zaj nem érhetett el hozzá; ez a zaj voltaképpen csend
volt.

Felegyenesedett. Az asszonyok az ájult Amande körül sürgölődtek. Kabátja lecsú-
szott a válláról; mezítelen teste vékonyan, fehéren és simán, mint a mag, amely feltá-
rulkozik a gyümölcs húsa és héja alatt, egyszerre zárta magába és mutatta meg a halált,
akár a szentségtartó. Hátrahajtott feje a szék támlájára nehezedett; Algénare nem lát-
hatta az arcát. Kíváncsiságtól, talán valami jóvátehetetlen halvány reményétől hajva
előredőlt, és kezét automatikusan az egyik asszony vállára ejtette, mire az sikoltva hát-
rafordult. A gyerek anyja volt. Hátrahökölt, és alázatosan ezt mormogta:

– A fiam nem ártott neked.

És zsebkendőjével megpróbálta eltakarni a gyermek kicsi arcát. Algénare most ér-
tette meg, hogy valami megváltozott, hogy elrémiszti magától ezeket az asszonyokat.
Nem csodálkozott, és diadalt sem érzett: ezek az emberek most részeivé váltak egy
olyan körforgásnak, amelyben a rendkívüliből rendkívüli következik, logikusan, akár
a lázalmok geometriájában. Fizikai megkönnyebbulésében azt mondta magának,
hogy most már nem verik meg, hogy hagyják elmenni, sőt kívánják is, hogy távozzék.
A zsalukon befutyuló szél eszébe juttatta, hogy kint fázni fog; bizonytalanul körbenéz-
zett a szobában, majd megszólalt:

– A vállkendőm...

Az asszonyok tekintete végigpásztázta a szobát. A kendő rojtjai a földet érték; ami-
kor ideérkezett, annak a széknek a támlájára tette le, amelyiken most Amande ült.
Valaki felemelte a fejet, mely elhagyta magát, gyermeki öntudatlansággal billent egyik
oldalról a másikra. Humbert kihúzta alóla a kendőt; az ellenállt, nyilván valami lát-
hatatlan érdesség tartóztatta fel; és a lassúság, mellyel előhúzza, nem várt, szinte már
elviselhetetlen jelentőséget adott ennek az olyannyira egyszerű mozdulatnak, melyet,
ha nem tart ilyen soká, senki nem vett volna észre. Humbert összehajtogatta a négy-
szögletű ruhadarabot, módszeresen, mintha érdemes volna, majd odanyújtotta Algé-
nare-nak. Tekintetük keresztezte egymást; Humbert-ében nem volt harag, még csak
csodálkozás sem, semmi más, mint az az üresség, ami a szerencsétlenségbe való bele-
nyugvásunk kifejezése.

Most foszlottak szerte utolsó szerelmes reménységei, melyek éppolyan erőteljesek
voltak, mint amilyen öntudatlanok, és még csak azzal sem vádolhatta őket, hogy kép-
telenek lettek volna; érezte, hogy ő nem tartozhat ehhez a férfihoz, és hogy kétségte-
lenül soha nem fog tartozni egyetlen másikhoz sem. A félelem, akárcsak a gyűlölet
lehetősége, megolte a szerelem lehetőségét. Most, hogy egy döntőnek ítélt próba foly-

tán lelepleződött benne a rontás misztikus hatalma, ezek az emberek nem háborodnak fel többé azokon a boszorkányságokon, melyeket feltételezésük szerint elkövetett, sem pedig azokon, amiket ezentúl követ majd el; most mindannyiukban, bár nem mondták ki, felsejlettek azok az előjelek, melyeket annak idején figyelemre se méltattak, vagy amelyek, noha a tudatukig nem jutottak el, nyugtalanították őket: Algénare higgadt magabiztossága a vadállatok előtt, a környezetében keletkező sajátságos zörejek, de még a pupilláján lévő parányi folt is. Végül az is felderengett bennük, hogy egy rábizott gyerek egyszer csak meghalt. A boszorkányüldözések és máglyák szinte elfeledett, de a friss élményeikben újraéledő emléke, a haláltusában vergődő boszorkányok látványának emléke szánalmat keltett bennük, mely összekeveredett a rettegéssel, amit Algénare iránt éreztek, és már-már félelemteljes tiszteletté változott. A világ rendezettségéről való homályos elképzelésük beláttatta velük, hogy igenis vannak, akik különböznek a többiektől, még ha cselekedeteik botrányosak is az ész és olykor a szív mércéjével mérve. A Teremtőbe vetett hitük, az akaratában való megnyugvásuk még a boszorkányok létének szükségszerűségét is igazolta a szemükben. Ezt az egyébként homályos gondolatot e katolikus parasztok egy szépséges jelképpel fejezték ki, miszerint a mise áldozata nem teljesezhetne be, ha nem ólálkodik a templom körül az ősi ellenség, az ősi vádló egy szolgája, végső fokon Isten régi famulusának egy szolgája. És miután magától értetődően a papságra ruházták a rendező szerepét ezen a szellemvilágon, mely háttere és lenyomata a valódinak, feltételezték, hogy az év bizonyos napjain a pap olyan jellel jelöli meg a keresztelőre vitt gyermekeket, mely fájdalmas, ám egyúttal nélkülözhetetlen szolgálatra jelöli ki, a gonosz kis szolgájának posztjára.

Algénare fázósan beleburkolózott a kendőjébe, mintha az utca hidege máris várta volna. Senki nem szólt egy szót sem: Amande egyre szaggatottabban sípoló lélegzetét is hallani lehetett, és ez a zörej, ez a mezítelen kebel alatt lüktető állati erőfeszítés, a rázkódások, a belső pusztulás megannyi tünete olyan volt, akár a halál mechanikus arca. Algénare összetűzte magán a vállkendőt, és megindult az ajtó felé; mindenki némán figyelte, ahogy az ajtószárny becsukódik mögötte.

A vakok óvatosságával botorkált le a kivilágítatlan lépcsőkön. Legalul, az egyik beszőgellésben gyertyacsonk égett: egy macska, amely ismerte, odadörgölözött a lábához, remélve, hogy talán megsimogatja. Algénare lehajolt; a macska ártatlansága egy pillanatra összetalálkozott tulajdon zavaros ártatlanságával. Egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy megölte azt a lányt, amikor a halálát kívánta; nem kételkedett, hiszen senki sem kételkedett benne. Ennek a különös hatalomnak a bizonyossága ugyanakkor megszabadította a szokványos bűnök okozta lelkiismeret-furdalástól, és a felelőtlenség érzésével ajándékozta meg, amely nem felmentés volt, hanem onigazolás. Akiben erő lakozik, az létének értelméről mond le, ha nem válik az erő eszközévé. Mivel soha nem hallott arról, hogy a boszorkányok szégyenkezzenek, már most, szerepével azonosulva, kiirtotta magából a szégyen csíráját. Noha Amande kedves volt a szívének, és annál is inkább szerette, mivel egyre jobban irigykedett rá, hiszen bizonyos értelemben egybeforrott vele, addig képzelte magát a helyébe, míg hirtelen már nem sajnálta többé: a sorsrontók ugyanis nem szánják az áldozatukat. Annak bizonyossága, hogy Humbert soha nem fog mást érezni iránta, mint iszonyatot, annál is inkább, mivel így leplezi majd magában az Amande halála miatti titkos megkönnyebbulését, ez az egyedül kézzelfogható, pontos, idegen test módjára egész súlyával beléható bizonyosság megfosztotta Algénare-t attól, hogy gyilkos kívánságának – mely számára azonos volt a tettel – élvezze jutalmát. Elfeledvén, hogy örült kívánsága a leg-

egyszerűbb, így minden bizonnyal a leginkább megmagyarázható ösztönben gyökerезik, végül már céltalannak tartotta azt, mivel az események során haszontalannak bizonyult. Az, hogy nem tudott hasznot húzni belőle, nemcsak a büntudatától szabadította meg, de attól a gyanútól is, hogy ehhez a halálhoz rejtett érdeke fűződne, mint-ha a cselekedete amiatt, hogy céltalan volt, vagy hogy nem látta hasznát, titokzatossá, sőt nemessé vált volna.

Az asszonyok, akik mögötte távoztak, félrehúzódtak, nehogy hozzáérjenek a küszöbön; hallotta, amint azt motyogják, hogy Amande nem éri meg a reggelt. Majd elhaladtak mellette ezek az árnyak, magába szívta őket a sötét. Esett. Algénare szorosabbra húzta magán a kendőt, és megindult a kavicsos, szűk kis utcán. Miközben gyalogolt, képek ötlöttek fel benne.

Nem az a fajta volt, akinek gondolatok jutnak az eszébe. Fejében nem gondolatok követték egymást, hanem képeket látott, egyiket a másik után: egy mosoda lehajló eresze arra emlékeztette, hogy Toussainte megkérte, menjen el másnap, segítsen a nagymosásban; most már nem kell elmennie, nem várják többé. Hirtelen örömmel azt mondta magának, hogy vége a szomszédoknak tett apró szolgálatoknak, nem darál este több kávé, nem gyújt be nekik reggel. És vége a cseverészeknek is a fiatalemberekkel a gázlámpák halvány fénye alatt, vége a bálóknek is a lampionok harsány vorosében és a tavaszi estéknek a fonóban. Egyedül volt. Ez a hatalom, amit neki tulajdonítottak, és amit immár ő is tulajdonított saját magának, a régi varázslók varázskörét juttatta eszébe, mely elszigeteli, de egyszersmind meg is védi őket. Ahogy a legendák királya körül minden arannyá változott, úgy körülötte ezentúl minden rémületté változik. Csakhogy mégsem volt egyedül. Érezte, hogy az úr erős, bár láthatatlan kötelékeivel azok közösségéhez köti, akiket üldöznek, megtörnek, de egyúttal tisztelnek is, a sorsrontók szétszórt testvériségéhez, a vajákosokhoz, a falusi boszorkányokhoz. Ez a lány, aki soha semmit nem kapott sem az élettől, sem pedig önmagától, megtapasztalta ezt a bensejéből, tulajdon szervei közül előtoró felindultságot, akárcsak azok, akik most fedezik fel a szerelmet, vagy akik a dicsőséget hajszolják; valami ismeretlen, valami, ami mássá tette, szabadult föl benne. Kész, kimeríthetetlenul gazdag személyiség lépett a helyébe, amelyhez immár haláláig alkalmazkodni próbál majd.

Megállt egy pocsolya mellett, mely a legutóbbi zápor után maradt, lehajolt egy kivilágított ablak előtt, és megpillantotta az arcát. Váratlan kacaj szakadt fel belőle. Nevetett, önmagát is meglepte ez a nevetés, vad volt, rosszindulatú, amely minden másnál jobban meggyőzte afelől, hogy megváltozott, vagyis hogy önmagára talált. Nem csupán a szívében változott meg, a világ lett más: az udvarban felejtett seprű, az ingvallába szúrt tű, az istálló falán áthallatszó kecskemekegés már nem a hétköznapi élet megszokott, súlytalan tevékenységeire emlékeztette, hanem a varázslás, a boszorkányjé rítusaira; és amikor hátravetette a fejét, hogy mélyebben szippantsa be az éjjeli levegőt, a csillagok nagy, remegő ákombákomjai a boszorkányok ábécéjének óriási betűit rajzolták eléje.

Márton László

AZ IFJÚ ÉS A NIMFA

Idill a civilizáció romjain

Színhely: a Tiberis-part a Mars-mezőnél.

Idő: egy elfelejtett évszázad

Jön Lambert, Nílus és Romuáld

- LAMBERT** Legkiválóbb időtöltés
A sokféle elmeöltés.
Nézd a világ dolgait:
Lényegük feláldozása
És a percek változása
Rájuk pókhálót hajít.
Akárhová mehetünk,
Vezet út fel is, le is;
Én atyámmal összevesztem,
Így szólt: „Ez már sok a jóból!”
Összes tervét elleneztem,
Hát elúzott Spoletoából,
Melynek ő a fejedelme.
Tudd meg: a szív ingatag,
És állhatatlan az elme,
És az élet szétfolyó.
- NÍLUS** Előttünk e szép folyó,
Jel-képe minden örömnél,
Melyek elfogynak – de jönnek
Újabb mámorok helyettük.
Ugorj beléjük fejest!
Aszúbor helyett ne kortyolj
Bánatod poshadt söréből!
- ROMUÁLD** Ha már úgyis kitagadtak...
- NÍLUS** ...Nevelőid kiragadtak
Atyád nyomasztó köréből.
Tanulj tőlünk bölcsen élni!
- ROMUÁLD** Futásunkat ne akard más
Nyugalmával fölcserélni!
- NÍLUS** Ölelkezz, egyél, igyál!
Ne félj, hogy a másnaposság
Másnap elagyabugyál;
Mert ha nem győzől berúgni,
Itt az alkalom ledugni
Torkodon az ujjadat.

ROMUÁLD S közben lelki céltábládra
 Feszítsd lélek-íjadat!
 NÍLUS Ölelkezz, igyál, egyél!
 Magad mellé jó szakácsot,
 Péket és cukrászt vegyél!
 Majd meglátod: a sült kappan
 Jobban csúszik, mint a szappan.
 Csak vigyázz, ne légy sovány!
 ROMUÁLD Csak vigyázz, el ne feledd, hogy
 Szép dolog a tudomány!
 NÍLUS Egyél, igyál és ölelj!
 Hátgerinced hogyha kérdez,
 Mindig mást és mást felelj!
 Nézd csak! Ott egy szüzi nimfa!
 Még nem tudja, mi a hím-fa,
 Nem tudja, mi a gyönyör!
 ROMUÁLD Uram, hallgass rám, könyör-
 Gök: igazi élvezet
 Csak az, mely a Legfőbb Jónak
 Tudásához elvezet!
 NÍLUS Mit beszélsz? Milyen tudás?
 Zsákban- és helybenfutás!
 Mit ér a te tudományod?
 A tudás nem önt belénk szeszt!
 Az összes konyved palimpszeszt!
 ROMUÁLD És ezt a szememre hányod?
 NÍLUS Kezedben kecses fakard,
 Hogy a szöveget vakard.
 Legyen hosszú vagy rövid,
 Legyen az dráma vagy próza,
 Legyen Horác vagy Ovid,
 Legyen érvekkel kijóza-
 Nitó, legyen részegítő,
 Legyen bölcselet vagy líra,
 Legyen szó szerint igaz,
 Legyen vád, legyen vigasz:
 Lényeg, hogy te vagy a bíra.
 Megítéled: egyik-másik
 Szerencsés mű fennmaradhat
 A jövőendő vakarásig,
 Am azonnal kivakarsz
 Minden egyéb alkotást.
 El nem tűrt – eltűnt! – szöveg:
 Te, nagyokos kisöreg,
 Te firkálsz helyébe mást,
 Új korszak új szövegét.
 LAMBERT Mindkettőtök tisztelettel
 Kapja le a fővegét!

NÍLUS Vagy úgy! A nimfácska jön!
 ROMUÁLD Mért nincs felöltözve Ön? –
 Most kell a szűzi szemérem!
 Kocsányon lógó szememre
 Szemellenző vagy szem-érem
 Vagy szemfödél hadd boruljon,
 A jó Istent arra kérem!
 LAMBERT Nem tekintve korra, nemre,
 Üdvöz légy, szép érkező!

Jön a Nimfa

NIMFA Szívemhez vagy férkező,
 Spoleciónak fia, Lambert!
 Mily sudár vagy! Kész csoda!
 Én nem láttam még soha
 Ily csinos fiatalembert!
 LAMBERT Nem mondom, hogy nem vagyok
 Méltó a dicséretedre,
 Mégse hozz ily nagy zavarba!
 ROMUÁLD *(félre)* Ha nem fúj szél az avarba,
 Akkor az nem is csörög.
 NIMFA Én nem hízelegni jöttem:
 Tárgyra térek és török.
 Azt hallottam, hogy atyád
 Elűzött.
 LAMBERT Bizony hazudnék,
 Ha e dolgot eltagadnám.
 NIMFA Amit vesztettél, megadnám,
 Mert megtetszettél nekem.
 Légy az édesgyermekem!
 Elveszített otthonod
 Helyett nyernél másik otthont!
 NÍLUS *(félre)* Azt mondják: ahol tud, ott ront.
 De ha csak megmukkanok,
 Úgy járok, mint más kanok.
 NIMFA Ha fáradt vagy, megpihenhetsz,
 Nagyot alhatsz víznek ágyán.
 Légy az ocsém! Légy a bátyám!
 Lent a mélyben soha nincsen
 Emberfiának baja.
 ROMUÁLD *(félre)* Zöld a foga, s a haja
 Csupa hínár, békanyál!
 NIMFA Házam asztalainál
 A szomjúság ismeretlen.
 És ahogy itt font a szádba
 Nem röpul a sült galamb,

Majd meglátod, ott alant
 Szolgálóim odagyűlnek;
 Csak ránézel fodraikra,
 És a vízben elvegyűlnek,
 És fogad közé halikra,
 Szúnyoglárva és moszatszál
 És még sok más jó falat száll.
 Itt mi vagy? Földönfutó!

NÍLUS *(félre)*

Légy király, ki víz alatt hál!
 Kérlek, telepedj le mellém!
 Csigák csúszkálnak a mellén,
 És erős halszagot áraszt.

NIMFA

Itt üldöznek: hagyd a szárazt!
 Nem kell több, csak egyet intsek,
 És a víz alattú kincsek,
 Bár nem érzed szagukat,
 Megmutatják magukat!
 Zöld kövek vagy sárga fém:
 Mind, amim van, a tiéd lesz,
 Csak te, csak te légy enyém!
 Légy a gazdám, légy a férjem!

LAMBERT

Szavadhoz kétség ne férjen,
 De van egy gátló körülmény,
 És ez nem csekélység, meglásd:
 Hogy tudná szeretni egymásr
 Két kietlenül külön lény?
 Én ember vagyok, te démon!
 Nyálkás bőrodtól s a nedves
 Zöld szemedtől szédülök.

NIMFA

ROMUÁLD *(félre)*

Ne törődj azzal, te kedves!
 Inkább babéron ülös,
 Mintsem hínár-diadémon.

LAMBERT

Iszonyú a fulladás!

NIMFA

Rémüldözésed nevenség!
 Nem kell más, csak önfeledtség
 És egy kis önfeladás!
 Ha belépsz a vízbe vállig,
 Meglátod, hogy kettéválik,
 És továbbhaladva bátran
 Így juthatsz el palotámig;
 Mintha feldólt, nagy pohárban
 Mászna kis emberalak,
 Fejed fölé boltozódna
 Az átlátszó vízfalak,
 S mint madárraj, úgy röpülnek
 Az üveg túloldalán
 Egymást kergető halak!

NÍLUS *(félre)* Régi ez az idea:
Egyiptomból menekulve
Így úszta meg Judea!

ROMUÁLD *(félre)* Én az egyiptomiakhoz
Hasonlítanék, merülve!

NIMFA Szépen élünk odalent:
Palotámban félhomály van,
És egészen nagy a csend.
Hogyha vadászni akarnál,
Vinne víz alatti nagy ló;
Zsákmányod lehetne kagyló.
Minden este, minden éjjel
Kilencszer telünk be kéjjel,
És ha megvárod, amíg
A hold kilencszer kerek lesz,
Bölcsönkben kilenc gyerek lesz;
S hogy kilenc élet kihajt,
Azt a folyó felszínén
Kilenc vércsík jelzi majd,
Miket az örvény felőröl,
S minden kezdődik előlről. –
Meglátod, boldog leszel!
Mi a válaszod?

LAMBERT **Hogy ebből**

És belőlem nem eszel!

ROMUÁLD Csak ne ilyen ridegen!
Jaj, nehogy megharagudjék
A szépséges idegen!
Mert van egy fontos szabály,
Mit nem árt betartani:
A varázslat és a báj
Lehet, hogy használni nem tud,
Ám sokat tud ártani!

Uram, szólj több tisztelettel!

NIMFA Nekem nem a tisztelet kell,
Hanem hús és vér és élet.
Én a biztos jót ajánlom,
Am te balgán elcseréled
A gonosz bizonytalanra.
Kimondatlan szavaid
Elfagyott virága mellől
Minden tüskét kiszeded:
Rosszért jóval fizetek.
Jövőd lakatra zárt kamra,
Melyben csalók, tolvajok
S gyilkosok serege lappang.
Saját szíved a lakat,

Melyben léhaság s harag pang;
 Jövőd rossz fog, mely sajog,
 Jövőd félig sült kenyér,
 S hidd el, az jól nem lakat.
 Jövőd csak derékig ér,
 Mint le nem takart kútkáva,
 S te kútba ugorni gyáva,
 Távol maradni mohó vagy;
 Jövőd friss hó, de már olvad,
 Jövőd szép arcú, de béna,
 Jövőd alakváltozó vad,
 Párducból fordult hiéna;
 Szagos remény kámfora;
 Hatalommal, dicsőséggel
 Színültig telt amfora,
 Melyen végig hasadás fut.
 Itt pirulj vagy sápadj másutt,
 Hozzám úgyis visszatérsz.
 Ahogy minden egyenes,
 Görbe vagy hepehupás út
 Végül Rómába vezet,
 Végül te is vízhez érsz.
 Nálam van hozzád a kulcs:
 Nem kell, hogy kezer te nyújts,
 Én nyújtok feléd kezet. (El)

NÍLUS
ROMUÁLD

Menj utána! Ne ereszd el!
 Baj lesz, ha efféle nimfa
 Egy ifjút, ki jó keresztény,
 Saját vizével keresztel.

LAMBERT

Ha egy tökéletesebb lény
 Hátat fordított neked,
 Ne akarj pihenni keblén.

ROMUÁLD

Hallgasd végig Romuáldot!
 A jó rosszra változott –

NÍLUS

Ejtsd foglyul! Megátkozott!

LAMBERT

Ellenkezőleg: megáldott.

Hogy ebben Lambertnek igaza van-e, az talán sohasem fog kiderülni. Iménti szavaival az idillnek vége szakad

Térey János

A VISZKETEKSÉG

Télvízidőben, útra és dologra készen.
 Harminchat év. Adatik-e harminchat év?
 A keservét. Helyem van a tavaszban.
 Pontos helyem. Hát elfoglalom ittasan.
 Kedvence leszek minden csenevész tavasznak.
 Előtáncos: nem holmi báb, zsinóron rángatózó.
 Vászott és makrancos táncos leszek tehát.
 Föltépem a gyógyszalon szárnyasajtját,
 a lábadozók nélkülüm szuszogjanak.
 Hozományt viszek a vagyontalan tavaszba.
 Szabadlábbon bevárom a mosolytalan szezon.

AKARATOS KÉRELEM

Parancsolónk, sötét Kuzin: hallgasd a Várost.
 Édes nénénk, bitorlónk: népedre jól vigyázz!
 Ríkasd meg fiaid, bősítsd föl lányaid.
 Az erkélyen, szivarral kezükben, tépelődnek,
 folékszerezve bújnak fátylad redőihez.
 Bizalmatlan vezérünk, mogorva angyalunk:
 egyetlen harcot adj az igaz férfiaknak.
 Ó, főnökasszonyunk, te tarts törvénynapot,
 hallasd hangod, ha vétünk, ne cirógass soha.
 Edzőnk s elárulónk, hát válogass közöttünk.
 Üdvöskéid kecsgetesd, s ne engedd udvözülni.
 Üdvöz légy, mentorunk. Akarnok, néma műzsánk.
 Megérkeztünk a fénybe. Vajon, miféle fénybe?
 Az ittmaradtakat, sötét Kuzin, te áldd meg –
 mozgasd az éjszakát, viseld gondunk: ha kérünk.

Kicsi Sándor András

NEMZETI RENDŐR-KARAKTEROLÓGIÁNKRÓL

Szentkuthy Miklós Dylan Thomas önéletrajzi regénye kapcsán említette a Költészet Hasznosságait tárgyaló tankönyvet, amelybe, mint zárójelben megjegyzi, a hagyományos retorikák által elhanyagolt témák is beleférnének: „*Persze egy komiszkodó lábjegyzet formájában azt is be kéne venni a tankönyvbe, hogy bizonyos naturalista kliséknél milyen félelmetes erejük van: a bázongoránál ülő tenorista még itt is, még most is, az elavult szolgálati szabályzat szerint – tudóvész.*” (MŰZSÁK TESTAMENTUMA. Magvető, 1985. 471. o.) Különböző dolgok különböző mértékben követelik meg, hogy sematikus jellemezzük őket. Feltűnő bizonyos denotátumokat jelölő szavak hajlama, hogy állandó jelzőket vonzzanak magukhoz. Így az utcasarkon – hogy szállépszissel éljek – okvetlenül ott áll a rendőr, a kocsma, a fűszeres, a kurva.

Kérdéses, hogy a különböző asszociációs teszteknek van-e egyáltalán tudományos jelentőségük, s ha van, miféle. Mindenesetre credményeik olykor tanulságosak lehetnek. Jellemző ugyan, de nem különösebben érdekes (megjósolható vagy triviális), hogy a „kenyér” jelentésű hívó szóra leggyakrabban „a francia kísérleti személyek a »bor«, üzbégek és kirgizok a »tea«, oroszok a »só«, lengyelek a »mindennapi« jelentésű szóval reagálnak”. (Péter Mihály: A NYELVI ÉRZELEMKIFEJEZÉS ESZKÖZEI ÉS MÓDJAI. Tankönyvkiadó, 1991. 51. o.) E válaszok talán legérdekesebb vonása az, hogy néhol a kenyérhez kapcsolódó alapvető táplálékot jelölő szót („bor”, „tea”, „só” jelentésűt), néhol a kenyér jelzőjét jelölő szót („mindennapi”) adnak meg az informánsok.

A különböző asszociációs vizsgálatok közül a legnevezetesebbeket Charles E. Osgood amerikai kísérleti pszichológus irányította az 1950-es évektől. Osgood és munkatársai idevágó, impozáns kötetekben közzétett munkásságának a koronája alighanem az a kísérlet volt, amelynél azt vizsgálták, hogy melyek a „rendőr” jelentésű szavak leggyakoribb jelzői különböző nyelvekben, azaz különböző kultúrák (nyelvközösségek) milyen sztereotípiákkal jellemzik a rendőröket. (Charles E. Osgood, William H. May & Murray S. Miron: CROSS-CULTURAL UNIVERSALS OF AFFECTIVE MEANING. Urbana, Chicago & London. University of Illinois Press, 1975. 196–200. o.) Ennek során kiderült, hogy a rendőr leggyakrabban – és valószínűleg egyben legtipikusabban – „jó” a görögben, hindiben, iráni perzsában, olaszban, kannadában, „nagy” az amerikai angolban, hollandban, zeltalban (majában), „szigorú” a finnben, flamandban, franciában, „buta” a magyarban és szerbhorvátban, „bátor” a hongkongi kínaiában, „eredményes, hatékony” a mexikói spanyolban, „félelmetes” a japánban, „gyors, sürge” a dariban (afganisztáni perzsában), „korrupció” a bengáliban, „rossz” a lengyelben, „sötét” a malájban, „szép” a törökben, „titkos” a libanoni arabban.

A Putnoky Jenő pszichológus közreműködésével készült magyar anyag szerint nyelvünkben a rendőr szó leggyakoribb jelzői *buta* (stupid), *közlekedési* (transport), *szigorú* (severe), *hülye* (imbecile), *sarki* (polar), ritkábban más mellékevek is, például *kék* is, *szürke* is. (Osgood et al. i. m. 199. o.) Ilyen értelemben a világ rendőrei nem kimonodottan sokszínűek: a rendőr a flamandban „fekete”, a franciában, lengyelben, mexikói

spanyolban „kék”, a malájban, kannadában, tzeltalban „sötét”. A szerbhorvátban – Osgoodék értelmezésében – a gyanúsán melioratív „szöke” jelentésű melléknév szokta kísérni a „rendőr” jelentésű főnevet. Ez az értelmezés azonban alighanem hibás, hiszen a szerbhorvátban a *plav* jelentése egyszerre „kék” és „szöke”, a rendőrrre vonatkozóan pedig minden bizonnyal „kék” értelmében szerepel. A nyelvközösségek szinte nyelvilag rögzült véleménye a rendőrökről ugyanis a szerbhorvátban éppúgy lesújtó, mint a magyarban vagy mint a lengyelben és bengáliban.

A leggyakrabban asszociált jelzők közül a *buta* és a *hülye* szinonimák, legalábbis kvázi-szinonimák a mai magyarban, ráadásul nyelvünk páratlan gazdagsággal képes kifejezni finom árnyalatokat is (H. Németh Gyula: *AZ ÉSZBELI GYARLÓSÁG KIFEJEZÉSE A MAGYARBAN*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1941), de ezek az árnyaltabb jellemzőmódok nem tipikus epithetonjai a *rendőr* szónak.

Ha a magyar *rendőr* szó szemantikájához soroljuk azt a hajlamát, hogy mely jelzőkkel szerepel előszeretettel, akkor rendőrviceinkben is „a szöveg egészének nyelv fölötti szemantikai szintje hordozza azt a jelentést, amely más nyelvekben egy különálló szó szemantikájának felel meg”. (V. V. Ivanov: *NYELV, MÍTOSZ, KULTÚRA*. Gondolat, 1984. 36. o.) Itt az anyanyelvi szöveg egésze (a rendőrvice) hordoz mellékjelentéseket a magyar *rendőr* szó szemantikájából

Ugyancsak rendkívül tanulságosak – és éppenséggel nem az akkulturáció sikerét mutatják – a *rendőr* elnevezései az ausztráliai nyelvekben (R. M. W. Dixon: *THE LANGUAGES OF AUSTRALIA*. Cambridge University Press, 1980. 123. o.): a gyirbalban *bulijiman* vagy *buliman* (az angol *policeman* szó átvétele), *jidiny gijarji* („csíkos”), *kalkatungu ganimay nyjirr* („aki megkötözi az embereket”), *gyapu daptap* („bilincselő”), *karagyeri weder* („ádáz, zord küllemű”), *jauor lendo* („savanyú, sós”), *gyaru yawadaro wainowadji* („bilincselő lovas”), *dhurga junga* („polip”).

A TABU HÁROM MECHANIZMUSA A MAGYAR NÉPNYELVBEN

A magyar néprajz és nyelvészet páratlan méretű adatgyűjtései ellenére ez idáig meglehetősen keveset foglalkozott a hagyományos magyar paraszti kultúra nyelvhasználatának kérdéseivel. Eleddig a kutatók a magyar nyelvjárásoknak szinte csak hang- és valamelyest alaktani, továbbá szókészletbeli jellegzetességeit vizsgálták, a mondat- és jelentéstant éppúgy elhanyagolták, mint a nyelvhasználat kérdéseit. Végső soron az utóbbi évtizedek felismerései közé tartozik, hogy a nyelv és a nyelvhasználat egyaránt rendszert alkot, továbbá hogy az utóbbi jóval érzékenyebb a nyelven kívüli hatásokra. (Basso, 1972. 68. o.)

Az alábbiakban a magyar népnyelv három olyan mechanizmusát tárgyalom, amelyek bár látszólag heterogének, több fontos jellemzőjük azonos. Mindenekelőtt valamennyi ismertető eset a Dell Hymes által „a beszélés etnográfája” („*the ethnography*”

of speaking”), tágabban „a kommunikáció etnográfija” („the ethnography of communication”) névre keresztelt kérdéskörbe tartozik. Ezen vizsgálódások fő témája az, hogy a társadalmi környezet tényezői miképpen határozzák meg a közléseket. A nyelvhasználat és a beszélés etnográfijának kérdéskörébe tartozik például az a viszonylag egyszerű és közismert, de gyakran be nem tartott szabály, mely szerint „(társaságban) nem illik sugdolózni”.

A továbbiakban tárgyalandó három eset a következő: 1) bizonyos főnevek kötelezően *-ka/-ke* képzővel kell járjanak, 2) bizonyos mondatokban kötelező a *kövelem* betoldása, és 3) bizonyos szituációkban (potenciális beszédhelyzetekben) nem szabad beszélni (kötelező a hallgatás). Mindhárom mechanizmus nyelvészeti műszóval „megjelölt” (angolul „marked”), mégpedig a következő módon: 1) a *-ka/-ke* képzős forma a képző nélkülihez képest, 2) a *kövelem* kifejezéssel megtoldott mondat az e nélkülihez képest és 3) a folyamatos hallgatás, némaság a hasonló szituációkban szokásos beszédhez képest. Az első két példát Ketskés Győző palóc gyűjtéséből (1901), a harmadikat egy nehezen ellenőrizhető forrásból (Dömötör, 1976) vettem, ráadásul úgy, hogy valamennyi étellel vagy ételkészítéssel kapcsolatos. Az első példához japán párhuzamokat is bemutatok.

A *tabu* polinéz–melanéz eredetű szó, James Cook kapitány 1777-es tongai tartózkodása nyomán terjedt el az angolban, majd általában a többi európai nyelvben. Néprajzi műszóként megváltoztatott, nagyon általános jelentésben használatos: olyan szabály, amely kitüntet valamit (személyt, dolgot, helyet, cselekedetet stb.), a közösség valamilyen módon kötelezővé teszi e kitüntetettséget, és ezt létfenntartása érdekeivel indokolja. Akkor minősül valami tabunak, ha azt tilos (esetleg kötelező) megcselekedni, megérinteni, megközelíteni, megenni, megnevezni stb. A tabu megszegése is egészen különbözőnek minősülhet: vétkesnek, veszélyesnek, undorítóknak, szentségtelcnek. (Leach, 1982. 239. o.)

Számos etnológus próbálta meghatározni, sőt megmagyarázni azokat a góccokat, ahol a tabu működik – ámbár a tabuval kapcsolatos általánosításokra szinte mindig akad kivétel. Franz Steiner (1967) kitűnő összefoglalást nyújtott az 1950-es évekig elért eredményekről. Az utóbbi idők egyik legfrappánsabb kísérlete a jeles angol etnológus, Edmund Leach nevéhez fűződik, aki szerint a tabu három legfontosabb oka az, hogy az emberi közösségek így gondolkoznak: „más emberek 1) nem úgy készítik ételeiket, 2) szexuálisan nem úgy viselkednek és 3) nem úgy díszítik testüket, mint mi”. Ennek megfelelően a táplálkozás, a nemi élet, illetve az öltözködés és testdíszítés szolgálhatja a tabu három legfontosabb területét. (1982. 118. o.)

A nyelvi tabu jelenségei közé szokás sorolni azokat a speciális nyelveket is, amelyeket egyes nyelvközösségek bizonyos tagjai csak meghatározott személyekkel vagy meghatározott alkalmakkor használnak. Ide tartoznak egyrészt az ausztráliai „anyós-” és „sógornyelvek”, az afrikai „tréfálkozó rokonsági rendszerek”, másrészt a koreaiaknál a ginszeng, a Maláj-félsziget lakóinál a kámfor gyűjtésekor használatos speciális nyelv, amelyeket az illető növények szellemeinek jelenlétében szokás csak használni. (Pl. a malájok hiedelmvilágában *Bisan* a kámforfa nőnemű szelleme, akinek pedig a kabóca a megtestestítője.)

A *tabu* jelentése a mai magyar köznyelvben (miként az európai nyelvekben általában) „vallásos vagy babonás tilalom vagy előírás, illetve ennek a tárgya”. A tudományos fogalomnak magyar szakirodalmában alig-alig van, ez idáig főleg a szó eredetével (Ország, 1973), néhány nyelvi (Zlinszky, 1931, Hegedűs, 1956) és néhány egyéb vonatkozásá-

val (Szendrey, 1932, 1937, Dömötör, 1976) foglalkoztak. A tabu a hagyományos magyar paraszti társadalomban is döntően fontos lehetett – az erről mozaikszerűen összerakható kép még nagy vonalaiban sem állt össze. Éppígy meglehetősen szegényesek a nyelvi tabura vonatkozó ismereteink is. Legtöbbet talán a legfeltűnőbb jelenséggel, egyes kifejezések helyettesítésével foglalkoztak, így bizonyos szinonimasorok (pl. *terhes, állapotos, viselő, nehézkes* stb.) mellett az állatokat és betegségeket jelölő szavakkal (Hegedűs, 1956).

Ketskés Győző Nógrád megyei palóc korszégekéből (Szarvas-Gede, Jobbágyi, Szurdok-Püspoki, Csécse, Apcz, Ecseg) való gyűjtésében szerepel az a közlés, mely szerint: „A kenyér, anya, apa s még egyes szókhoz rendszeren hozzáteszik a kicsinyítő képzőket: kényérke, apáka, anyáka.” (1904. 301. o.) Szójegyzékéből kiderül, hogy ilyen a *menyétke* „menyét” is. (1904. 302. o.) A magyarban a *-ka/-ke* és *-cska/-cske* képzőknek csak egyik, igaz, legfontosabb szerepük a kicsinyítés, ezenkívül egyéb, igen változatos jelentések kifejezésére is szolgálnak, így például becézésre, sőt jelen esetben tiszteleti szuffixumnak is tekinthetők. (E képzők egészen általánosak a magyar köznyelvben és nyelvjárásokban is, egészen zavarbaejtő gyakorisággal fordulnak elő a csángó nyelvjárásokban.)

Az, hogy az *anya* és *apa* szavak után miért kötelező a tiszteleti szuffixum, nem szorul magyarázatra. A kenyér tisztelete, különleges becsben tartása a magyarságnál még a XX. században is elevenen élt: *Isten áldása* néven emlegették, eldobni, clejteni, akár csak véletlen rátaposni bűnnek számított, ha pedig mégis leesett a földre, csókkal, de legalább ráfújással kellett kiengesztelni. A menyét az egyik legáltalánosabban tabu alatt álló állat (pl. Hegedűs, 1956. 104–107. o.). Másféle mechanizmus tünteti ki a méhet (bár szórványosan a megnevezése neki is *méhecske*): számos vidékről ismeretes, hogy nem szabad azt mondani, hogy *megdöglik* (még csak nem is *kimúlik* vagy *elpusztul*), hanem azt kell mondani, hogy *meghal*. (Ennek népi indoklása többféle lehet: Jézus testéből lett, sokat dolgozik, a katolikusoknál szakrális viaszt szolgáltatja stb.)

A japán *o-* és *go-* tiszteleti prefixum használatát áttekintve (Lange and Noss, 1907. 312. o.) kiderül, hogy hasonló nyelvi és nem nyelvi mechanizmus emeli ki a szülőket, sorolja egybe a menyétet és kenyeret a magyarban, illetve a rókát (legalábbis mint istenség megtestesülését) és rizst a japánban. Az *o-* és a főleg kínai jövevényszavak előtti *go-* a japánban a gazdag tiszteleti rendszerben használatos prefixumok, ugyanakkor egyes szavaknak elválaszthatatlanul részét képezik, például *gohan* és *gozen* „főtt rizs”, *okazu* „rizssel evett étel”. A szülők a japánban mindenképpen a kötelezően tiszteleti formával említendő személyek közé tartoznak. (Lange and Noss, 1907. 421. o.) A japán sintó vallásban a rizs és az aratás istensége *Inari*, akinek nevét tiszteleti pre- és szuffixumos formában használják: *O-Inari-san*. Követe a róka (*kitsune*), melynek alakját a hiedelem szerint maga az istenség is felveszi. A japán róka és a magyar (sőt egyáltalán európai) menyét kitüntettségét minden bizonnyal annak köszönheti, hogy a gabonák kártevőinek irtójaként volt számon tartva. Ugyanakkor ambivalensek, hiszen maug is kártevők, a baromfit is pusztítják.

A magyar népnyelvben általánosan használatos volt a *követem, megkövetem* „bocsánatot, elnézést kérek”. Ketskés idézett gyűjtésében szerepel a következő megfigyelés is: „Érdekes, hogy az olyan szók elé, mint pl. *disznó, moslék* mindenkor odamondják a bocsánatkérő követem szót. Ha azt kérdezem az asszonytól, hogy mit főz ebédre, így válaszol: *Követem disznóhúst.*” (1904. 301. o.) A *disznó* jelentősége a magyar táplálékul tartott háziállatok sorában közismert. Nem lehetetlen, hogy a *disznó* megnevezés mellett a mai köznyelvben választékosnak számító, adátható *sértés* és a népnyelvben, különösen az

Alföldön ma is egészen általános *hízó* elnevezéseket szintén valamiféle tabu motiválta. (Az „átlátható” itt azt jelenti, hogy a *sertés*, illetve *hízó* szó és a *serte*, *sörte*, illetve *hízik* között a kapcsolat a nyelv naiv beszélője számára is világos.)

A *követem* természetesen egészen más helyzetben is használatos volt. Például Trencsény Lajos egy hajdúhadházi adatközlője így emlékezett: „*Nekem meg mind a két szemem – követem – tele volt csipával.*” (1890. 349. o.) A *követem* két idézett előfordulása példa arra, hogy a nyelvi reakció azonos lehet pozitív (a disznóval szemben) és negatív attitűd (a csipával szemben) esetén is. Ugyanakkor hasonló módon használatosak voltak egyféle attitűd kifejezésére szolgáló kifejezések is. Például Hegedűs Lajos moldvai csángó adatközlő a rosszak, gonosz lények (pl. *ludérc*) említésekor köpdöste vagy hozzátették *mennyén pusztákra*. (1956. 108. o.) A magyar nyelvterület java részén máig elterjedt szokás (jómagam a Csallóköztől Háromszévig számos helyen hallottam), hogy egy elhunyt ismerős (különösen rokon) említésekor a mondatban megnevezése után a *nyugodjék* betoldása kötelező, például *a nagyapám, nyugodjék, sokat járt az erdőre*.

A magyarban, mint minden más nyelvben, kimeríthetetlenül sok hasonló lehetőség rejlik. Ilyen általam kitalált, de tudomásom szerint ez idáig nem realizált lehetőség például, hogy a halálról való beszéléskor a halált jelölő ige elé (de nem okvetlenül közvetlenül elé) kötelező lenne egy rövid mássalhangzó-magánhangzó-hosszú mássalhangzó típusú hangutánzó vagy hangulatfeszítő szó kitétele. Például *a dédapám puff tavaly meghalt*, esetleg halálnemenként részletezően, például *a kémet elfogták, és nyekk felakasztották*, vagy *a rabló célzott, és durr lelőtte a pénztárost* (ez utóbbi esetben nem hagyva kétséget, hogy lövése halálos volt).

Dömötör Tekla a nyelvi tabu esetei közé sorolja a következőket: „*a kenyérsütéskor vagy hurkafőzéskor követendő némasági előírás vagy a Zselicségben a fekete felhő említésének tilalma*”. (1976. 259. o.) A disznóvágás különböző műveleteinél szokásos előírások közé tartozhat az, hogy a sózást szótlannul kell végezni, nehogy férges legyen a hús, néhol pedig a hurkát kell szótlannul főzni, nehogy kipukkadjon. A kenyérsütés és disznóölés más tekintetben is tabu alá cshetnek, például nem szabad „*szántás, vetés, disznóölés, kenyérsütés előtt közöszülni*”. (Szendrey, 1937. 249. o.)

A hallgatás nyelvészete és néprajza, legalábbis magyar vonatkozásban, szinte teljesen kidolgozatlan – annak ellenére, hogy a témakort áttekintő Mary Ritchie Key többek között Balázs Béla és Feldmann Sándor munkáit is említi. (1977. 117. o.) Például Keith Basso megfigyelései szerint a nyugati apacsoknál hallgatni kell: idegenekkel való találkozáskor, udvarláskor, sokáig távol levő rokonnal vagy ismerőssel való találkozáskor, ha valakit megszidnak, szomorú emberek társaságában, továbbá nem szabad a beteghez szólni rituális gyógyításakor (1972). Tulajdonképpen lazán ide tartoznak az olyasféle – nagyjából a sugdolózás tiltásához hasonlóan betartott – közismert magyar népies szólásszerű előírások is, mint „*magyar ember evés közben nem beszél*”, „*magyar ember hallgat, mikor eszik*”.

Irodalom

- Basso, K. H.: TO GIVE UP ON WORDS: SILENCE IN WESTERN APACHE CULTURE. In: Pier Paolo Giglioli, ed.: LANGUAGE AND SOCIAL CONTEXT. Selected Readings. Harmondsworth: Penguin, 1972. 67–86. o.
- Dömötör Tekla: NE MUTASS UJJAL A SZIVÁRVÁNYRA... GONDOLATOK A TABURÓL ÉS A SZEMÉLYTELEN VARÁZSERŐRŐL. *Világosság*, 17/1976/4. 258–259. o.
- Hegedűs Lajos: ADALÉKOK A NYELVI TABU ÉS A NÉVMÁGIA KÉRDÉSÉHEZ. *Magyar Nyelvőr*, 80/1956/1. 101–113. o.
- Ketskés Győző: TÁJSZÓK. *Magyar Nyelvőr*, 33/1904/5. 301–303. o.
- Key, Mary Ritchie: NONVERBAL COMMUNICATION. A RESEARCH GUIDE AND BIBLIOGRAPHY. Metuchen, N. J.: Scarecrow Press, 1977.
- Lange, Rudolph and Christopher Noss: A TEXT-BOOK OF COLLOQUIAL JAPANESE. Tokyo: Methodist Publishing House, 1907. 2nd ed.
- Leach, Edmund: SOCIAL ANTHROPOLOGY. London: Fontana, 1982.
- Országh László: TABU. *Magyar Nyelvőr*, 97/1973/2. 350–351. o.
- Steiner, Franz: TABOO (1956). Harmondsworth: Penguin, 1967.
- Szendrey Zsigmond: TILTOTT ÉS ELŐIRT ÉTELEK A MAGYAR NÉPSZOKÁSOKBAN. *Ethnographia-Népelet*, 43/1932/1. 15–19. o.
- : TILTÁSOK ÉS TILTOTT CSELEKVÉSEK. *Népjünk és Nyelvünk*, 9/1937/11–12. 246–250. o.
- Trencsény Lajos: BABONÁK AZ ALFÖLDRŐL. *Ethnographia*, 1/1890/7. 345–350. o.
- Zlinszky Aladár: AZ EUFÉMIZMUS. Magyar Tudományos Akadémia, 1931.

Peer Krisztián

AZ IDŐ, AMI NEM RAJTUNK MÚLIK

Az ablak a börtön. Rácsok
 fényszünetei: napok szorgalmas vésete
 a falon. Az idő itt igazán gyöngysor,
 nem fonal: lenne mire fellógnani
 magunk, lenne a végén másik Thészeusz.
 Széttört idő – összetört *palack*,
 pillanatragasztó a cserepek között,
 szigetelőanyag.
 Lábnymok a homokórában.
 Kagylóhéj körülöttünk, védekező burok,
 a szemcsékből gyöngyszem burjánzik.
 Anya drága gyöngysorán
 megfullad a gyerek.

ELETRAJZ

Nem kövér, csak a csontjai húzzák.
Bőre nehéz pálinkáktól nedves,
felhabosodott a húsa.
Elharapta a százas szöget is,
és osszeroppantotta a söröskupakot,
most nőikkel szkanderozik,
az elvégzett sportokból ez maradt.
Megfejthetetlen fölösleges fajta,
nem tanulta az örömet.
A nagyapja életét éli –
(öröklődő impotencia)
nem családot, dinasztiát alapít.
Elgombásodott kocsmákban fantáziál,
a parkban kismamáknak csapja a szelet,
taknyát közvizeldék csempéjébe keni,
obszcén dolgokról mesél a kulcsosgyerekeknek.
Története folytatódik a fiában,
kezdődik újra:
példa lesz,
törvény az egyenlők előtt.

Kőríz Imre

HUNGARY DIRECT

06-022-023-6

Elvesztettem magamat már megint.
Két város között ingázik a hangom.
Nevetést mímelek.
Abba kellene hagynom.

Ismeretlenekkel beszélgettem,
majd barátokkal beszélgettem aztán.
Régóta először
elfáradtam, de hagyjám

a fáradtság. Az még jól is esett...
Szobát betölti, úgy ketyeg az óra.
Hogyan kelek majd fel
holnapra, kakasszóra?

Mit csinállok, míg el nem alszom? Könyv?...
Ugyan. Zuhany? Kis tej? Valami volt más...
Walkman! Új pizsama.
Kései villanyoltás.

GRIMASZ

– fintor –

Belenézek a tükörbe,
fülem eláll, szájam görbe,
de fül és száj, bárhogyan nézem,
tükröm, tükröm mondja nekem.

Ránézek a tenyeremre
(bár szememmel nem nyelem le,
hisz ismerem jól e tájat,
jobban is, mint fület, száját),

megmozdítom, meg is moccan,
de aztán csak nézem hosszan.
S ott van még a másik kezem:
két tenyérrel rendelkezem!

Agyam is van, és korábban
fejlesztették iskolában
is, van róla bizonyítvány,
s egyáltalán nem is hitvány.

Megvan tehát minden részem,
tükörben vagy csak úgy nézem,
végigmegyek minden tagon –
külön-külön nem taglalom.

A sok atom és az elem
túl kicsi, hát elképzelem.
Meg azt a sok molekulát,
amint épp most alakul át!

Koponyámban a sok ideg
dolgozik, de nem érti meg,
milliárdnyi neuronom
sem segít, már el is unom,

nem jövök rá, nem is sejtem,
mi romlott el melyik sejtben,
hogy bár minden jóval bírok,
verset mégis ilyen írok?

Rába György

BELIA GYÖRGYRŐL, ÉVFORDULÓ NÉLKÜL

Aki egy nagy író életművét kutatja vagy valamely irodalmi korszakkal, netán stílus-iránnyal foglalkozik, az tudja igazán, mekkora áldás egy azonos témán dolgozó, önzetlen, együttműködő pályatárs. Eszmét cserélhetnek, kölcsönösen tájékoztathatják egymást, megállapításukat árnyalhatják, mégis beszélgetésük közben gyanakvás nélkül maradhat ki-ki gondolatainak otthonában.

Babits-kutatóként a szellemi összefogásnak ezt a megszakítatlan élményét köszönhetem Belia Györgynek.

Belia nem Babits-kutatónak, sőt nem is irodalmárnak indult. A Műegyetem kultúrmérnöki szakán szerzett abszolutóriumot. Mérnöki diplomájához, ezt magánbeszélgetésből tudom, egyetlen szakrajzot kellett volna átdolgoznia, akkorra azonban annyira megcsömörlött a műszaki rajzoktól, hogy ez az utolsó feladat készítette terveinek feladására. De a pályaválasztás, ha nem valósul is meg, ha részben vagy egészen tévesnek bizonyul is, az egyén alkatának egyik-másik lényeges vonását kifejezi. Belia György filológiai tevékenységében is mindig tapasztalható, kiadványaiban, tanulmányjaiban megfigyelhető a mérnöki látás, mely tisztázza a tényeket, majd rendszert fűrkész bennük, végül társadalmi összefüggéseket tár föl.

Életcélját megújítva a budapesti bölcsészkarra iratkozott be, magyar irodalmat és szociológiai előadásokat hallgatott. Akkor bizonyosodott be, korábbi érdeklődését társadalomtudományi problémák is befolyásolták. Tanulmányozta a nemzetközi hírű román szociológus, Gusti módszerét, és a témát ismertető szakdolgozata oly mértékben vívta ki a tanszékvezető Szalai Sándor elismerését, hogy tanársegédi állást ajánlott föl neki.

Itt jelképes zárójelet kell nyitnom. Belia György apai ágon román, anyai ágon magyar származású volt. Édesapját, a kolozsvári gimnázium tanárát szeretettel emlegette volt tanítványa, Grandpierre Emil, és ha az öregúr Budapestre látogatott, nem maradt el jó hangulatú találkozásai hajdani novendékeivel, minthogy „Emicin” kívül mások is szívesen idézték föl a közös szép napok emlékét. Ez a kettős eredet, jóllehet nyíltan

és tételesen nekem nem taglalta, benyomásom szerint Belia György emberközi kapcsolataiban magas fokú beleérző készséget, írók és műveik vizsgálatában sorsok háttérhelyezeteire, a befelé vérző sebek jeleire kivételes fogékonyságot alakított ki.

Irodalmi pályája az Országos Széchényi Könyvtárban kezdődött. A kéziratár munkatársaként eszmélt rá, milyen föltáratlan kincs rejlik a tegnap íróinak hagyatékában. Filológiai névjegyét feleségével, Sándor Annával Schöpflin hagyatékából közreadott, a kritikus és Ady kapcsolatát megvilágító levelezés megjelentetésével tette le az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1953-as évfolyamában, és Ady életművéhez mindvégig hű is maradt. De amikor földolgozásra hivatalból átvette és közelebbről megismerte Babits kéziratot hagyatékát, egy életre szóló, szenvedélyes érdeklődés lobbant föl benne. Legjelentősebb és az irodalomtudománynak is fontos publikációi Babitshoz és Adyhoz fűződnek, bár megközelítően ennyire jelentősek Juhász Gyula, illetve Hatvany Lajos életműve egyes fejezeteit gondozó kötetei is.

Az egyszínű kultúrpolitika korszakában Babits műveinek föltárására és monografikus bemutatására tette föl életét. Előmunkálatként a költő tervezett és kéziratban rekedt versgyűjteményének, az úgynevezett ANGYALOSKÖNYV-nek s Babits benne foglalt öskötetének kronológiával gazdagított repertóriumát állította össze, ám ez a terve testvérsorsként maga sem érte meg a kiadást, anyagát viszont előbb a BABITS-JUHÁSZ-KOSZTOLÁNYI LEVELEZÉSE (1959) jegyzeteiben jó gazdaként hasznosította, majd a későbbi „fckete” életműkiadás első kötetét táplálta föl vele. Még az ötvenes években nekilátott egy rendszeres Babits-pályakép megfogalmazásának, és az első, az író diákéveiről meg tanári indulásának mozgalmas bajai időszakáról szóló fejezeteket folyóiratokban nyilvánosságra is hozta. De mint egész pályája során, kezdettől fogva a levelezésben megnyilatkozó művelődéstörténeti jelenségek izgatták, és nyitányul – Móricz Virággal társközlőként – a *Csillag* 1956-os évfolyamában megjelentette Babits és Móricz levelezését.

Mindamellet a *Nyugat* három nagy költője már említett fiatalkori levélváltásainak kiadványával robbantott bombát. A könyvnek volt előzménye. A *Nyugat* 1936. karácsonyi száma közreadta az ifjú Kosztolányinak néhány Babitshoz írott levelét, egy év múlva Magyar László a *Délmagyarországban* Juhász Gyula és Kosztolányi leveleivel lepette meg az olvasót, a *Népszava* 1941-es évfolyamában Losonczy Géza Babitsnak Juhászhoz írt missziliseiből közölt néhányat. Török Sophie komolyan foglalkozott a baráti triász levelezésének kiadásával. Gyűjtése el is jutott a tördelt nyomdai levonatig, a kész szedés azonban a háború áldozata lett. Színhagyományból ismeretessé vált némely csiklandós levélrészlet, így a fiatalok, elsősorban Kosztolányi, de valamelyest még Babitsnak is Adyt gúnyoló kitételeiről szólt a fáma. Az Ady-revízió alkalmából Kosztolányi, amint ezt Adám fia szóbeli közléséből tudom, töprengett a nevezetes levelek ki nyomtatásán, és csak Babits barátságának elvesztésétől félve tett le a gondolatról. Gyergyai meg azt erősítette, Babitsot Kosztolányi publikációs tervének pusztá hallatára az öngyilkosság réme ejtette hatalmába.

A Belia gondozásában teljessé vált és szövegű levelezés ezeket a titkokat is fényre hozta. A kiadványban közkinccsé lett levelek máskülönben is forrásértékűnek bizonyultak, és hatalmasan járultak hozzá a *Nyugat*-osok szellemi poggyászához, lelkialkatának és társas kapcsolatainak tisztázásához. Kosztolányi első világirodalmi izgalmaival, Babits tájékozódó lépéseit a filozófiában, Juhász Gyula kezdetben reményt keltő próbálkozásait a szociális beilleszkedésre a kiadvány hitelesítette. De a kötet bő és részletező jegyzetanyagában hozta meg a főszöveggel vetekedően színes művelődéstörté-

neti gyümölcsét Belia szociológiai ösztöne és az egykori kultúrmérnöknek az emberi együttélés formái iránti érdeklődése. A jegyzetekbe iktatott válaszlevelek vetnek fényt a korabeli irodalomnak a nemzedéki gondolkodásban megnyilvánuló társadalmi tagozódására, például Gárdonyinak a NÉGY FAL KÖZÖTT tiszteletpéldányát köszönő sorai dicsérik ugyan a századelő fiataljainak álomkultuszát, de azért az élet kifejezésének magasabbrendűségére intenek. A Babits-leveleket kísérő jegyzetekből kirajzolódik a filozófus barát, Zalai Béla addig homályban maradt figurája, és még inkább megvilágosodik az az ösztönzés, mely a költőt újabb lélektani és ismeretelméleti olvasmányokra bátorította. Kerek képet kapunk itt az írójelöltek különböző megmozdulásairól, nem utolsósorban a Komjáthy Társaságról, utóbb Babits Szegedről Fogarasra történt áthelyezésének korjellemző sajtóvisszhangjáról és az érintett lelki életéről árulkodó személyes hozzászólásáról, de kiváltképpen beszédes az a freskó, mely utalások, célzások, pusztá nevek fölfejtése során az új reformkor pályakezdő értelmisége és holdudvara valóságos társadalomrajzává szélesedik.

A kiadvány nemcsak az irodalmi közvéleményt rázta föl, hanem politikai nyugtalanságot is keltett. Csakugyan kiváltotta-e Babits egyik kitétele a szomszéd ország vezetőinek tiltakozását vagy a honi kultúra helytartójának túlzott aggályoskodása előzte meg a diplomáciai lépést, vagy azon akadtak fenn, hogy a jegyzetekben a nemrég le tartóztatott Losonczy Gézára hivatkozott, nem tudom, de tény, hogy a könyvet kivonták a forgalomból, és csupán egy-két év múlva, mintegy suba alatt jutott vissza a boltokba.

Cezúra következett Belia Babits-kutatásaiban. Időközben a könyvtárból az Irodalomtörténeti Intézetbe került, onnan viszont hamarosan kitéték a szűrét. Időszerűvé vált-e fejére olvasni, hogy 1956-ban a könyvtár forradalmi bizottsága tagjának választották, vagy a kiadott levelezés körüli fölbolydulás vetett rá árnyékot? Alkalmasint mindkettő oka volt eltávolításának, de talán leginkább független gondolkodása, szíves és mindig kollegiális modora mellett is idomulni képtelen magatartása. Több nyelven olvasott és beszélt is, így kulimunkákkal terhes időszak után az Európa Könyvkiadó alkalmazta: akkor éppen román ismeretére volt szükség. Erejét főként szerkesztői munkájára fordította, maga is tolmácsolt külföldi regényeket, és írt több-kevesebb rendszerességgel kritikát folyóiratokba. Magánszorgalomból folytathatta volna Babits-kutatásait, de, mint annyian mások, ő is összezördült a hagyaték kurátorával, a Cerberusként ténykedő, ráspolyos modorú Basch Lóránttal, márpedig az ő engedélyéhez volt kötve akkoriban minden a kéziratos anyagot érintő közlés.

Szerencsére ezekben az években alakult ki Belia már-már baráti kapcsolata Hatvany Lajossal. Így jelenhetett meg gondozásában Hatvany Adyról írt cikkei, emlékezései és levelei kétkötetes gyűjteménye 1959-ben, mint ahogy az utóbbi bizalmából rendezhette sajtó alá az EMBEREK ÉS KOROK (1964) ugyancsak két kötetét, majd gondozhatta és jegyzetelte a LEVELEK HATVANY LAJOSHOZ (1967) címen megjelent forrásmunkának becsülendő kiadványt.

Belia ADY ENDRE VÁLOGATOTT LEVELEI-t már 1956-ban közreadta. Újabb ösztönzést kaphatott Hatvanyval folytatott beszélgetésekből, továbbá a költő és baráti mecénása kapcsolatát érintő, a hatvanas években keze alatt kikerekedett könyvekből. Így vállalkozhatott nyugodt lélekkel, hogy az ADY ENDRE MŰVEI sorozatban a költő háromkötetnyi levelét kritikai kiadással fölérő kiadványban közrebocsássa. Szomorú tény, hogy a megjelenést már nem érte meg (ADY ENDRE LEVELEI, I–III. 1983). Szerkesztői munkájának ezúttal is gondos szövegközlést és a levelek terjedelmét is fölül-

múló, megint csak művelődéstörténeti dimenziójú s akár regénynek is élvezhető jegyzeteket köszönhattunk. Kiaknáta itt a szakirodalomnak minden lényeges, a tárgyhoz tartozó fölvilágosítását, de maga is nyomozta a kapcsolatokat, életrajzi mozzanatokot, és a főhős, Ady alkatából, életútjából következően a rajongóknak, kisebb-nagyobb női csukáknak missziliseiből vagy krónikásként közrebocsátott adataiból nemcsak a költő udvartartásának csoportképével ajándékozta meg az olvasót, hanem a *Nyugat*-mozgalomnak szinte településtörténetével. Szöveggondozói szerepéből kilépve, bevezető tanulmányában az író és művét plasztikus egységben láttató írása magánvaló értékén túl azt is sugallja, a korszak szigorú elvárásaival számolva a filológusnál nagyobb irodalomtudományi becsvágyat rejtett egy sebezhetetlenebb álca alá.

Az Ady-levelezés kései munka, posztumusz kiadvány. Tevékenységének valódi terepét, életlendületének kibontakozását akkor lelte meg, amikor már a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőjeként visszatálálhatott a Babits-életműhöz és kiadásához. Megindította és az utolsó kötet kivételével maga rendezte sajtó alá a sorozatot, kilenc címszó alatt tizenegy kötetet, mivel az esszék és a BESZÉLGETŐFÜZETEK anyaga nem fért egy kötés alá. De még a novellákat és színműveket is az ő előkészítése nyomán adta ki felesége.

Az egyik legfontosabb publikáció az első, az összegyűjtött verseké. Belia az egyes versek alatt a keletkezés tudható vagy valószínűsíthető időpontját, a „Mutatók”-ban az első közlés helyét is fényre tárta, a „Hátrahagyott versek” címszó alatt pedig Illyés meg Török Sophie gyűjtését a sajátjával bővítette. A kötetet támadó kritika szemére vetette, hogy kihagyott verseket, másutt sorokat, és a CSONKA MAGYARORSZÁG-ot cím helyett kezdő sorával közölte. A kiadvány azonban a cenzúra korában született, és másképp nem is jelenhetett volna meg. Kávéházi Konrádoknak mindig könnyű feladat a hadvezetés. A versek kötetével vetekedő művelődéstörténeti tett a kétkötetes ESSZÉK, TANULMÁNYOK, Babitsnak e műfajba illő legfontosabb írásainak a megjelenés percéig legteljesebb gyűjteménye. Itt olvasható Babitsnak az egyetemen tartott irodalomelméleti előadásai hitelesnek elfogadható szövege, egyfelől – hitem szerint – máig párját ritkító magyar teória a literatúráról, másfelől több lejegyzés filológiai bravúrt jelentő egyeztetése. A jegyzetek ezúttal sem szorítkoznak egyébként pontos és hasznos fogalom- meg szómagyarázatra, hanem a tágabb, társadalmi szöveggörnyezetet is föl-vázolják, és mintegy mellékesen, ám annál szabatosabban, és ez is csak egyetlen példa az anyagbőségre, a Baumgarten-díjasok teljes listáját is fölűntetik, legalábbis azok nevét, akiket még Babits koszorúzott.

Eveken át izgatta, foglalkoztatta mind a kiadatlan versek, mind a BESZÉLGETŐFÜZETEK közreadása. Mindkettő sajtó alá rendezésére próbált rávenni, de elvi fenntartások miatt nemet mondtam. Megbeszélésünk alapján bízta meg a szerkesztéssel az AKI A KÉKES ÉGBE NÉZ (1985) későbbi összeállítóját, a BESZÉLGETŐFÜZETEK-et maga adta ki (BABITS MIHÁLY BESZÉLGETŐFÜZETEI, I–II. 1980).

Egy élő klasszikus, folyóirat-szerkesztő, a legrangosabb irodalmi díj kurátora gégeműtete következtében kisebb-nagyobb megszakításokkal négy naptári éven keresztül csak írásban tudja megértetni magát orvosaival, hozzátartozóival és barátaival, pályatársaival: ez az embert csúfoló tapasztalat Babits úgynevezett beszélgetőfüzeteinek keletkezéstörténeti háttere. Mivel 1938-ról, valamint 1940–41-ről, az Anschluss és a II. világháború kezdetéről van szó, az írásbeli dokumentumok szerkesztő-kiadójának irodalomtörténeti fölkészültségét a történész ismereteivel és detektív munkával kellett kiegészítenie. Belia György Babits bejegyzéseit mindenekelőtt Török Sophie naptári

beírásaival egyeztetve azonosította a látogatók személyét, akiknek szóban elhangzott kérdéseire, észrevételeire csupán következtetni lehet. A kiadvány főszövegét a lapszá- len kísérő magyarázatok így is meggyőző értelmezést adnak a történeti eseményekről, személyek és az irodalmi élet vonatkozásairól, mégpedig úgy, hogy a feleségnek a fü- zetekben olvasható, jobbára szubjektív észrevételeit tágitják közérdekűvé, de olykor helyre is igazítják. Belia filológiai lelkiismeretességére jellemző, hogy például tölem mint a könyv lektorától elvárta, hogy egy pontatlan című, uszító francia könyvről tett utalást pontosítsak (Céline BAGATELLES POUR UN MASSACRE-járól volt szó), sőt kiprés- selte belőlem azt is, valószínűsítsem, Babits milyen angol irodalmi folyóiratokat jára- tott és olvasott. A BESZÉLGETŐFÜZETEK Belia György gondozásában filológiai mester- munka, egyszersmind izgalmas olvasmány.

Belia György szövegkiadásai a Babits-szakirodalom forrásai, és kisebb mértékben ugyan, de fontosak Ady-kiadványai is, a JUHÁSZ GYULA ÖSSZES MŰVEI kiadásában gon- dozott LEVELEZÉS I. kötetéért (1981) pedig a szegedi költő kutatói az adósi. Ha el- gondoljuk, filológiai munkásságában főszerepe van a levelezések kiadásának, hiszen még a BESZÉLGETŐFÜZETEK is mint az írásbeli eszmecsere sajátos válfaja, fölfogható levelezésnek, akkor e műfaj iránti vonzalmában az írók emberi kapcsolatrendszere, a művészeti intézmények hálózata, a társadalmi élet szellemi infrastruktúrái iránti heves érdeklődését fedezhetjük föl.

Tudományos álmáról, a monográfiáról a posztumusz BABITS MIHÁLY TANULÓÉVEI (1983) ad némi képet. Az 1955–56-ban közölt családtörténeti számadást, valamint a Babits tanári működésének első évéről írottakat kötötte össze, árnyalta és egészítette ki. Ez a töredékes pályakép változatos, és nemcsak a társadalmi gyökerekre világít, hanem a folyamatos környezet távlatában szemléltet. A könyv csak pályaképnek töre- dék, a tárgyalt életszakaszt teljes értékűen ábrázolja, és tiszteletet kelt a szerző sokol- dalú tudományos alapossága. A fölmenők csoportképe realista regényekhez sem méltatlan, az életút folyamatát pedig személyes vallomásokból, dokumentumokból, em- lékezésekből és a művek önéletrajzi megnyilatkozásaiból fejti ki egészen az egyetemi tanulmányokig meg a személyiségérlelő barátságok születéséig, és azon túl, a bajai pályakezdetés színét és fonákját egyaránt megjelenítve, minthogy fölfedi a HATHOLDAS RÓZSAKERT című kisregény férjfogási tragikomédiájának valóságos alapját csakúgy, mint részletes adatközléssel az ifjú tanár pedagógiai próbálkozásait és kartársi kör- nyezetét. Ez a kis könyv csakúgyan közelebb visz Babits jobb megismeréséhez, mivel közrebocsátja iskolai bizonyítványát és egyetemi leckekönyvét, de azzal is, hogy a kis- diák első szerkesztői kísérletéről és a tornaórákon megértéssel kísért ügyefogyottsá- gáról, valamint vergődéséről a bajai házasságszerzők hálójában egyaránt beszámol.

Emlékezetem nem különbözteti meg Belia Györgyöt, az embert és az irodalmárt. Jékelyvel és Grandpierre-rel barangolt szívesen a szabad természetben; a túlhajtott munka és a kényszerűségből lefojtott roppant tettvágy okozta feszültséget oldotta föl így időnként. Amikor a volán mögé ult, a határok sorompói közé szorított állampolgár világlátó kíváncsiságát váltotta föl rendszeres országjárásra. 1981-ben fölként, tartsak a Szépirodalmi kis csapatával Sopronba, a könyvheti kiadványokat, köztük az én Ba- bits-monográfiámat bemutatandó. Húzódozásomra azt felelte: „Meglátod, milyen kel- lemes két napot töltünk el! Ami pedig közreműködésedet illeti, tudsz te nagyon ked- ves is lenni, ha akarsz!” Elnevettem magam, ki voltam útve. Micsoda emberismeret és szívből jövő megértés kellett ehhez a megállapításhoz s kimondásához! Belia nem- csak célszerűen szervezte meg a kiadó bemutatkozását, hanem két különböző útvo-

nalon, oda- meg visszafelé a Dunántúl néhány nevezetességében is gyönyörködte bennünket: József főherceg alcsúti parkjában és kastélya elképesztő Potemkin-homlokzatában, Sárvár komoly külső és Dorfmeister ékesítette belső falaiban, a fertőrákosi kőfejtő barlangüregében, hazafelé Fertőd málladozó fenségében és Sümeg Maulbertsch-freskóiban meg békaperspektívából a vár komorló romjaiban. Ezen a kiruccanásán ébredtem rá, ugyanazzal a fürkész lélekkel bóklászik a főúri düledékek és burjánzó tenyészet közt, mint levelek sorsokat összekötő hídjain, és képzelete ugyanazzal az erővel idézi meg beszédes tényekből, vallomásokból, utalásokból az irodalmi élet településtörténetét, mint nyomdát és énekmondót vendégül látó erősségből, hajdan vigasságoknak otthont adó palota látományából az alkotó művészet mozgalmait. Belia Györgynek emlékemben élő arcmása fölé ezért illik mintegy transzparensül Babits hitvallása: *„Nem kell hinni, hogy aki könyvekbe menekül, okvetlen az élet elől akar szökni. Sokszor inkább tágitani akarja életét, több életre szomjas, mint amennyit kora s végzete kiosztott.”*

Péterfy Gergely

SZARKOFÁG ÉS SZERELEM

Dreft őrnagy táborigéjét az Ecséri piacon vettem potom ezeröttszáz forintért, amely egy 1912-es Continentalért szemérmetlenül alacsony árnak mondható. Húvós májusi vasárnap volt, a szél sivitva vágott végig a bódésorok között, meglengette a színházi jelmezzraktárból lopott világháborús katonaköpenyeket, a porcelánfejű babák halálszagú, fekete csipkefodrait, és nekem az a legyőzhetetlen gyanúm támadt – amelyet a kedvetlen, zárás előtti hangulat úgyszólván rossz előérzetté hangszerelt –, hogy az ócskás valójában meg akart szabadulni a géptől. Új szerzeményem egyébként minden gyanú fölött állt: fenéklemezén jól kivehető volt – az alsó-szászországi gyár jellegzetes tipográfiájával – a hétjegyű kódszám, a bakelittalpacska tövében pedig egy zöldre korrodált apró réztáblára lettem figyelmes, amelyen ez a gravírozott felirat állt: Dreft H. Magy. Kir. őrnagy, 1912. Csak a klaviatúra alatt összefilcesedett porból áradó megfoghatatlan illat – mely persze éppúgy jöhetett a hagyatéki ruhákat kínáló árusok hangárja felől – árulkodott arról, hogy Dreft őrnagy írógépe csaknem hatvan évet töltött Fehér-Belua Lujza levendulakötegekkel és kakukkfűves párnácskákkal illatosított ruhásszekrényében, s csak akkor érte friss levegő, mikor hajnaltájban Fehér-Belua Lujza kinyitotta a szekrény ajtaját, hogy boldogtalanságában átizzadt otthonkáját ropogós, friss hálóingre cserélje. De Dreft őrnagy szerelme álmában is üldözte, és az ezredszers is újraolvasott levelek szavai – mintha csak az öröklődés titkos trezorjaiban őrizte volna meg valami mélyebb, Fehér-Belua Lujzán messze túlnövő emlékezet – egyszerre megelevenedtek, és látta Dreft őrnagyot a hevenyészve felhúzott katonai sátorban, ahogy a petróleumlámpa csipős füstjétől kivörösödött szemmel az írógép fölé hajol, és tömpe, vaskos ujjai tétován lecsapnak egy-egy fájdalmasan őszinte szó kezdőbetűire.

Tudom – írta Dreft őrnagy (álmodta Fehér-Belua Lujza) –, tudom, egyetlen kedvesem, hogy mindennap a halál közvetlen közelében élek, s hogy az ellenséges támadás már nem késik soká. Hajnal van, és lent a völgyben a kakasok olyan jókedvvel ünneplik az új napot, mint a régi hétvégi kirándulásokon, amelyek egy falusi vendéglő – emlékszel, kedvesem, Dorogon, két éve? –, egy falusi vendéglő kerthelyiségében értek véget, és te édes vöröset ittál, én meg felszáraz kadart.

Itt Dreft őrnagy abbahagyta a levelet, és kinézett a sátor szűnyoghálóval bevont ablakán. Hajnalodott. A Heimdorf körüli hegyek, a Stillesweib, a Totentor, a Münchlob szürke sziklái, melyeken csak itt-ott csillant meg néhány hófolt, lassan kibontakoztak az éjszakából, és a kelő nap fényétől szürkéslilára árnyalt füstpamacsok szálltak fel abból az irányból, ahol a hírszerzői jelentések szerint az olasz csapatok tüzésége az elmúlt három nap során kiépítette hadállásait. Az olaszok mozgolódására vonatkozó adatokat – melyek részben felderítésből, részben kémjelentésekből származtak – Dreft őrnagynak kellett összesítenie, majd megfelelő szelektálás után – hogy a tényeknek nyilvánvalóan ellentmondó, zavarkeltésből terjesztett információk ne okozhassanak esetleg katasztrófát – a központba továbbítania. A legpontosabb adatokkal a C2 fedőnevű ügynök szolgált, aki valahonnan mélyen az olasz frontvonalak mögülről küldte tévedhetetlenül megbízható jelentéseit a saját maga kiépítette hálózaton keresztül. Nem lehetett pontosan tudni, hogy a C2 valójában micsoda: lelkes osztrák–magyar patrióta, netalán kettős vagy éppenséggel olasz ügynök, aki így eteti be, hogy egy döntő pillanatban lépre csalhassa őket; de ez Dreft őrnagyot nem különösebben érdekelte: számára egyedül az volt a fontos, hogy feletteseit elkápráztassa teljesítményével – közülük is leginkább menyasszonya apját, Fehér-Belua Eduárd vezérkari ezredest.

Dreft őrnagy számára Fehér-Belua Lujza nem hétköznapi szerelem volt, még csak nem is katonai karrierje záloga: örület volt, mennyország és pokol, fertő és megtisztulás, tavaszi szél és decemberi hóvihár – minden, ameddig egy Ludovikát végzett osztrák–magyar tiszt fantáziája felszárnalhat. A Múzeum-kertben ismerkedtek össze 1913. szeptember 16-án, egy hűvos vasárnap délelőtt. A szél sivitva vágott végig a kert fái között, meglengette a francia nevelőnők fodros szoknyáit, a tót cseléd lányok kopott kimenőruháit, a tisztek ropogó köpenyeit, elhozta a Magyar utcából a bérkocsisok kiáltásait és az ebédek előkészületeinek diszkrét zaját. A kozmosz ezen a napon titkos segítőtársul szegődött a fiatal hadnagy mellé – vagy ki tudja. Dreft hadnagy levendulaillatot érzett, és ahogy felemelte a fejét makulátlan csillogóra tisztított csizmája orráról, a padon – mely mögött a gesztenyefák árnyékában komor sziluettként egy római szarkofág sötétlett – egy húszévesnek tűnő lányt pillantott meg, aki ugyanebben a másodpercben fuggesztette rá savószinű és szúrós, mindazonáltal átható és ígöző tekintetét. Dreft őrnagy csak sokkal később jött rá – mikor a becsapódó gránátok robbanásait hallgatva felidézte magában azt a réges-régi vasárnap délelőttöt –, hogy Fehér-Belua Lujza pillantása pontosan olyan kataklizmát indított el benne, mint az a kivégzés, amelyet 1910 májusában nézett végig az aradi kaszárnyában. Az események – már amennyiben ez lehetséges – véletlenül estek egybe. Harmadéves ludovikásokként egy hadgyakorlaton vettek részt, és szállásuk ablakai éppen a vakolatlan téglafallal körülvett kivégzőudvarra néztek – akár véletlen volt ez, akár elöljárói megfontolás, hogy a simára borotvált tisztecské megérezzék végre a vérszagot. A negyedik emeleti ablakból nézve az eseményeket, nem tudta pontosan kivenni a katona arcát: később azt mesélték azok, akik közelebről látták, hogy zomók, fekete hajú fiú volt, enyhén bandzsa, és teljesen részeg. A puskacsövekből fehér füstpamacsok szálltak föl, majd né-

hány kis pukkanás hallatszott, és a katona úgy dőlt el, mint a zsák. Az érzést, amely néhány üres perc után elfogta, Dreft őrnagy mindig azzal a hasonlattal magyarázta magának, hogy *kő van a gyomrában*. Magányos óráiban mind plasztikusabban tudta elképzelni a követ: nyers malachitdarab volt, selejt egy kőfaragó műhelyéből. Négy évig, négy hónapig és tizenhét napig hordta a gyomrában a követ, amelyet Fehér-Belua Lujza pillantása teremtett: végül egy nyomjelző lövedék zúzta szét, amelyet Fehér-Belua Lujza álmódott.

Mire visszanezett, a lány már nem ült a padon, sőt mintha már a pad se lett volna ott, csak a római szarkofág, melyen stilizált hullámvonalak imitálták a tengert, ahová az ostiai kereskedő halálában visszakíváncozott.

Mikor másodszor találkoztak – Dreft hadnagy úgyszólván véletlenül csöppent az Anna-bálba –, a terem sarkában, melyet dézsában nevelt datolyapálmák varázsoltak ezeregyéjszakáivá, mindketten kölcsönös jelét adták szerelmüknek. Ekkor ismerte meg Fehér-Belua Eduárd vezérkari ezredes, akinek baziliszkusztékintetéből ugyanolyan kérlelhetetlen fény áradt, mint a lányából, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a bal szeme nagyobb volt, mint a jobb, és szigorú bagolyszemöldöke időnként megrándult: egy zendülés alkalmával állították falhoz a román újoncok, és körbevödözték, mint egy cirkuszi mutatványban.

Fehér-Belua Lujzát mindenki csúnyának tartotta, ő is önmagát. A legcsúnyább akkor volt, ha nevetett: a szája elé kellett kapnia a kezét, nehogy meglássák sárga lófogait. *Csak a szememben van valami különös –* mondogatta magában mindig a tükör előtt –, *valami megismételhetetlen*. Egyedül Dreft hadnagy volt az az ember, aki nem vette észre, milyen mély nyomokat hagyott a lányon az alkalmi szélhámosok és hozományvadászok leszámítva udvarló és öröm nélkül töltött négy év: a keserűség és a fájdalom milyen acélbakancsú hadseregei masíroztak át ezen az arcon. Az apja akkor került a vezérkarhoz, mikor a lány végzett az Angolkisasszonyoknál. Fehér-Belua Lujza a főváros emberrengetegében kénytelen volt beismerni, hogy a Rozsnyón kapott bókók – ez volt apjának korábbi állomáshelye – nem az ő megismételhetetlen személyének, hanem a nehézlovassági parancsnok lányának szóltak; Pesten már egy vezérkari ezredes lányának lenni is kevés volt. Csak a becsvágy maradt meg a számára, de az aztán ki is lúgozott minden egyebet: apja szűkgyűsége – úgy döntött ugyanis, hogy Dreft hadnagy csak akkor veheti feleségül a lányát, ha előbb bizonyítja katonai rátermettségét és hazaszeretetét – egyenesen kapóra jött a lánynak: minden energiáját a férfi becsvágyának felrúzelésére fordította. Ő könnyörögte ki az apjától, hogy völegénye a hírszerzéshez kerüljön: ez kecsegtetett ugyanis a legfényesebb karrierrel, egyszerűs mind a legelegánsabbnak is ez számított, legalábbis Fehér-Belua Lujza képzeletében.

Dreft hadnagy közepes termetű, szőke, kövérkés férfi volt, és rövidre nyírt bajszot viselt, mely arcának némiképp bárgyú kifejezést adott. Nem volt különösebben intelligens, de szenvedélyesen vonzódott minden mechanikai újdonsághoz, s e szenvedélye révén bizonyos megbecsülést vívott ki magának. Késő éjszakákig üldögélt a fizikaszertárban, és áhitattal figyelte a lengő gomböket, szikrázó ebonitrudakat, fogaskerek-áttételeket és csigákat; ilyenkor előnti a megnyugtató érzés: *ez az, ami van*. Megtakarított zsoldján aztán megvette a rég áhitott csodamasinát: a Continental márkájú táborigépet, s mivel orokös kattogását szobaszomszédjai nemkívánatosnak nyilvánították, a véce hűgyszagú magányába húzódva gépelte éjszakánként a naplóját, később Fehér-Belua Lujzának szóló leveleit. Rossz nyelvek szerint nem is kellett neki másra a lány iránti szerelem, mint hogy legyen végre mire használnia az írógépet.

– Adja ide – mondja Drefť őrnagy (álmodta Fehér-Belua Lujza), és kinyújtja a kezét az öregasszony felé, aki a heimdorfi Gasthof kocsmárosa szerint – ő szintén a hírszerzés embere – egész nap a kocsmában vedel. (Drefť őrnagy elégedett mosollyal nyugtázza az információt: hát persze, a tökéletes álcázás; az őrnagyon kívül ugyanis senki sem tudja, hogy az öregasszony a C2 és közte a legfontosabb láncszem.) Az öregasszony – már most hajnalban is büzlik a sörtől – egy golyócskává gyúrt papírdarabot nyújt át, és eltűnik a fenyők sűrűjében. Drefť őrnagy visszamegy a sátorba, hogy a petróleumlámpa fényénél olvassa el az üzenetet. 'RD HONZ ROM ÖIMLZ EP FOR EOTLÉOVJKROZ RMFRZ' – áll a papíron. Drefť őrnagy nem tudja, mitévő legyen: az üzenet nyilvánvalóan rejtjelezett, hiszen a C2 minden üzenetében más-más kódolási technikát alkalmazott. Az őrnagy végigpróbálja az összes eddigit: a spártaiak titkosírását, a százéves háborúban alkalmazott dekonstrukciós eljárásokat, az óbabiloni HEM-írást stb.: mindhiába. Egy méhecske repul be a sátorba, hátsó lábain súlyos virágporgömböcskével, körbezümmögi a petróleumlámpa fényében görnyedő férfit, aztán a szűnyoghálóra száll. Drefť őrnagy pillantása ekkor a tábori írógépre esik, és hirtelen minden megvilágosodik előtte: valaki, aki a titokzatos C2 álnév mögött rejtőzik, mindvégig gúnyt űzött belőle – összeolvasva ugyanis azon billentyűk betűi, melyek az üzenet szövegének betűitől balra esnek, ezt a szöveget eredményezik: es gibt ein punkt, wo die Wirklichkeit endet. Drefť őrnagy számára ebből további következtetések is adódnak: a C2-nek ugyanolyan írógépe van, mint neki, ami már önmagában is különös, hiszen a Continental tábori írógép klaviatúrája egyedi tervezésnek mondható. Továbbá: a C2 tudja, hogy neki, Drefť őrnagnak milyen írógépe van, tehát vagy az információs lánc működött – tudtán kívül – oda-vissza, vagy az olasz frontvonalak mögött létezik egy másik Drefť őrnagy, aki önnön rejtélyes hasonmásával levelez, s minden, ami eddig történt, nem egyéb, mint lidércnyomás. Még átfut az agyán a sejtés, hogy amennyiben valóban lidércnyomás volt minden, az a pillanat sem lehet messze, mikor ő, Drefť őrnagy felébred. Ezt azonban már nincs ideje végiggondolni, mert a gránátok olyan sűrűn csapnak le az előőrs környékére, mint a jégeső.

Fehér-Belua Lujza álmából többször felriad, és izzadságban úszva emlékezik: sosem tudja eldönteni, hogy ő maga szerepelt-e az álomban, s ha igen, akkor kicsoda volt: az események hol a méhecske szemszögéből látja, hol pedig ő az írógép, melyhez Drefť őrnagy ujjai közelítenek, hogy sebtében összeüssenek egy búcsúlevelet. Néha ő maga a végzetes üzenet, melyet az öregasszony sörhadtól ragacsos kezében szorongat. Nem mer visszaaludni, mert tudja, hogy mivel végződik az álom: látja a Totentor sziklái közt a mesterlovászt, ahogy a vállához illeszti a puskát, látja a nyomjelző lövedék pályáját, látja a malachitdarabot, mely Drefť őrnagy gyomrában szilánkokra robban, s ez némelykor megint csak ő. Aztán hajnal felé mégiscsak elnyomja az álom.

Más változat szerint – és hát miért ne – Fehér-Belua Lujza gyönyörű nő volt, Drefť hadnagynak pedig, 1913-ban, ott a Múzeum-kertben eszébe sem volt beleszeretni, hiszen Drefť hadnagy egy számító, hideg kigyó volt, józan, kíméletlen és aljas. Pontosan tudta, hogy nemes arcéle, feszes járása, bűvészkéze mit ér mikor és kinek: azt is azonnal felmérte, hogy Fehér-Belua Lujza szép szőke fejecskéje annyi észt sem rejt, amennyivel egy kezdőknek szóló sakkfeladványt meg lehetne fejteni. Csak a római szarkofág az, mely ennek a változatnak a hátterében is ott sötétlik, mintegy bizonyítandó, hogy az emberi lehetőségek mégsem végtelenek, s van egy bizonyos határ, melyen túllépni lehetetlen. Drefť hadnagynak erről természetesen sejtelve sincs, ez

a tudás a késői szemlélő kiváltsága. A szél is többé-kevésbé ugyanaz: lesodor néhány gesztenyelevelet, meglobogtatja a tót cselédlányok kopott kimenőruháját, a francia nevelőnök fodros szoknyaszegélyeit, és elhossa a Magyar utcából a bérkocsisok kiabálását, a bordélyházakban ébredező-nyújtózkodó tündéreké csontjainak roppanásait. Dreft hadnagy határozott léptekkel megy végig a kerten: szemét tükörfényesre tisztított csizmájának orrára szegezi, aztán felnéz: pillantása találkozik Fehér-Belua Lujzáéval, és Dreft hadnagy tudja, hogy eljött az ő ideje: a lány szemében kihívás, megadás és csodálat. A hadnagy alig észrevehetően biccent, és eltűnik Arany János szobra mögött. Tudja, hogy a lánytól csak egyetlen lépés az apja, Fehér-Belua Eduárd vezérkari ezredes, és jó előre informálódik, hogy az Anna-bálon ott lesz-e az „öreg dúvad” – ahogy a tisztikarban az ezredeset nevezik. A dézsában nevelt datolyapálmák csakugyan ezeregyéjszakaivá varázsolják a bálterem sarkát: Dreft hadnagy egy jól kiszámított mozdulatot tesz, s már a kezében érzi a lány izzadt tenyerét: mint az orvos a kinyújtott nyelvből vagy a fény felé tartott vizeletből, rögtön mindent tud a lányról: érzi vére szapora áramlását, megfeszülő hátizimait, ernyedt és nedves ágyékát, leheletének levendulaillatát, és megint elfogja az a furcsa érzés, amelyet legutoljára akkor érzett, mikor harmadéves ludovikásként egy hadgyakorlaton vett részt a századával, s szállásának ablakából (amely talán véletlenül, talán előljárói megfontolásból – hogy a símára borotvált tisztcskék megérezzék végre a vérszagot – éppen a vakolatlan téglafallal körülvett kivégzőudvarra nézett) akaratlanul bár, de korántsem szándéka ellenére szemtanúja volt egy kivégzésnek. Azonnal lesietett a földszintre, hogy minél közelebről láthassa a katona arcát, aki alacsony, fekete hajú fiú volt, kissé bandzsa, és teljesen részeg. A puskacsövekből fehér füstpamacsok szálltak föl, és a katona úgy dőlt el, mint a zsák. Dreft gyomrát sajgó, egyszersmind kéjes érzés szorította össze, valami perverz gyönyörűség. Erről az érzésről a malachit zöldjére asszociál, s ezt a malachitot érzi a gyomrában, valahányszor Fehér-Belua Lujzára gondol.

Fehér-Belua Lujza sugárzó és magabiztos a friss felismeréstől, hogy a fővárosban éppen olyan jó vezérkari ezredes lányának lenni, mint Rozsnyón nehézlovassági parancsnokénak, legfeljebb csak az arányok változnak. Dreft hadnagy nem sürgeti a házasságot. Böven van időnk – mondja, és igaza van. A vezérkari ezredes – aki azért mégsem olyan dúvad, mint amilyennek kinéz – enged a lánya örökös unszolásának, és a hírszerzéshez helyezett Dreft hadnagyot. A tisztiklubban óriási az ünneplés, patkokban folyik a pezsgő. Dreft hadnagy, akit barátai ekkor már jobbára csak Continentalnak – bizalmasan: Continak – neveznek, mivel táborigépetét mindenhová magával cipeli, aljasul lerészegedik, és hajnalban leokádja az Opera előtt a bal oldali szfinxet.

Dreft őrnagy, ahogy mindezt végiggondolja – hajnalodik, és a Heimdorf körüli hegyek, a Stillesweib, a Münchlob, a Totentor szürke sziklái, melyeken csak itt-ott csillan meg egy-egy hófolt, lassan kiemelkednek az éjszakából –, ahogy mindezt végiggondolja, úgy érzi, hogy minden történhetett volna másképp is, s ez óriási szemtelenség a részéről. A levelet még befejezi – hiszen jól tudja, hogy Fehér-Belua Lujza regényes hajlamainak leginkább egy olyan vőlegény felel meg, aki napjában három levelet ír –, aztán aludni próbál; sikertelenül. Rossz előérzet gyötri, vagy csak hidegfront közeleg? – eldönthetetlen. Ekkor állít be az öregasszony, aki ebben a történetben is már kora hajnalban sörtől bűzlik, és egy golyócskává gyúrt papírdarabot ad át, majd eltűnik a fenyves sotétjében. Dreft őrnagy az üzenet megfejtése fölött görnyed, s ekkor száll be a sátorba a méhecske, két hátsó lábán súlyos virágporgömbökkel, körbezummog, vé-

gül letelepszik a szűnyoghálón. 'Es gibt ein punkt, wo die Wirklichkeit endet' – villan Drest őrnagy agyába a felismerés, természetesen későn: az olasz aknatámadás már megindult.

Fehér-Belua Lujza gyásza rövid és a társadalmi elvárásoknak megfelelő. Apja halála után váratlanul éri a hír, hogy öröklött vagyonát jelzálog terheli: az öreg Eduárdnak, úgy látszik, volt néhány ugyesen leplezett titka. A lány kezét egy Stefánia úti hentes kéri meg, aki olthatatlan lánggal égő szerelme mellé szerény vagyonát is felajánlja: Fehér-Belua Lujza kilencven évet él, túlélve mindenkit, négy lapátenyerű, szekrényhátú fiát is. A hagyatékot – köztük a tábori írógéppel – egy ószeres veszi meg s adja óriási haszonnal tovább.

Zirkuli Péter

MINT VÍZTETŐN

mint víztetőn a bőrödön
csak ráncot vág a levegő
szitáló cstben elköszön
a barát és a szerető

szemednek lassan fénye vész
nem hajlik hozzá senki sem
veszendő lenni végre kész
a szenvedély az értelem

arcodra súlyos pára ül
s mintha könny volna ellepi
ahogy a születő felmerül

sóhajod a semmit úgy kérleli:
adj uram másik életet
a régi látod elveszett

Léderer Pál

AZ OK-KUTATÁS KÖVETKEZMÉNYEINEK OKAI¹

„A csarnok nyugati és keleti szárnyának szerzetesei összevesztek egy macskán. Nan-csüan fel-emelte a macskát, és így szólt:

– Ha tudtok mondani valamit, megmentettétek a macskát. Ha nem tudtok, a macskának vége!
– A szerzetesek nem tudtak semmit sem mondani. Nan-csüan kettévágta a macskát.

Este hazatért Csao-csou. Nan-csüan elmesélte neki, mi történt. Csao-csou levette saruját, a fejére tette, és távozott. Nan-csüan utánakiáltott:

– Ha itt lettél volna, megmentetted volna a macskát!”²

Értik, ugye? Nem!? Akkor lássuk ezt!

„A Mester egyszer éppen a kolostori közmunkában kapálgatott, amikor arra jött Huang-po. A Mester állva maradt, s kapájára támaszkodott. Huang-po megszólította:

– Ez a fickó elfáradt?

A Mester így felelt:

– Föl sem emeltem a kapámat. Mibe fáradtam volna bele?

Huang-po ekkor megverte. A Mester elkapta a botot, jól húzott Huang-póra, és feldöntötte őt, majd a mezei munkák felügyelőjét szólította:

– Gyere, emeld fel, felügyelő!

A mezei munkák felügyelője odalépett, és felsegítette, mondván:

– Hogyan tűri tisztelendőséged ennek a bolondnak a pimaszságait?

Alighogy Huang-pónak sikerült talpra állnia, máris nekiesett a felügyelőnek, és megverte. A Mester csak kapálgatott tovább, s azt mondta:

– Mindenütt hamvasztják a halottakat. De én egy kapavágással elföldellek benneteket!”³

Ezt sem értik?

Az alábbi szövegeket – melyeket véletlenszerűen s minden „hátsó gondolat” nélkül válogattam össze momentán már-már az elviselhetetlenségig rendetlen kuszaságú könyveim közül taláalomra kapva fel egyet-egyét (s ezért bibliográfiai hivatkozásokat nem is tüntetek fel) – mégis valószínűleg többé-kevésbé értik, még ha nem tudják is feltétlenül eldönteni, vajon „igazat” állítanak-e vagy sem. (Ami szempontunkból egyébként most nem is érdekes.)

„A spontaneitás és rugalmasság tehát egyik szerkezeti tulajdonsága az informális kommunikációk kapcsolati kontextusának. Vajon nincs ellentétben ez a korábban elemzett tulajdonsággal, a rutinok és hallgatólagos egyezségek magától értetődőségével? Véleményem szerint ellentétben van, de éppen ez az ellentét fejezi ki a kapcsolati kontextusok »rossz alternatíváit«. Amikor – hosszabb időn át, tartósan – megszűnik a kontextus rugalmassága, akkor a résztvevők kapcsolata személytelenné és »szerephözivé« válik. Ilyenkor meg kell elégedni a rögzült elvárások előlegzésével, jelzésével és tudomásulvételével, nincs mód a változtatásra, pontosan tudni lehet előre minden kérdést és választ.” (Kiemelések – L. P.)

Avagy: „Mivel a cselekedetek a mindennapi életben pozitívak vagy negatívak, ennek megfelelően a mögöttük meghúzódni vélt szándékok is jók vagy rosszak. A mindennapi ész abban érdekelt, hogy ellentmondásmentes képbe rendezze a szándékokat és cselekvéseket, követke-

zsképpen a »jó szándék – jólett – jötevő«, illetve a »rossz szándék – rossztett – rossztevő« modellek kerülnek túlsúlyba.” (Kiemelések – L. P.)

Nos, az utóbbi textusok szociológiai szakszövegek. Az előbbieket viszont a Zen-buddhizmus „szakszövegei”, úgynevezett kóanok.

„A kóan amolyan problémaféle, amelyet a mester tanítványai elé tár, hogy oldják meg. [...] A kó az jelenti »nyilvános«, az an azt: »dokumentum«. [...] A Zen-»dokumentum« az, amit mind-együnk magával hoz születésekor erre a világra, s igyekszik még halála előtt megfejteni. [...] A kóan bennünk van, a Zen-mester nem tesz egyebet, mint hogy rámutat, hátha így jobban látjuk, mint annak előtte. Amikor a kóant előhozzuk a tudattalanból a tudat mezejére, azt mondják: megértettük egyben. Hogy ezt az ébredést előidézzé, a kóan néha dialektikus formát olt, gyakran azonban, legalábbis a felszínen, teljesen értelmetlen.”⁴ (Kiemelések – L. P.)

A kóan „előhozása” nem intellektuális-akarati erőfeszítés eredménye. Nem „közeli folyamat”, nem lassú „célba érés”. Valamiféle – nem keresztény értelemben vett – „kegyelmi állapot”, egyfajta sokszerű megvilágosodás kell hozzá.

„Ez a hirtelen sokszerű »megvilágosodás«, a szatori, a Zen elmélkedés és tanító párbeszéd célja [...] meghökkenítő válaszokkal olyan lelki szituációt teremteni, hogy feltáruljon a kérdező előtt az igazság »mélye«. A tan magyarázása, kommentálása, racionális értelmezése értelmetlen lenne a Zen szellemében, ezért az élményszerű átadás az egyetlen eszköz.”⁵ (Kiemelések – L. P.)

D. T. Suzuki Kelet és Nyugat összehasonlítására Japán egyik nemzeti klasszikusának, a XVII. század második felében élt Matsuo Bashónak, illetve a XIX. századi Alfred Tennysonnak egy-egy versét veti egybe. A japán haiku így szól:

„Jobban megnézem,
nazuna virágzik ott
a sövény alján.”⁶

Tennyson verse pedig így:

„Virág a falrepedésben,
gyökerestül kitéplek én –
kis virág, a kezemben tartalak,
de ha meg tudnám érteni, hogy mi vagy,
gyökerestül, mindenestül, egészen:
Istent meg az embert is érteném.”

Az összehasonlítás lényege a japán költő ártalmatlan, kontemplatív meditáción („jobban megnézem”) alapuló megismerő tevékenységének szembeállítását a „modern” európai ember reakciójával, aki ahhoz, hogy megértse a Természetet (Istent is, saját magát is) csak úgy tud eljutni, hogy elpusztítja („gyökerestül kitéplek én”) a természet megismerni kívánt részét. Ahogy pestiesen mondani szokták, Suzuki ezt „hosszan ragozza”, ebből azonban minket inkább csak az érdekeljen, hogy a keleti vallásfilozófiák – s a magamfajta laikus (mert hogy laikus vagyok, az, gondolom, világos) tudatlan merészsége nem retten vissza efféle leegyszerűsítő kijelentésektől – az individuum és a Világ egymásban való feloldódását tételezik s értéktételezik. Ez nemcsak azt jelenti, hogy az Én és a Világ voltaképp azonos, de azt is, hogy a Világ megismerése nem más, mint az Én megismerése, az individuum és a Világ egymásban való feloldódására való rádobbanás.

„Bentről kifelé fürta a Teremtő
a test nyílásait, s kifele nézünk.
Fordúsd befelé pillantásod: ott van
az Önvaló, önmagában találad.”⁸

Ennyiben a keleti filozófiai gondolkodás szöges ellentétben áll a nyugati (természet)tudományos gondolkodásmóddal.⁹ Kettős – egymással összefüggő – vonatkozásban is. Míg a keleti ember számára a Világ és a megismerő individuum egybeolvadása a cél, addig a nyugati tudományos szemlélet – ahogy Schrödinger mondja – „a reális külvilág hipotézisé”-t képviseli: azáltal, hogy „a megismerő alanyt a megértendő dolgok együtteséből ideiglenesen kikapcsolják [...] az érthetőséget azon az áron vásároljuk meg, hogy az alany, a szubjektum háttérbe szorul, ami lehetővé teszi az objektíválást”.¹⁰

De az a „tény”, hogy az Én a keleti filozófia számára annak ellenére azonos a Világgal, hogy minden egyes Én saját szerű, a keleti gondolkodást elkülöníti a tudományos gondolkodásmódtól. Mint Schrödinger mondja: „A tengerparton sétálva, egy helyen a hullámok döglött halat, különös formájú gerendát és ledugaszolt zöld üveget sodortak ki a homokra. Elhaladhatunk e tárgyak mellett anélkül, hogy figyelemre méltatnánk őket; érdeklődhetünk egyikük vagy valamennyiük iránt; hogy egymás mellett fekszenek, azon legfeljebb csak akkor kezdünk el gondolkodni, ha összetalálkozásuknak valami okát sejtjük, például, hogy ugyanabból a hajótörésből származhatnak. A gondolkodó, de a Nyugat által még nem befolyásolt kínai hajlamos arra, hogy közömbös, nem kifejezetten érzelmi dolgok sorsszerű egymás mellé kerülésében is értelmet keressen [...] érdekelheti őt, hogy a nagy, szerinte teljes értelemmel átszőtt természet e kicsiny részének értelmén elgondolkodjék [...] [szemben a nyugati kutatóval] az általános törvényre kevésbé gondol. Csak az egyes esetet látja. A természet nem ismétli önmagát. Eseményei mindegyikének meg kell legyen a különleges értelme. [...] A természettudományos gondolkodástól ez a felfogás távol esik. Ez a gondolkodás nagy és fontos tanokat épített föl azon az alapon, hogy a véletlen – véletlen.”¹¹ (Kiemelések – L. P.)

S továbbmenve így jellemzi a (természet)tudományos gondolkodást: „... események vizsgálata során mindig olyan észleléseket és megfigyeléseket gondolunk együvé, amelyek a szűkségszerűség kapcsolatában állanak. Kibogozzuk a kauzális láncokat, és ezeket nevezzük csupán lényegesnek. A valóságos életben azonban mindig sok száz kauzális lánc keresztezi egymást, amelyek nem állnak egymással megérthető kapcsolatban, amelyek együttes bekövetkezését a természettudományos gondolkodásuk véletlenszerűnek látják. Olyan dolgokról van szó, mint egy napfogyatkozás és egy csatavesztés; egy fekete macska, amely balról keresztezi az utat, és az ugyanazon a napon bekövetkezett üzleti balsiker. De olyan dolgokról is szó van, mint a Baselen való átutazás közben egy elgázolt kutya miatt lekéselt vonat, aminek következtében ugyanaznap egy isztambuli távoli ismerősömmel találkozom, és ez (logikai szubjektum továbbra is az elgázolt kutya) egész jövőendő életemet új útra irányítja.”¹² (Kiemelés – L. P.)

Kauzális láncok kibogozása. Ez a lényeg. S hogy ez mit jelent, azt jól megvilágítja a gyermekversike:

„Egy szeg miatt a patkó elveszett,
patkó miatt a ló is elveszett,
a ló miatt a huszár elveszett,
huszár miatt a csata elveszett,
csata miatt az ország elveszett –
ennyit tesz, lám, egy icipici szeg.”¹³

A tudományos gondolkodásmód tehát elkötelezetten hisz a determinizmusban,¹⁴ hisz a világ megismerhetőségében, s ennek módját oksági összefüggések megállapításában véli fellelni.¹⁵ Európai racionalizmusunk ebben semmi kivetnivalót nem talál, s hajlamosak vagyunk egyetérteni Mrozekkel: „*Bizalmatlan vagyok a görcs, a paroxizmus és orgazmus mint megismerő módszer iránt.*”¹⁶ Azt jelentené ez, hogy el kell vetnünk a Róka igazságát?¹⁷ Ha – szívem szerint – erre „nem”-mel felelek, az *objektivitás* problémájába ütközöm. Ez azonban nem csupán az *érzelmi* elfogulatlanság problémája (én, a megismerő, kikapcsolom-e a megismerési folyamatból szubjektumomat), hanem azé is, hogy tételezhető-e egyáltalán a megismerendő tőlem független „*épp-ügy-adottsága*”. Közhelyszerűen ismert, hogy a szociológia egy bizonyos válfaja (nevezhetjük akár „fősodornak” is) ez utóbbi kérdésre *igennel* válaszol, *in hoc signo* kíván győzni, egy másik válfaja pedig (mely különböző irányzatokat foglal magába) ezt hevesen tagadja, s elveti a természettudományok megismerési paradigmáját.

A világ (akár a „természeti”-ről, akár a „társadalmi”-ről beszéljünk) jelenségei, az úgynevezett „tények” között oksági törvényeket megállapítani – ennyi lenne a *tudomány*? Óriási félreértés. (S hozzáteszem, részben ez a félreértés magyarázza a szociológia és a természettudományok közötti viszony – innen is, onnan is, ha nem is egyformán – félreértelmeződését is, s ekképp a szociológia tudomány mivoltáról alkotott egyoldalú elképzelést.) Mindez csak szükséges, de nem elégséges feltétel. Ettől önmagában a szociológia még nem emelkedik a tudomány rangjára (amitől lehet még tisztes és hasznos iparosmunka, *nem lebecsülendően értelmes* tevékenység). De hadd szögezzem le nyomatékkal: szükségesnek azért szükséges! Mesterségünk „szakralizálása” nem épülhet arra a feltevésre, hogy míg a természettudományokban *vannak*, a társadalomtudományokban (mint érvelni szokás: az emberi ágens intencionáltsága folytán) *nincsenek* „tények”; szabad tehát a (posztmodern) vásár, kinck-kinek szabadságában áll tetszése szerinti „magyarázat” mellett voksolni, hisz minden igazság relatív – tehát azonos értékű. Az említett feltevésben tételezett oppozíció ugyanis egyszerűen badarság. *Semmilyen* tudomány számára *nincsenek adottan* tények; a *tényeket* a tudomány maga *konsztituálja*. Méghozzá valamilyen tudományos *elmélet* révén. Az oksági törvények (már ha azok!... – s ez ügyben mindjárt lesz néhány szkeptikus észrevételem) önmagukban nem igazán elegendők. A megértéshez, az ismerethez szükség van még egy értelmező elméletre is.

Ez az állítás persze nem jelenti azt, hogy „igazi” elmélet hiányában ne lehetne „tudományos” tevékenységet folytatni. A tudomány, ideje nagy részében, éppen ebben a hiányhelyzetben teszi a maga dolgát. De ez a „teszi a dolgát” általában nem merül ki az – amúgy szükséges – oksági törvények mérések útján történő keresgetésében. Feltételezi egy szemlélet – ha úgy tetszik: *világkép* – kialakítását, amely fogalmi keretül szolgál az empirikus „aprómunkának”. A fizikában például, mint Planck írja: „*az »esemény« szó kissé más értelmezést nyer. Az elméleti fizika ugyanis nem egyetlen mérési folyamatot tekint »esemény«-nek, amely mindig tartalmaz véletlen és lényegtelen elemeket is, hanem egy bizonyos, csupán elgondolt folyamatot, miközben az érzéki világ helyére [...] egy másik világot helyez, az ún. »fizikai világképet«, amely bizonyos fokig önkényes gondolati konstrukció, modellszerű idealizálás, amelyet abból a célból alkotunk, hogy megszabaduljunk a bizonytalanságtól, amely minden egyes méréshez hozzátapad, és lehetővé teszi az éles fogalomalkotást. Ennek következtében a fizikában minden mérhető mennyiségnek, minden hosszúságnak, minden tömegnek, minden töltésnek kettős jelentése van, aszerint, hogy úgy tekintjük-e, mint a mérés által közvetlenül adottat, vagy pedig gondolatban átvisszük a modellre, amelyet fizikai világképnek*

nevezünk. Az első esetben a mérhető mennyiség mindig csak elmosódottan definiálható, és ezért sohasem adható meg egy egészen meghatározott számmal, a fizikai világképben azonban meghatározott szimbólumot jelent, amellyel pontos előírások szerint lehet operálni. [...] A világkép persze mindig megmarad segédfogalomnak”.¹⁸

Feltételezi – megint csak Plancktól kölcsönözve a szép kifejezést (melyet ő gyakorta használ) – a gondolati hidverést: „A tudományos eszme tartalma abban áll, hogy [...] az új elményt összefüggésbe hozza és összehasonlítja bizonyos már rendelkezésre álló másfajta tényleges elményekkel, tehát hidat ver az egyikről a másikig, és ezáltal az eleinte szabadon egymás mellett álló tényeket szorosan egymáshoz fűzi. Az eszme termékenysége és ezzel jelentősége a tudomány számára azután az így felállított összefüggésnek más rokon tényekre való általánosításán alapszik. Mert az összefüggés megteremti a tudományos világkép rendjét és ezzel annak egyszerűsítését és tökéletesítését.”¹⁹ (Kiemelés – L. P.)

Ha nagyon kötözködő akarok lenni, akár azt is mondhatom, hogy efféle explicit – vagy implicit – „elmélet” nélkül még oksági összefüggést sem állapíthatok meg. Jan Klíma HALÁL ÉS KÖLTÉSZET című detektívregényében – egyike a legjobb krimiknek, amit valaha is olvastam – a főhőst, aki megijed, hogy inkognitója lelepleződött, mert valaki többször rákacsintott, fizikus ismerőse így nyugtatja meg: ha a szoba közepén állva, valahányszor hátrafordul, egy döglött macskát lát, úgy gondolja-e, hogy a döglött macskát a maga hátrafordulása okozza? (Hja, tikkal szegény – döbben az igazi okra, megnyugodva, a főhős.) Galvani híres kísérletében a békacomb rángatózásának oka vajon az áram vagy Galvani? (Mint hogy áram önmagától csak igen ritkán éri a békacombot, a tisztázó kísérletben – amelyhez, mint hírlík, éppen egy ilyen ritka véletlen vezetett – a kísérletvezető éppúgy a kísérletből kizárhatóan *antecedens*, mint a „kísérleti változó” maga.) Az efféle kérdéseket csak azért söpörhctjük könnyedén félre, „ostobának” minősítve őket, mert rendelkezünk az ehhez szükséges háttértudással.

Az elmélet szerepe természetesen ennél több. Max Plancktól kölcsönzöm a magával ragadó intellektuális szépségű példát. „Hogyan jutott el Newton a bolygómozgást leíró differenciálegyenlethez? Minket most főleg ez a kérdés érdekel. Nem egyszerűen úgy sikerült ez neki, hogy egy bolygó gyorsulását minden további nélkül összefüggésbe hozta a Naptól való távolságával, és keresett közöttük valami meghatározott számszerű összefüggést,²⁰ hanem úgy, hogy gondolatban először hidat épített magának, amely a bolygó helyzetének fogalmától átvezetett a gyorsulás fogalmához. Ezt a hidat erőnek hívják. Newton úgy képzelte el ugyanis, hogy egyrészt a bolygónak a Naphoz viszonyított helyzetéből származik egy a Nap felé irányuló vonzóerő, másrészt ugyanez a vonzóerő a bolygó mozgásmennyiségében változást hoz létre. Így jött létre egyrészt a gravitáció törvénye, másrészt a tehetetlenség törvénye. Az erőfogalom maga, mint ahogy azt az elnevezés is mutatja, [az] izoméret képzetéből származik, és ezt a képzetet alkalmazták mindenféle mozgásváltozásra, még ha az olyan nagy is, hogy az emberi izomerő távolról sem volna elegendő annak véghezvitelére. Nem csoda, hogy Newton ennek az erőfogalomnak, amely olyan alapvető sikerekhez vezetett, döntő jelentőséget tulajdonított, és az erőben kereste minden mozgásváltozás elsődleges okát. Jóllehet az erő, ha jól megfigyeljük, a tulajdonképpeni mozgástörvényben nem is jön elő. Így történt, hogy a Newton-féle erő fő- és alapfogalma lett a mechanikának, sőt nemcsak a mechanikának, hanem az egész fizikának. [...] Némileg ellentétben áll ezzel az a kép, melyet a fizika újabb fejlődése nyújt. Nyugodtan elmondhatjuk, hogy ma a newtoni erő az elméleti fizika számára elvesztette alapvető jelentőségét. A mechanika modern felépítésében csupán másodrendű mennyiség, egy magasabb rendű, átfogóbb fogalom, a munka vagy a potenciál került a helyére. [...] De – kockáztathatnánk meg az ellenvetést – hogyan lehet a munkát elsődlegesnek tekinteni, amikor munka keletkezésekor mindig először erőnek kell jelen lennie, amely a munkát végzi? Aki

így beszél, az nem fizikailag, hanem fízológíailag gondolkodik. Bizonyos, hogy a munkánál, amelyet egy súly felemelésekor végzünk, a kísérő érzetek között az izom-összehúzódás az elsődleges. Ezt a fízológíai folyamatot fogalmilag élesen el kell választani az itt szóban forgó vonzóerőtől, amelyet a Föld a teherre gyakorol, és amelyet a maga részéről egyedül az elsődlegesen jelen levő gravitációs potenciál határoz meg. A potenciálnak nemcsak azért van elsőbbsége az erővel szemben, mert bevezetésével a fízikai törvény egyszerűbb alakot ölt, hanem azért is, mert a potenciálfogalom jelentése sokkal átfogóbb, mint az erőfogalomé. [...] El kell persze ismerni, hogy a potenciál fogalma nem rendelkezik a közvetlen szemléletesség megvilágító előnyével, amellyel az erő az izomérzethez való közvetlen kapcsolata következtében rendelkezik, és emiatt az erőfogalom kiküszöbölése következtében a fízikai törvények szemléletessége jelentékeny veszteséget szenved. Ez a fejlődés azonban a dolog természetében rejlik. A fízikai törvények ugyanis nem az emberi érzékszervek és az azoknak megfelelő szemléletesség szerint alakulnak, hanem maguknak a dolgoknak megfelelően.”²¹ (Kiemelések – L. P.)

*

Lássuk azonban, mire megy az empirikus szociológia azzal a ránehezedő kényszerrel, hogy oksági összefüggéseket kell megállapítania. Jól tudjuk – vagy legalábbis így szokás gondolni –, hogy erre elsődlegesen a szó klasszikus értelmében vett kísérleti módszer nyújt lehetőséget.²² Ám ugyanakkor könnyen belátható az is, hogy alkalmazásának a szociológiában súlyos, megkockáztatnám: meghaladhatatlan akadályai vannak. Épp ezért az empirikus szociológia más utakat választ. Ezek, durván, két csoportba sorolhatók, s a továbbiakban ezek közül az egyik jellemző sajátosságai, valamint az azokhoz kapcsolódó kritikai értelmezések kritikai értelmezésére teszek kísérletet.

A két stratégia sokféle címkézés mentén fordítható szembe egymással. „Statisztika” kontra „esettanulmány”, „survey” kontra „mélyinterjú”, „korrelációs” kontra „élet-történeti” logika, „pozitívista” kontra „hermeneutikai” stb. stb. Nem áll szándékomban e minősítéseknek sorra-rendre pontos definíciót adni, arra azonban talán érdemes felhívni a figyelmet, hogy az „esettanulmány” (case study) terminust a szociális munkától kölcsönözte el a szakma, s nem árt arra emlékeztetni (még ha itt nem részletezem is megfontolásaimat), hogy az Egyesült Államokban a szociológia kezdetben nem akadémiai diszciplínaként vert gyökeret, s nagyjából az első világháborúig inkább szociális reformmozgalom volt, mintsem szaktudomány.

„Az amerikai szociológia szembeötölő vonása, hogy már azelőtt intézményesült, mielőtt elkülönült intellektuális tartalma kirajzolódott volna. [...] a korai szociológia inkább »mozgalom« volt, mintsem intellektuális diszciplína [...] szociális munkások, szociális reformerek, próféták, társadalomkritikusok – egyéb akadémiai menedékhely hiányában – a szociológia épp hogy serdülő tudományával azonosították a maguk tevékenységét. [...] Amikor 1917-ben a nevét idejétműltnek érző »National Conference of Charities and Correction« szavazást rendelt el az egyesület új nevééről, az »American Sociological Conference« változat csak másodikként futott be, a győztes – s így elfogadott – változat a »National Conference of Social Work« lett.”²³ (Kiemelések – L. P.)

Az egyik stratégia tehát – nevezzük így: változók közötti korrelációk megállapítása. Tipikus technológiája az úgynevezett survey jellegű kutatás (s hozzá, módszerként, a „statisztikai” elemzés), ahol a kérdőív kérdéseire adott válaszokat a kutató lényeknek tekinti,²⁴ ezeket – sui generis – elemezhető változóknak fogja fel, avagy, s ez a lényegen mit sem változtat, bizonyos kombinációik révén ilyeneket állít elő belőlük. (E változókat – s erre nemsokára visszatérek – vizsgált fogalmainak „felelteti” meg.) S mivel a korre-

lációk számítása változóról változóra legalábbis *egynél több* „mért” adat meglétét tételezi fel, ez a módszer *populációk vizsgálatára* alkalmas. (Az már ehhez képest mellékes probléma, hogy statisztikai megfontolásokból viszonylag nagyszámú populációra van szükség, illetőleg a változók „értékeinek” kvantitatív kifejezésére.) Az oksági összefüggés bizonyítottágát a *populáció egészére érvényes függvénykapcsolat* adja, és *csak ez adja*.²⁵ Ráadásul, *csak ez adja*. A „változó” „változékonysága” a *survey* típusú vizsgálatokban kivétel nélkül azt jelenti, hogy *X* értéke *egyedről egyedre* menve vesz fel különböző értékeket, azt az értelmezést pedig, hogy miért változik az ugyancsak egyedről egyedre változó *Y* értékével együtt, egy kontrollálhatatlanul diffúz összefüggésmezőben kell megkockáztatnunk. Ezen a ponton több komoly problémára illik felhívni a figyelmet. 1) A korrelációs modell természetesen nem egyenértékű a kísérleti modellel – jöllehet annak logikáját kívánja másolni –, hiszen a változók „kezelésével” (azaz: az egy-egy változó mentén *táblázással* történő *standardizálással*) biztosított *statisztikai* kontroll csak *utólagosan* (értsd: a különböző „hatásokat” mintegy „megjelenítő” adatok felvétele után) érvényesül. Így például 2) hiába a „reprezentatív minta” (pontosabban: a *véletlen* mintavétel), a *survey* logikája nem tudja replikálni a kísérlet logikáját. Ez utóbbi ugyanis az oksági összefüggés tiszta megnyilvánulását zavaró hatásokat *randomizálással* küszöböli ki, a *survey* azonban már csak egy megelőzőleg korántsem *vélelenszerűen* „elozzó” népcsoportból²⁶ választ véletlen mintát. Ebből következően aztán 3) minthogy a korrelációs számításra a *megszerzett adatok* nyújtanak csak lehetőséget (fel nem vett adatokkal nem lehet számításokat végezni!), az eredmény értelmezése nem lehet *bizonyító* erejű, hiszen más „keretben” felvett más (vagy másként felvett) adatok esetleg más eredményt adnának, más összefüggéseket („okági törvényeket”) mutatnának ki.

Tegyük még ehhez hozzá, hogy e függvénykapcsolat csak kívülről, külső nézőpontból fedhető fel²⁷ – vagy legalábbis a populáció tagjai, egyenként, koránt sincsenek szükségszerűen tudatában e *generális* függvénykapcsolat létezésének (s pláne nem: képletszerű értékének) –, azaz: az egyes egyéneken kívül létező, egyénfeletti oksági magyarázat.²⁸

A másik stratégia számára (még akkor is, ha – természetesen – nem zárkózik el arról, hogy emberek sokaságára is megpróbáljon általánosítani) az oksági magyarázat *magában az egyes emberben* lelhető fel. Nevezük ezt *élettörténeti* logikának.

„Minden ember kialakít valamilyen elméletet saját élettörténetére, életútjára vonatkozóan: megpróbálja egységes magyarázóelvet fonalára fűzni, történeti egységbe építeni sikereit és kudarcait, adottságait és választásait, erényeit és hibáit, sorsának kedvező és kedvezőtlen fordulóit. Más szóval, minden ember megpróbálja levezetni saját »ontológiáját« [...] lehetővé [tenni] azt, hogy az ember beépítse a múltját aktuális életstratégiájába.”²⁹

Az egységes magyarázóelvet – amely természetesen racionalizált, oksági elv – tehát az *egyén saját élettörténete* konstituálja. Hogy megint költőt idézzek:

„mert benne élsz te minden félrecsúszott
Nyakkendőben és elvétett szavamban
És minden eltévesztett köszönésben
És minden összetépett levelemben,
És egész elhibázott életemben
Élsz és uralkodol örökkön, Ámen.”

Úgy ítélem, mielőtt egy lényeges és továbbvezető gondolati lépést megtennék, idomos megjegyezni a következőket. Az, hogy az első módszer *kivülről* állapítja meg egy olyan generális kauzális összefüggés létét, amelynek *általános* érvényéről *nem feltétlenül* tud az, aki e kauzális összefüggést saját magára érvényesnek tartja,³⁰ nyilván nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az egyes individuuum ennek létezését saját magára érvényesnek ne tételezhesse.³¹ Másfelől viszont feltételezhetjük, hogy az egyéni élettörténetek egyéni értelmezése/önértelmezése nem megkerülhető hányadban *konvencionális*; vagyis más élettörténetek és a róluk – mások (aktorok és szemlélők) által – adott „egyénefeletti” értelmezések befolyásolják az individuális (ön)értelmezést. Ennyiben tehát a két stratégia – minden igazi különbsége ellenére – kevésbé tér el egymástól, mint első látásra gondolná az ember.

•

Térjünk vissza az első stratégiához. Mi is történik az ebben követett eljárásorozat alatt? Mint futólag említettem volt, a változók úgy tekintődnek, mint elméleti fogalmak indikátorai. Erdemes ezt a problémát kicsit bővebben tárgyalnunk. Lássuk, mit írnak a klasszikusok.

„Ahhoz, hogy a kutató úgy szervezhesse meg adatait, hogy összefüggéseket állapíthasson meg közöttük, fogalmakat kell használnia. A fogalom elvonatkoztatás megfigyelt eseményekből. [...] [Más fogalmak] a konkrét eseményekből történő absztrakciónak egy magasabb szintjén logikai következtetések útján jönnek létre, s jelentésüket nem tisztázhatjuk azzal az egyszerű eljárással, hogy rámutatunk bizonyos objektumokra, egyénekre vagy eseményekre. Az ilyen magasabb szintű absztrakciókat néha konstrukcióknak nevezik, mert az absztrakció alacsonyabb szintjén kidolgozott fogalmakból konstruáljuk őket. Minél nagyobb a távolság az ember fogalmai vagy konstrukciói és a vonatkoztatás tárgyának tekintett empirikus tények között, annál nagyobb a lehetősége annak, hogy félreértik vagy gondatlanul használják azokat, s annál gondosabban kell eljárni a definiálásnál. Definálni kell őket mind elvont terminusokban, megjelölve a nekik szánt általános jelentést, mind operacionális terminusokban, amelyek a szóban forgó tanulmányon belüli használatukat szabják meg. Az első fajta definícióra azért van szükség, hogy biztosítsa a tanulmánynak a hasonló fogalmakat vagy konstrukciókat használó tudásanyaggal való kapcsolatát. Az utóbbi lényeges lépés bármilyen kutatás lebonyolításában, hiszen az adatokat megfigyelhető tények terminusaiban kell összegyűjteni.”³² (Kiemelések – L. P.)

Úgy gondolom, alapvető félreértésről van szó, amelyre ha rávilágítunk, talán lehetőség nyílik annak felfedezésére is, hogy mi az igazi baja a *survey*-szociológiának. A köznap élet számára elfogadható ugyan az a definíció, hogy a fogalom: elvonatkoztatás megfigyelt eseményekből. A tudományban azonban ez kevés. Anélkül, hogy érdemben bele kívánnék menni az „*empiricizmus kontra racionalizmus*” vitába, hadd szögezzem le, hogy a tudományos fogalmakat a mögöttük meghúzódó *elmélet-háttéregyüttes* teszi „fogalmakká”. Mindaddig, amíg elmélet nélküli elvonatkoztatásokkal dolgozunk, terminusaink nem igazán „elvont terminusok”, következésképp nem is tudják igazán biztosítani a hasonló (értsd: hasonlóan pusztán empiricista) fogalmakat vagy konstrukciókat használó tudásanyaggal való kapcsolatukat.

De az „adatokhoz” való eljutást is problematikussá teszi ez a felfogás. Ismét egy klasszikust idézek, Paul F. Lazarsfeldet: „*Látni fogjuk, hogy amikor meg akarjuk határozni az összetett objektumok mérésére alkalmas »változókat«, általában többé-kevésbé tipikus eljárásra vagyunk utalva. Ez az eljárás, amelynek eredményeképpen a fogalmakat empirikus mutatók-*

ban tudjuk kifejezni, négy fő szakaszból áll: a fogalom képszerű reprezentációja, a dimenziók rögzítése, a megfigyelhető indikátorok kiválasztása és ezeknek az indikátoroknak egy mutatóban való szintetizálása.³³

Mit is jelent mindez?

„Az a gondolati folyamat és elemzés, amelynek révén mérési eszközt tudunk kidolgozni, rendszerint képszerű reprezentációból indul el. [A] kutató mindenekelőtt valamilyen elvont konstrukciót, képet³⁴ vázol fel. Munkája valószínűleg éppen akkor válik alkotó jellegűvé, amikor a különálló jelenségek észleléseket megpróbál felfedezni bennük valamilyen alapvető jellemző vonást, és magyarázatot próbál adni a megfigyelt szabályosságokra. A fogalom akkor, amikor alakot ölt, csupán bizonytalan terminusokkal körülhatárolt egész, amely értelmet ad a jelenségek között megfigyelt összefüggéseknek. [...] A következő fázis e fenti első képzet »összetevőinek« elemzése. Ezeket esetenként »aspektusoknak« vagy »dimenzióknak« nevezük. Levezethetjük őket analitikusan az őket tartalmazó általános fogalomból, vagy empirikusan a belső kapcsolatok struktúrájából. Mindenesetre egy fogalom általában inkább jelenségek komplex együttesének felel meg, semmint valamilyen egyszerű és közvetlenül megfigyelhető jelenségnek.³⁵

A harmadik lépés: megtalálni az indikátorokat a rögzített dimenziók számára; az indikátor pedig nem egyéb, mint a dimenzió megfigyelhető aspektusa. Érdemes felhívunk a figyelmet arra, hogy Lazarsfeld számára a dimenzió (mint absztrakció) és az indikátor (mint empirikusan megfigyelhető aspektus) között a kapcsolatot „a mindennapi élet tapasztalata”³⁶ teremti meg. Így például, érvelése szerint, ha valaki megfontolt, ez azt akarja jelenteni, hogy különböző helyzetekben nagy valószínűséggel bizonyos számú, megfontoltságra jellemző viselkedést mutat: „A »megfontoltság« szó itt gyakorlati eljárási mód az illető ember szokásos aktusaiban megnyilvánuló közös vonás elvont kifejezése-re.”³⁷

Különböző helyzetekben a megfontoltság persze más és más módokon nyilvánulhat meg (hosszabb túrára menvén a megfontolt ember bizonyára visz magával elsősegélyládát, reggelente munkahelyére villamosozván ettől bizonyára eltekint); korántsem biztos, hogy a „megfontolt ember” az élet minden vonatkozásában tanúsítja a megfontoltság valamennyi jelét (példáan megfontolt háztartásvezetésű családapák gumimatracon szunyókálnak a Balaton közepén, majd jön a végzetes csobbanás...); s még az sem biztos, hogy akár csak egyetlen vonatkozásban is mindig, kivétel nélkül megfontoltak vagyunk. Ergo: „Minthogy egy-egy indikátor és az alapsfogalom viszonyát nem bizonyossági, hanem valószínűségi terminusokban definiáljuk, föltétlenül lehetőleg minél nagyobb számú indikátort kell alkalmazni. [...] szükség van a különböző indikátorok szintézisére, mert ezeknek a külső változókkal való kapcsolata általában gyengébb és instabilabb, mint a mérni kívánt alapvető jellemző vonás.”³⁸

Elnézést a hosszúra nyúlt idézgetésért, de szükség volt rá, hogy megérthessük, voltaképp mi is következik ebből. Ray Pawson³⁹ H. M. Blalockot – ugyancsak nagy név! – idézi: „Számos »tulajdonság« változóját igencsak nehéz lenne közvetlenül, érzékszerveinkkel megfigyelni, vagy olyan mérőeszközökkel, melyeket a célból gyártottunk, hogy a rögzítés pontosabb eszközeiként szolgáljanak. Ehelyett gyakorta csak következtetünk ezekre a tulajdonságokra, olykor feltételezett hatásaiik, olykor vélelmezett okaik vagy az őket létrehozó ingerek nyomán. Így például nem észlelhetjük közvetlenül az éhséget, legfeljebb a táplálék hiányából vagy bizonyos viselkedéses válaszokból következtethetünk rá. Szemünk nem láthatja egy ember »hűségét« vagy egy csoport »szolidaritását«, ezekre csak következtethetünk azzal, hogy megfigyeljük, hogyan reagál az egyén vagy a csoport bizonyosfajta ingerekre.”⁴⁰ A fizikus posztulálja adott töltésű, tömegű és perdületű elemi részecskék létezését, majd e feltételezéseket úgy ellenőrzi, hogy felállít egy elméletet arra vo-

natkozóan, hogyan fognak ezek viselkedni bizonyos ingerhelyzetekben, és hogyan hat a viselkedésük más jelenségekre, olyanokra, amelyeket – például egy ködkamrában – már meg lehet figyelni. A hőenergia mértéke megmérhető annak nyomán, hogy hogyan hat egy higanyoszlopra, egy test tömegére pedig következtethetünk abból, hogy ha egy mérleg serpenyőjére tesszük, a mérleg nyelve milyen értéknél fog megállni. Valamennyi említett esetben egy oksági elméletre van szükségünk, amely »hidat ver« a posztulált tulajdonság és valami olyan indikátor között, amelyet »közvetlennek« minősíthető módon vagyunk képesek megfigyelni.⁴¹

S az alábbi rendkívül fontos kritikai megjegyzést teszi: „Blalock téved, amikor a laboratóriumi eszközökkel végzett mérési megfigyeléseket közvetlen megfigyeléseknek gondolja. Azt véli, az a képesség, hogy valamilyen laboratóriumi mérőműszerről közvetlenül leolvashatjuk az eredményt, egyenértékű azzal, hogy közvetlen kapcsolatban állunk a világgal. Mi sem tévesebb. Egy olyan laboratóriumi eszköz elkészítése, amilyen egy ködkamra, előfeltételezi egy egész sereg feltevés, törvény és elmélet meglétét, s hasonlóképpen, az a lehetőség, hogy egy modern hőmérőről egyszerű ránézéssel leolvassuk az eredményt, évszázadok fogalom- és elméletalkotó erőfeszítéseinek eredménye. Az ezekkel a standard mérőműszerekkel végzett mérésekből kapott evidenciákban – mint evidenciákban – való hitünk így nem azok direkt megragadásra való képességében, mint inkább törvények és elméletek összefüggő rendszerébe való mély beágyazottságukban keresendő.”⁴²

Mi végre hánytorgatom fel mindezt? Szeretném a figyelmet egy kicsit az elmélet szerepének kérdésére irányítani, mely eddig érdemtelenül kevés figyelmet kapott. Minderre triviális s – talán? – kevésbé triviális kísérletet tennék. Kezdjük a legtriviálisabb megfontolással. Ha igaz, hogy a kísérlet (a logikai törvények kimutatásának e sokak szerint „legkirályibb útja”) J. S. Mill „eltérési kánonjának” logikáját követi, akkor – az empiria birodalmán belül maradva bizvást kijelenthetjük, hogy „a kísérlet által igazolt oksági összefüggés csak azon speciális feltételegyüttes érvényességi körén belül igaz, amely a kísérleti és kontrollcsoportra egyaránt vonatkoztatható, vagyis csak meghatározott életkorú, intelligenciájú, szociális helyzetű csoportokra, adott földrajzi régióon belül és adott történelmi pillanatban, a csillagok adott konstellációja, adott tengerszint feletti légnyomás vagy mágneses turbulenciaértékek mellett. Logikailag e határokon nem terjeszthetjük túl megállapításaink értékét, vagyis egyáltalában nem általánosíthatunk”.⁴³ (Kiemelés – L. P.)

Legalábbis a nélkül az elmélet nélkül, amely megmondja nekünk, hogy a végtelen számú tényező közül mit tekintünk azon „*ceteris paribus*”-nak, amely körre az oksági törvény érvényesen megfogalmazható. Természetesen a természettudományokban sem más a helyzet.

„Minden mérés egyedi önmagában álló esemény, és mint ilyen egészen sajátos körülményekhez, elsősorban meghatározott helyhez, meghatározott időhöz, valamint meghatározott mérőeszközhöz és megfigyelőhöz kötött. És ha az óhajtott általánosítás sok esetben kézenfekvő is, és, hogy úgy mondjam, magától kínálkozik, vannak [...] esetek, amikor rendkívül nehéz a különféle rendelkezésre álló mérésekhez a közös törvényt megtalálni; akár azért, mert erre semmiféle lehetőség sem nyílik, akár azért, mert – s ez szintén nagyon kellemetlenül hathat –, mert túl sokféle lehetőség nyílik az általánosításra.”⁴⁴

S ehhez szükséges hozzátennünk, hogy a szociológiai tudás „akkumulálhatósága” igencsak élesen veti fel ezt a kérdést. Ugyanis nemcsak arról van szó, hogy egy-egy adott kutatás a maga „mintájának” eredményeit a minta „populációjára” – több vagy kevesebb – joggal kiterjeszti, hanem arról is, mennyire gyarapítható a szociológiai tudás egyetemessége a különböző populációk eltérő időpontban kiválasztott mintáin végrehajtott kutatások eredményeinek summázása révén. Gondoljunk meg: a természettudományokban nem okoz problémát egy 1927-ben Angliában, illetve egy 1943-

ban Norvégiában elvégzett kísérlet eredményeinek „egymásra vonatkoztatása” – nem utolsósorban éppen azért, mert olyan elméletekre vagy „félíg-meddig”-elméletekre támaszkodnak, amelyek argumentáltan a „ceteris paribus” alá képesek seperni az eltérő térbeli és időbeli koordinátákat; a megfigyelői szubjektumot – ez utóbbit elvégzi maga a szakmai képzés mikéntje –; ami pedig a mérőeszközök különbségét illeti... nos, ehhez érdemes figyelembe vennünk azt a talán már kevésbé triviális megközelítést, amely nem az elmélet és a mérési eredmények általánosíthatóságának összefüggését boncolja, hanem azt, hogy *hogyan befolyásolja az elmélet magukat a mérési eredményeket – azaz: magát a mérést. A (jó) mérés ugyanis nem egyszerűen „közvetlennek» minősíthető módon való megfigyelésre» képessé tevő technika kérdése, hanem konceptualizálása is. Igazi jelentősége nem abban áll, hogy lehetőséget nyújt a tudományos elméletek „empirikus bizonyíthatóságára» (tessék, kérem, lehet utánaszámolni!), hanem abban, hogy elméleti bizonyítóereje is van, hiszen a felhalmozott tudományos tudás különböző elméleteit együvé kapcsolva ad fegyvert (sőt egész arzenált) a kezünkbe.*⁴⁵

Vegyünk egy hétköznapi példát. Ha azt gondolom, hogy a hentesnél vásárolt egy kiló hús súlya igazából nem egy kiló, sokféleképpen veszekedhetek az eladóval. Megvádolhatom azzal, hogy rosszul *keze*li a mérleget (lendülettel csapja rá a húst, és nem várja meg, hogy a mutató megállapodjék; olyan szögből olvassa le, hol áll a mérleg nyelve, ami torzítóan hat az eredményre), szíveskedjék tehát az én instrukcióim szerint eljárni. Megvádolhatom azzal, hogy *megmanipulálta* a mérleget (magyarul: a mérleg csal), szíveskedjék tehát a húst egy másik mérlegen is lemérni. Egyet biztos nem fogok tenni, mert értelmetlen lenne. Azt követelni, hogy kétkarú serpenyős mérleg helyett rugós mérlegen mérjen, mert az utóbbi „*jobban»* méri a súlyt, mint az egyéb mérlegfajták. Rendíthetetlenül hiszünk abban, hogy a súlyt minden mérleg – akármi legyen is a mechanikája – elvileg egyformán annyinak mutatja, amennyi.⁴⁶ Ezt azért tethetjük, mert a „kijelzés” különböző fizikai elvein nyugvó mérlegek esetében (még ha magunk nem ismerjük is a fizikai törvényeket és az őket összekötő elméleteket) tudjuk (vagy hiszünk benne), hogy van(nak) elmélet(ek), amely(ek) összeköti(k) ezeket a törvényeket, s amely(ek)ből levezethető az ekvivalencia. (Szükséges-e külön leszögezni, hogy a szociológiában kidolgozott mérőeszközök között ez az elvi kapcsolat nincs meg?)

A mérést, amin általában – valljuk meg, elég együgyű módon – a „kvantifikálási” képességet, azaz (közvetve) a mind „bonyolultabb” matematikai eljárások alkalmazhatóságának megteremtését vagyunk hajlamosak érteni, azért szokták – a Lord Kelvinnek tulajdonított szállóige: „amíg nem tudunk mérni, tudásunk ösztövére és soványka” nyomán – fontosnak tartani, mert „*több»* és „*nagyobb»*” – „egzaktabb”, „pontosabb” – tudást ad tárgyáról, mint ha csak *kvalitatív* minősítésekre futja képességeinkből. Én – itt és most – nem ezt a fontosságát hangsúlyoznám. Mint láttuk korábban, a megismerés *objektivitása* minden tudományos tevékenység fundamentuma: az objektivitás kritériuma pedig az (a káán is csomót keresők joggal elégedetlenkedhetnek definíciómmal), hogy egy „dolog” „mértékének” „értékében” (az idézőjelek nem véletlenül szerepelnek itt!) egyetértünk.⁴⁷ Ez adja a kvantitatív pontos mérés lehetőségének jelentőségét: lehetővé teszi, hogy pontosan meghatározzuk, mennyire értünk egyet. S éppen az efféle realizált egyetértés válik az *objektivitás* indikátorává.

De: ha az, hogy a jelenségek objektív megismeréséig sikerült eljutnunk, *csak* méréssel bizonyítható (s minél precízebb, egzaktabb és pontosabb méréssel, annál igazoltabb az objektivitás), akkor nem meglepő, ha ez a felismert összefüggés kiváltja a

fordított irányú pszichológiai hatást. Azt, hogy maga a mérés – tehát a mérés egymaga – azt „garantálja”: ismereteink objektívak. Magyarán: a mérés technológiája mögött meghúzódó előfeltevések episztemológiai elemzésénél semmivel sem kevésbé érdekes annak szociológiai elemzése, miért fordítunk annyi izzadságszagú erőfeszítést annak bizonygatására, hogy tudunk mérni.

E tanulmány keretei között nincs hely az élettörténeti stratégia leíró s értelmező bemutatására. Ez már – szükségképpen – egy másik tanulmány tárgya. Épp ezért illik felhívnom az olvasó figyelmét arra, hogy ez utóbbi, itt már nem taglalt, valamint az eddigiekben tárgyalt stratégia közötti „logikai” eltérés nem azonos a pozitivistá, statisztikai kontingenciákra épülő szociológia és az etnometodológiai „alakváltozatok” között szokásosan hangsúlyozott különbséggel – bár persze összefügg azzal. De ha már efféle állít az ember, akkor úgy illik, hogy e különbségről részletesebben is szót ejtsen.

Mit vet a fenomenológia és az etnometodológia (valamint a velük „rokon” irányzatok) a survey-technika szemére?

„A hagyományos szociológia fenomenologikus-szociológiai bírálata általában azt hangsúlyozta, hogy a hagyományos szociológia naiv módon a természettudományokat fogadta el a társadalomtudomány modelljéül. Az a mód, ahogy a pozitivistá szociológia a természettudományi paradigmát felhasználja, alapvető feltételezésből merít: abból, hogy a társadalmi jelenségeknek és a természeti jelenségeknek nincsenek olyan jellegzetességeik, melyek alapján elkülöníthetők lennének egymástól. [...] a fenomenologikus szociológiai kritika azt hangsúlyozza, hogy ez a feltételezés igazolhatatlan, mert alapvetően félreérti a természeti és a társadalmi világ jellegzetességeit. Szemben a társadalmi jelenségekkel, a természeti vagy fizikai jelenségeknek nincs belső jelentésstruktúrájuk, és ezért ott a tudósnak szabadságában áll, hogy megfigyelje őket és olyan magyarázatokat alkosson, melyek külsőlegesek a vizsgált, konkrét jelenséghez képest, és függetlenek attól. Ezzel szemben a szociológus jelentésekből összetevődő világot vizsgál, és ezért szükségszerűen a társadalmi világából merített jelentésekhez és értelmező eljárásokhoz kell fordulnia, ha a társadalmi jelenségekről valamiképpen be akar számolni. A társadalomtudós számára az elemzésnek vagy vizsgálatnak alávetett jelenségek már eleve strukturáltak. A társadalmi jelenségeket a társadalmi világ tagjai számára megnyilvánuló jelentésteli voltak jellemzi, és csak ezáltal ismerhetők fel. A természettudós ellenben olyan jelenségekre ügyel, melyek a megismerés számára nem strukturáltak; így a jelenségeket, melyekkel foglalkozik, abban a biztos tudatban ruházhatja fel jelentésekkel, vagy veheti alá értelmezéseknek, hogy semmiféle inherens jelentőséget vagy intencionalitást nem hanyagol el.”⁴⁸

Smart ugyancsak szemére veti ennek a „hagyományos” szociológiának, hogy az embert tárgynak tekintí, „melyet saját akaratától független tényezők kauzálisan meghatároznak”,⁴⁹ s ezzel összefüggésben arra az álláspontra helyezkedik, mely szerint: „Az a lehetőség, hogy a szociológusok úgy foghatják fel az embert, mint tárgyat, és még hozzá is járulhatnak ahhoz, hogy az embereket tárgyként kezeljék, modern társadalmunk természetének következménye, melyben – ahogy Marx felhívta rá a figyelmet – a társadalmi kapcsolatok a dolgok közötti kapcsolatok alakját veszik fel. A mi felelőségünk az, hogy megkíséreljük e helyzet megértését és átalakítását. Először is fel kell ismernünk, hogy a szociológia nem tudományos humanizmus, nem könnyíti meg az egyetemes társadalmi egyetértést vagy felvilágosodást, hanem inkább rögzíti a társadalom megosztottságát, elméletileg igazolja és kihasználja a társadalmi válság eldologiasító értelmezését, és ezáltal tudományos látszatot kölcsönöz azoknak a specifikus szociokulturális és történeti-társadalmi viszonylatoknak, melyek természettől adott viszonylatoknak tűnnek.”⁵⁰ (Kiemelések – L. P.)

Megszívlelendő a társadalomkritikai nézőpont, ezúttal azonban maradjunk dolgozatunk tárgyán belül. A természettudós szabadon konstituálja a tényeket (végül is *ezt* teszi, amikor a jelenségeket jelentéssel ruházza fel!), legalábbis annyiban szabadon, hogy csak olyan intellektuális és metodikai kötöttségekhez⁵¹ kell igazodnia, amelyek függetlenek a vizsgált jelenségtől *magától*;⁵² ahhoz képest külső-idegenek. Ezzel szemben amikor társadalmi jelenségeket ruházunk fel jelentéssel, ezeknek értelmező tevékenységünkől függetlenül is van *értelmük* „kinn a világban”, ahol meggesnek; ha mi magunk – szociológusként – tartózkodnánk is az értelmezéstől, akkor is van *jelentésük* (olykor nagyon is különböző jelentésük!) azon „szereplők” számára, akik e jelenségeket magukat létrehozják s részt vesznek bennük. Itt nemcsak azt kell hangsúlyoznunk, hogy „ugyanannak” a jelenségnek az általa érintett különböző egyének számára eltérő jelentései lehetnek; hogy ugyanannak a behaviorális „reakcióegyüttesnek” egészen más lehet a jelentése attól függően, hogy a „társadalmi világ” ezen jelenségének megalkotásában kik vesznek részt s kerülnek konkrét vagy szimbolikus kapcsolatba egymással;⁵³ hanem azt is, hogy ezek a jelentések az egyes egyének számára sem feltétlenül „*adottan* *lévők*”, hanem „*megalkotottak*”, a jelentést magát a jelenséget létrehozó emberek *interaktív „alkutevékenysége”* alakítja ki. Ebből következően, ahogyan az alkupozíciók pillanatról pillanatra változhatnak egy olyan erőterben, amely maga sem feltétlenül „*adott*”, hanem a résztvevők által folyamatosan alakított, úgy a jelenségek jelentése is próteuszi képlékenyséű, az aktoroknak tehát szüntelen érdekvézérelt részvételét igényli. A fenomenologikus szociológia tehát „*elveti a természettudományos paradigmát alkalmazó szociológiai megközelítések azon elgondolását, hogy a társadalmi világ olyan tárgyi világ, melyet el lehet választani tagjainak értelmező eljárásaitól, legyenek ezek akár hivatásos szociológusok, akár laikusok. A társadalmi világot mint alanyi világot, mint az emberi tevékenység, az értelmezés és az intenció termékét tárgyalja*”.⁵⁴ (Kiemelés – L. P.)

A szociológus értelmező tevékenysége természetesen nem *objektív*, méghozzá abban a kettős értelemben nem az (s nem is lehet az), amelyre korábban már utaltam. Nem objektív, hiszen a vizsgált jelenség (mint jelentés) nem „*éppen úgy adott*”. Ezen azt értem, hogy a megismerő szubjektummal szemben nem tételezhető a „*reális külvilág*” schrödingeri hipotézise, mert ezt a „*külvilágot*” különféle megismerő *szubjektumok* építik és alakítják. De nem objektív abban az értelemben sem, hogy a szociológus megkerülhetetlenül *jelentéstulajdonítással* hozza létre azt a „*társadalmi világot*” (első lépésben), amely tudományos tárgyául szolgál a belőle dedukált *jelentésértelmezésnek* (második lépésben).⁵⁵ Az objektivitás másik értelmezésben vett lehetetlenségén pedig nem elsősorban érzelmi, ideológiai, politikai elkoteleződéseket és/vagy hisztériákat értek (bár ezek sem ritkák), hanem azt, hogy a szociológus, maga is *része* lévén annak a társadalmi valóságnak, amelyet vizsgál, nem szakíthatja ki a maga értelmező tevékenységét a szituatív kontextusból. Csak annyit tehet – társadalmi szituációjából következően –, s ezt meg is teszi, hogy – *nolens, volens* – elfogadhatja azt a látszatot, mintha az ő értelmezése „*pártatlan(abb)*” lenne, mert eljárás módszere pártatlanabb.

„*Nyilvánvaló, hogy a szociológus orientációja erősen különbözik azokétól, akiket tanulmányoz, mert míg ők gyakorlatilag és személyesen-életrajzilag érdekeltek helyzetükben azáltal, hogy benne élnek, a szociológus abban érdekelt, hogy »mások« életvilágát tanulmányozza, és érdekeltségét nemcsak a személyes életrajz, hanem a tudományos hagyomány és közösség is strukturálja. Am e munka közben a szociológus szükségszerűen olyan tevékenységekbe bonyolódik, melyek erősen hasonlítanak azokéihoz, akik világias helyzetekben tevékenykednek, nevezetesen észleli, konstituálja és értelmezi a világ tárgyait (a többieket a »maguk« életvilágában).*”⁵⁶ (Kiemelés – L. P.)

Ha elfogadjuk azt, hogy az emberekkel nem „események” esnek meg, hanem „tapasztalatokat” élnek meg, akkor el kell fogadnunk, hogy ugyanazon események eltérő társadalmi kontextusban eltérő tapasztalatokat jelentenek az eseményekben részt vevők számára. A társadalmi kontextust sok paraméter együttese alakítja ki, itt most durván csak azt ragadnám ki közülük, amely a leginkább „egyén feletti”, azaz a leginkább „objektívált”: nevezetesen a kultúrát. Lássuk például, hogyan vásárol be Holler főszerkesztő Miss Evelyn Westonnak: „Kis, sötét, legyektől zsongó boltba vezette Evelyn a szerkesztő, és egy kecskeszakállas, horgas orrú arab jött eléjük. Kiválasztottak mindent. Parafa kalapot, csizmát, bricseszt, termoszt, élelmiszerdobozt, amit gumiszalag zár légmentesen, és egyebeket.

Azulán következett az alku. Ilyent Evelyn még nem látott!

Az arab először kacagott, később a mellét verte, kirohant az utcára, és öklét rázta a járóelőkre, majd habzó szájjal tépdeste a burnuszát, és összecsapva kezét, kétségbeesetten a plafonra tekintett, hogy nyomban utána zokogva boruljon a bricsesz nadrágra, mintha holt gyermekét siratná. Holler ezzel szemben egyik öklével az asztalt verte, majd gúnyosan kacagott, és valamit bizonyítva, felgyúrta a nadrágszárát, hogy az arab meggyőződjön harisnyája minőségéről. Ez mély benyomást gyakorolt a kereskedőre, mert a parafa kalapot odatolta, de mikor Holler a nadrág felé nyúlt, ismét megvadult, mint nőstény eb, ha kölykéhez közelítenek, és hörögve ölelte magához a bricseszt.

Egy óra múlva minden becsomagolva feküdt előttiük, fizettek és mentek.

– Nagyszerű üzletet csinált – mondta Holler, és meglepégedetten törölte a homlokáról a verejtéket.

– Nem fél, hogy ez az arab megöli egyszer?

– Ez? Allandó vevői közé tartozom. Jó barátom. Ha Londonban vagyok, levelezünk.”⁵⁷

E mulatságos jelenet humora abban rejlik, hogy Rejtő rokonszenves hősnője megfigyelőként saját kultúrájába beágyazottan próbál jelentést tulajdonítani a – tételezzük fel: túlzások nélkül, objektíve szemlélt s leírt – jelenségnek. Melyet – éppen emiatt – egészen másként értelmez, mint a benne részt vevők. (Mint azt sokan megállapították már – a felfedezésért tehát nem enyém az érdem –, a szociológus feladata azért ingoványosabb az etnográfusénál, mert kevésbé leplezetlenül szembesítődik a társadalmi meghatározottságú kulturális különbségekkel.)

S ha ennek nyomán elfogadjuk azt is, hogy az aktorok „viselkedése” nem egyszerűen behaviorális viselkedés, hanem intencionált „cselekvés”, akkor elég világos, hogy nem az a baj, hogy a szociológiai kutatások eredményei nem azonosak a leírni kívánt jelenségekkel – hiszen minden tudomány elvonatkoztat a maga jelenségeitől.⁵⁸ „A szociológiával inkább az a baj, hogy elvonatkoztatás közben szisztematikusan eltorzítja mindazt, ami a köznapi észjárás szerint vizsgálni kívánt jelenség volt: az emberek tényleges, mindennapi társas életét.”⁵⁹

Az etnometodológia azt veti a „hagyományos” szociológia szemére, hogy míg „a fenomenologikus szociológiában a szubjektív tapasztalatokat úgy tekintik, hogy a külsővé tevés és tárgyasítás ama folyamataival kapcsolódnak össze, melyek által a társadalmi világ »társadalom«, »közösség« vagy »szervezet« formájában létrejön, és éppen ezért kell a szubjektív tapasztalatokat tanulmányozni, addig a hagyományos szociológia gyakran úgy írja le az emberi tapasztalatot, mint túl szubjektívet és hozzáférhetelent ahhoz, hogy tanulmányozzuk, és ehelyett másodrendű fogalomképzéshez folyamodik, miközben nem tisztázódik: mi ennek a viszonya az elsőrendű fogalomképzéshez”⁶⁰

Ez a kritika nemcsak arra vonatkozik, hogy „a szociológia mint szaktudomány belső presztízrendszer megakadályoz bennünket abban, hogy a valódi embereket [...] vizsgáljuk, és arra készlet, hogy inkább [...] absztrakt embereket vegyünk szemügyre [...] Egy szociológiai munka

presztízse annál magasabb, minél kevésbé jellemző rá, hogy a benne szereplő emberek izzadnak, nevetnek, unják a partikat vagy szemölcs van az orrukon”,⁶¹ nemcsak arra, hogy a survey-módszerrel élő szociológia számára prioritása van az úgynevezett kemény „faktuális” adatoknak, melyekről feltételezi, hogy – szemben a puha „véleményekkel”, „attitűdökkel” – mindenki számára azonos jelentést hordoznak,⁶² hanem arra is, hogy amikor a társadalmi szereplőknek a maguk számára maguk alkotta fogalmakból tudományos fogalmakat gyárt (azaz: változókat), nem tisztázza ezek viszonyát az előbbiekhöz, illetőleg ezeket ugyanazon az absztrakciós szinten hozza létre, mint amelyen azok születnek meg: a megfigyelt eseményekből vonatkoztat el. Terminusai tehát nem „elvont terminusok”, hanem „empiricista terminusok”, amelyeknek így semmi joguk, legitimitásuk arra, hogy a hétköznapi fogalomhasználat, a hétköznapi értelmezések fölébe helyezték magukat. Más kérdés, hogy a „tudomány” – a társadalom végtére is így működik! – az általa működtetett látszatot nagyon is tudja kamatoztatni a helyzetértelmezés szociális alkujában, s így akár még attól a nyers erőalkalmazástól is eltekinthet – s elhitheteti magával, hogy eltekintett tőle –, amelyhez akár fordulhatna is. Így, bár a szociológiai kérdőív persze más, mint az Állam erőszakszervezetei felügyelte adóbevallási kérdőív, „az interjú olyan struktúrát eröltet a megkérdezettre, amely nem feltétlenül vág egybe a megkérdezett mindennapi életével. Az interjú szerkezete egy olyan formális logikán alapszik, amely nem feltétlenül mása annak a módnak, ahogyan az emberek mindennapi életükben döntéseket hoznak”.⁶³

S hogy nem feltétlenül mása, azt sikeresen leplezi el a követett eljárás. Kétségtelen, hogy a normális hétköznapi emberek többsége nem beszél „státusinkonzisztenciáról” (véltetőleg nem is érti, mit jelent). Amikor a szociológus ezt a konstrukciót létrehozza, mégis azzal áltathatja magát, hogy ezt az absztrakt fogalmat azokból az absztrakció alacsonyabb szintjén kidolgozott fogalmakból hozza létre (szakemberi kompetenciája birtokában!), amelyeket azon a néven illet, ahogyan azt a közönséges halandók is mindközönségesen emlegetik; e terminusokban fogalmazta meg kérdőívkérdéseit, ugyanezen terminusokban adták meg a kérdezettek a maguk választörténeteit. De ha a kérdezettre ráerőltetett „struktúra” nem vág egybe az „életével”, akkor a „terminológiai egyezés” ellenére a válasz óhatatlanul „slampos” lesz. Mehan és Wood egy konkrét példa kapcsán joggal jegyzik meg, hogy: „Mármost aki azt hiszi, hogy megoldhatja e »problémákat«, ha ennek az egy asszonynak a válaszait hozzácsatolja ezer más asszony válaszához, és a »slampos« beszélgetéseket számszerű alakra hozza, nem is egyszerűen reménytelen, hanem képtelen vállalkozásra adja a fejét.”⁶⁴

Itt az ideje, hogy búcsút mondjunk a fenomenológiának, különben az Olvasó sosem jut e hosszúra nyúlt cikk végére. Így csak néhány tömör idézettel oszlatom el azt az esetleges félreértést, mintha a fenomenológia, az etnometodológia lenne a megoldás a szociológia tudományának problémáira.

Jóllehet igaz, hogy „A fenomenologikus szociológia a pozitivistá szociológia felett gyakorolt bírálata útján növelte a szociológiai érdeklődést a társadalmi valóság adottnak tekintett jellege iránt, hiszen a természetes látszatokhoz és helyzetekhez ragaszkodó mindennapi beszámolókat úgy vannak megalkotva, hogy úgy tűnik belőlük: e látszatok és helyzetek »nem lehetnek másfajta, mint amilyenek« [...] [s] növelte a társadalmi világ természetével kapcsolatos érdeklődést, és azáltal, hogy emlékezteti a szociológusokat és talán a társadalmi világ tagjait is arra, hogy a társadalmi világot ők maguk konstituálják tevékenységükkel és gyakorlatukkal a világban való létük során, felkínálja annak a lehetőségét, hogy bizonyos, a szociológiai gyakorlatban felmerülő mód-

szertani problémákat meg lehet oldani”,⁶⁵ az is igaz, hogy „hajlott arra, hogy elhanyagolja a cselekvés kérdését, tehát mintegy azt, hogy az emberek mit tesznek, és ehelyett azzal kapcsolatos beszámolókra, beszélgetésekre és fecsegésekre koncentrált, hogy mit csináltak és mit csinálnak. Ezért a fenomenologikus szociológusok munkásságából különös módon hiányzik a hatalom, erő, rétegződés vagy struktúra mindenfajta vizsgálata”.⁶⁶ (Kiemelések – L. P.)

Így aztán „Nem a cselekedetek következményeivel foglalkoznak, sem pedig gondolkodás, tudás, beszéd, cselekedet és ezek következményei közötti viszonytal, hanem ama módszerek és eljárások kérdésével, melyeket a társadalom tagjai valamely társadalmi helyzet jellemvonásainak kialakításában alkalmaznak. Az a kérdés, hogy ez a tevékenység a szociológia egy típusának tekinthető-e vagy különösen, hogy a szociológiának tekinthető-e, vagy pedig egyfajta önmagába merült és privatizált filozófiának kell-e tekinteni, kétségtelenül érdeklődésre tarthat számot mind a módszer hívei, mind ellenzői részéről, csakúgy, mint azok részéről, akiket a módszer zavarba hoz”.⁶⁷

Izgalmas kérdések lehetőségét villantják fel az idézettörédek, mégse engedjünk a csábításnak. Korábban jeleztem már, hogy a korrelációelemzési és élettörténeti logika közötti különbségtevés nem feltétlenül azonos a „survey” és az „etnometodológia” szembeállításával. Közelebről szemügyre kellene hát venni az élettörténeti módszert is. Azonban csak megszorítással idézhetem Bulgakovot – *Utánam, Olvasó!* –, mert a folytatás, bár következni fog, már egy másik írás tárgya lesz.

Jegyzetek

1. Jelen tanulmányban, ahogy szoktam, anélkül, hogy koturnusba bújnék hozzá, az empirikus szociológia néhány ismeretelméleti problémája fölött meditálok. A tévedés (s a nyomában járó rápirítás) kockázata természetes velejárója a gondolatok közlésének, az ez irányú mentegetődzést ekképp ildomtalanul tartanám. Am e tanulmány megírása során (melynek önmagában kell helytállnia önmagáért) beleutköztem két problémába. Bizonyos – fontos – dolgokról azért nem beszélek itt az őket megillető részletességgel, mert ezt másutt már megtettem, s nincs igazán ínyemre a magam műveire hivatkozó lábjegyzetelés. Más, hasonlóan fontos – s jelen gondolatok szempontjából is fontos – dolgokról meg azért nem beszélek, mert későbbi írásokban szeretném majd kifejtetni velük kapcsolatos álláspontomat (már feltéve, hogy – valamint annak a bizonyos Ágnes asszonynak – Isten ad hozzá „erőt és kegyelmet”). Magamat a jóindulatú Olvasó gráciájába ajánlom.
2. KAPUJANINCS ÁTJÁRÓ. KÍNAI CSAN-BUDDHISTA PÉLDÁZATOK. Helikon, 1987. 57–58. o.
3. Uo. 34–35. o.
4. D. T. Suzuki: ELŐADÁSOK A ZEN-BUDDHIZMUSRÓL. In: E. Fromm–D. T. Suzuki: ZEN-BUDDHIZMUS ÉS PSZICHOANALÍZIS. Helikon, 1989. 68–69. o.
5. Miklós Pál: A ZEN ÉS A MŰVÉSZET. Magvető, 1978. 21. o.
6. D. T. Suzuki: i. m. 11. o. skk.
7. A példázat *in concreto* – valljuk meg – elég bornírt. Mint tudjuk, egy mérés nem mérés, egy példa nem példa. Márpedig nem nehéz egész *florilegiumot* (magyarul: antológiát) csokorba szedni költő és virág viszonyáról. *Tractatus botanico-philosophicus* persze kissé ellentmondásos lenne. Mert hisz Tennyson mellett ott szerepelhetne Ronsard (*Mignonne, allons voir si la rose...*), aki nemcsak hogy virágnézőbe hívja kedvesét, de a kontemplatív szemlélkedés nyomán – bár sanda szándékkal, de – igaz következtetést von le a Természet lényegéről (ó, jaj, a természet kegyetlen...). Vele szemben ott van a hangaszálát letépő Apollinaire. S ha Rejtőt is ismerte volna a jeles japán, vajon mit kezdett volna felejthetetlen poétahősével, Troppauer Hümérrel, akinek a sok örökbecsű között egyik költeménye ezt a

címet viseli: ÉN EGY VIRÁG VAGYOK. Mindezen okvetellenkedések ellenére fogadjuk el a metafora érvényességét.

8. KÁTHAKA UPANISÁD. In: TITKOSTANÍTÁSOK. Válogatás az upanisádokból. Helikon, 1987. 31. o.

9. **Hogy miért a különbség, annak magyarázatra természetesen nem vállalkozom.**

10. E. Schrödinger: A TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VILÁGKÉP SAJÁTOS SÁGAI. In: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Gondolat, 1970. 227–228. o.

11. Uo. 249. o.

12. Uo. 248. o.

13. MESE A PATKÓSEGRŐL. In: LÚDANYÓ MÉSÉI. Móra, 1979. 40. o. Nem állhatom meg, hogy meg ne jegyezzem: Halász Judit MÁKOS RÉTES című lemezén az utolsó sor másként hangzik. Így: „Máskor verd be jól a patkóseget!” Az erkölcsi mondanivaló jól rimel a tudományos tevékenységnek arra a teleológiájára, amely szerint a megismerés célja túllép a kontemplatív megértésen s a tétlen predikción, a világ megváltoztatására tor.

14. „A determinizmus ugyanis, ha egyáltalában választhatunk, véleményem szerint minden körülmények között előnyben részesítendő az indeterminizmussal szemben, egyszerűen azért, mert mindig többet ér, ha egy kérdésre határozott feleletet kaphatunk, mint ha határozatlant!” – írja Max Planck. S így folytatja: „A lehetőség ugyanis mindig nyitva áll, hogy a határozott válasz lehetetlenségének okát ne az elmélet természetében, hanem a feltejt kérdés jellegében keressük. Fizikai szempontból nem kielégítően fogalmazott kérdésre a legtökéletesebb fizikai elmélet sem adhat határozott választ. [...] Ha például két, egy síkban ütköző rugalmas golyónál mind a golyók sebessége az ütközés előtt, mind pedig az ütközés törvényei részletesen ismeretesek, mégsem lehet az ütközés utáni sebességeket megadni. [...] De azért nem mondjuk, hogy az ütközésre nem érvényes a kauzalitás, hanem azt mondjuk, hogy a teljes determináltsághoz még fontos adatok hiányoznak” (M. Planck: AZ ÚJ FIZIKA VILÁGKÉPE. In: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. Gondolat, 1965. 99. o.)

15. A determinista szemlélet nem feltétlenül jár együtt a világ megismerhetőségébe vetett hittel. Lehet hinni olyan determinizmusban – például egy felsőbbrendű isteni akaratan –, amelynek megismerése elzáratik a fürkésző, ámde gyarló ember elől. Ha azonban hiszünk a megismerés lehetőségében, akkor – egy de-

terminisztikus szemléleten belül – a kauzalitáson kívül semmi egyébire nem hagyatkozhatunk.

16. S. Mrozek: TOTÁLIS SZÍNHÁZ. In: LEVÉLKÉK. Európa, 1988. 112. o. Illelék persze a „megismerő módszer”-en belül az *ars inveniendi* és az *ars probandi* szerepét tisztességesen különválasztani. Rádöbenni valamire – akár az orgazmus pillanatában is lehet. Az *érvelést végiggondolni* – valószínűleg jobb máskor.

17. Azok számára, akik tudóssá válva elfelejtették volna: „jól csak a szívvel lát az ember”. (A. de Saint-Exupéry: A KIS HERCEG. Móra, 1977. 79. o.)

18. M. Planck: A KAUZALITÁSA TERMÉSZETBEN. In: i. m. 183–185. o.

19. M. Planck: A TUDOMÁNYOS ESZMÉK EREDETE ÉS HATÁSA. In: i. m. 155. o.

20. A számszerű(sített) értékek, önmagukban, ha nincs valami elgondolásunk, elméleti előfeltevésünk a közöttük lévő összefüggés természetét illetően, korántsem biztos, hogy választ adnak a kérdésre. A. Kaplan (THE CONDUCT OF ENQUIRY. Chandler, 1964) példáját magyarítva idézem. Milyen szám következik a 13, 31, 41, 61 számok után a sorozatban (azaz: mi a közöttük lévő összefüggés természete)? A válasz: 29. A számok ugyanis a Lehel térről kifelé induló 14-es villamos egyes megállói szerinti házszámok: a Lehel utca 61. után pedig a Béke utca következik, az ötödik megálló a Béke u. 29. magasságában van.

21. M. Planck: A FIZIKAI TÖRVÉNYSZERŰSÉG AZ ÚJ KUTATÁS FÉNYÉBEN. In: i. m. 129–131. o.

22. Azok az oksági összefüggések, amelyekhez a kísérlet eljut, természetesen nem „okági törvények”. Még ha „faktuális tények” is, nincs elméleti hátterük, amely kirajzolná érvényességük határfelleteit. (Ahogy Kaplan megjegyzi: az, hogy a japánok a tarkót erogén zónának tekintik, ugyan tényszerűen igaz lehet, de ettől még nem „törvény”. Akkor válik azzá, ha megkockáztatjuk azt a kijelentést, hogy a tarkót minden olyan kultúrában erogén zónának tekintik, amelyben a kisbabát az anya a hátán hordja, s így az folyton az anya tarkóját látja.) Még csak nem is „empirikus generalizációk”. (Ha az események megfelelő szabályosságú szekvenciája csak szigorú kísérleti feltételek között mutatkozik meg előttünk, akkor elég egyértelmű, hogy nem nagyon lehet univerzális összefüggése egy olyan univerzumnak,

amely nem a kísérleti „zárt rendszer” szerint működik.) Általánosíthatóságuk körének kiderítésére pedig a kísérlet *per definitionem* alkalmatlan, hiszen az „okszági törvény” a maga útja módján való fel- és megmutatása feltételeznél minden más befolyásoló hatás kiküszöbölését. Ehhez viszont pontosan ismerni kellene a „minden más” teljes inventárját, azaz rendelkezünk kellene a világ teljességéről való (mind *leíró*, mind *történelmi*) tudással. E varázskorból csak azzal lehet kitorni, ha feltételezzük, hogy a kísérlet által kontroll alá nem vont hatások a kísérlet kimenetele szempontjából irrelevánsak. Ehhez a „hétköznapi józan ész” sokszor igen megfelelő támpontul szolgál, ez azonban nem változtat azon, hogy döntésünk vagy valamilyen elméletre támaszkodunk, vagy nem zárható ki, hogy teljesen önkényesnek minősíthető. Mindennek megvan az a rendkívül kellemetlen hátulütője, hogy valahányszor egy kutatási eredmény ellentmond egy ilyen „törvénynek”, bizonytalanságban maradunk azt illetően, vajon a törvényt kell-e elvetnünk, vagy a speciális körülményekre kell hátrátnunk a felelősséget. Ami vég nélküli lehetőségeket biztosít a „mellébeszítésre”.

23. A. Oberschall: THE INSTITUTIONALIZATION OF AMERICAN SOCIOLOGY. In: A. Oberschall (ed.): THE ESTABLISHMENT OF EMPIRICAL SOCIOLOGY. Harper–Row, 1972. 203–208. o.

24. Az adatok „tény” mivolta sok oldalról is erősen vitatható, én a következőkben teljesen eltekintek azoknak a kritikáknak a taglalásától, melyek azokat a problémákat pécézik ki, amelyeket a klasszikus módszertan praktikusán ugyan létezőnek, ámde *lege artis* kiküszöbölhetőnek tételez.

25. „Az nem lehet, hogy annyi szív hiába ont a vért...” – mondhatnánk a költővel.

26. Az emberek iskolai végzettségüket, lakhelyüket, foglalkozásukat, jovedelmüket stb. – ha hinni lehet a *szociológiának* – korántsem *random* módon „szerzik meg”.

27. Durva pontatlansággal fogalmazva – remélem, matematikus barátaim nem neheztelnek meg érte –, a számításnak *sine qua non*ja az *átlagtól való eltérés* kiszámítása, az *átlag* viszont csak „kívülről”, az „egész” ismeretében számítható ki.

28. E probléma értelmezéséhez csak utalnék

arra a szemléletbeli különbségre, amely Kolo-si Tamás STRUKTÚRA, RÉTEGZŐDÉS, METODOLÓGIA, illetve Gombár Csaba TÁRSADALMUNK SZERKEZETE, A TÖRTÉNELEM ÉS A MEGÉRTÉS NEHÉZSÉGEI című tanulmányait fordítja szembe egymással. (In: ELMÉLETEK ÉS HIPOTÉZISEK. RÉTEGZŐDÉS-MODELL VIZSGÁLAT. 1. köt. Társadalomtudományi Intézet, 1982)

29. Hankiss Ágnes: ÉN-ONTOLÓGIÁK. In: Frank Tibor–Hoppál Mihály (szerk.): HÍJED-LEMRENDSZER ÉS TÁRSADALMI TUDAT. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980. II. köt. 30. o.

30. Már csak azért is, mert az *általános érvény* nem feltétlenül annak szinonimája, hogy *mindenkire érvényes*.

31. Bár – a mondottakból következően – megengedi azt, hogy az összefüggés akkor is kimutatható legyen, ha személyesen senki nem „képviseli” is.

32. C. Selltiz–M. Jahoda–M. Deutsch–S. W. Cook: A FOGALMAK MEGHATÁROZÁSA. In: Cseh-Szombathy László–Ferge Zsuzsa (szerk.): A SZOCIOLÓGIAI FELVÉTEL MÓDSZEREI. KJK, 1975 (3. kiadás). 27–28. o.

33. R. Boudon–P. F. Lazarsfeld: A FOGALMAKTÓL AZ EMPIRIKUS MUTATÓKIG. In: Cseh-Szombathy–Ferge (szerk.): i. m. 31. o.

34. Ez persze inkább csak „laza” metafora. Mint Stasz megjegyzi, az amerikai szociológia egy rövid, de jelentőségreli szakaszában, 1896 és 1916 között, az akkor még egyetlen szakfolyóirat, az *American Journal of Sociology* harmincegy olyan tanulmányt közölt, amelyet fotóillusztrációk kísértek. Ezek szerzői szociális érzékenységgel elkötelezett, de a szakma perifériáján elhelyezkedő személyek voltak. Az, hogy 1916 után megszűnt a fotók közlése, a szerkesztőségnek arra a szándékára utal, hogy – akár a szélesebb *szociális elköteleződés* rováására is – a szociológia *tudományos tevékenységként* való fejlesztésének kívántak prioritást biztosítani. (C. Stasz: THE EARLY HISTORY OF VISUAL SOCIOLOGY. Idézi: M. S. Ball–G. W. H. Smith: ANALYZING VISUAL DATA. Sage Publ. 1990. 7. o.) Tegyük hozzá, kétségtelen, hogy az amerikai undergraduate hallgatók számára készült readereket leszámítva, melyek – ha beléjük lapozunk, látjuk – szubliminális olvasóközönséget tételeznek maguknak, a „highbrow” szociológia idegenkedik a vizuális ábrázolás nyújtotta lehetőségek kiaknázá-

sától. Egy szociográfiai műben természetesen találjuk a fotókat (gondoljunk a MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE sorozatra például) azokban a művekben, amelyek többnyire nyolcbetűs angol változónevek közötti multifaktoriális összefüggések kvanitatív felsorolásából állanak, már megütközést keltenének a „szociófotók”. Úgy látszik, az *absztrakt-intellektuális* törekvés visszariad az *érzéki-artistikus* dimenzió igénybevételétől.

35. Uo. 31–33. o.

36. Uo. 33. o.

37. Uo.

38. Uo. 33–35. o.

39. Ray Pawson: A MEASURE FOR MEASURES. Routledge and Kegan, 1989.

40. *Nota bene*, ehhez kell valamiféle előzetes „tudással” rendelkezni arról, hogy miféle reakciók utalnak a „hűsége” vagy a „szolidaritásra”.

41. H. M. Blalock: CONCEPTUALIZATION AND MEASUREMENT IN THE SOCIAL SCIENCES. Sage, 1982. 26. o. Idézi: Ray Pawson: i. m. 60. o.

42. R. Pawson: i. m. 62. o.

43. D. T. Campbell–J. C. Stanley: EXPERIMENTAL AND QUASI-EXPERIMENTAL DESIGNS FOR RESEARCH. Rand McNally, 1963. 17. o. Ugyanez érvényesen vonatkoztatható a survey elemzéstechnikájára is.

44. M. Planck: A FIZIKAI TÖRVÉNYSZERŰSÉG AZ ÚJ KUTATÁS FÉNYÉBEN. In: i. m. 126. o.

45. Szép dolog, hogy *méterrúddal* tudunk távolságot mérni, s eszem ágában sincs az emögött meghúzódó tudományos teljesítményt fitymálni. Bizonyos esetekben azonban nehézkes, körülményes, olykor pedig lehetetlen lenne így mérnünk a távolságot. Ha azonban ismerjük azt az – elmélet révén nyert – törvényt, hogy $s = v \times t$, módunkban áll *radarberendezéssel* mérni a távolságot. Ennek a mérésnek a lényege (ha most eltekintünk a konkrét technológiai kivitelezéstől, amelynek megvalósíthatósága további fizikai törvényszerűségek ismeretét feltételezi) pedig az, hogy időt mérünk, nem pedig távolságot, mert az *időmennyiséggel mérhetjük a távolság mértékét. Még hozzá halálpontosan.* (Amikor egy társadalom integráltságának mértékét a deviancia valamely mutatójának értékével próbáljuk kifejezni, eléggé más a helyzet.)

46. A különböző szociológiai mutatók esetében már korántsem gondoljuk ezt!

47. Hogy netán más következtetésekre jutunk

ugyanazon mérési eredményekből, e szempontból teljesen érdektelen.

48. Barry Smart: A FENOMENOLOGIKUS SZOCIOLÓGIA – ALTERNATÍV SZOCIOLÓGIA? In: Hernádi Miklós (szerk.): A FENOMENOLÓGIA A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN. Gondolat, 1984. 511–513. o.

49. Uo. 522. o.

50. Uo. 522–523. o.

51. Hadd jegyezzem itt meg: a metodikai kötöttségek is szigorúan intellektuálisak!

52. Éppen abból adódóan, hogy annak nincs *reflexív önértelmezése*.

53. Lásd például Karinthy UGYANAZ FÉRFIBAN című kis humoreszkjét. In: HEURÉKA. Szépirodalmi, 1975. 131–133. o.

54. B. Smart: i. m. 512–513. o.

55. Csak utalok arra a további ismeretelméleti problémára, hogy mind a jelentéstulajdonítás, mind a jelentésértelmezés folyamatának *ugyanazok* a társadalmi gyökerei, még akkor is, ha – mint egy korábbi idézetből láttuk – a „tudományos látszat” mindezt természettől adott viszonylatoknak tünteti fel.

56. B. Smart: i. m. 523–524. o.

57. Rejtő Jenő: A SZÓKE CIKLON. Albatrosz Könyvek, 1968. 165–166. o.

58. Planck például ezt mondja a fizikáról: „A fizikában, mint minden más tudományban, nemcsak az értelem, hanem az ész is uralkodik. Nem minden ésszerű, amiben nincs logikai ellentmondás [...] Ilyen megfontolások [...] alapján kényszerülünk arra, hogy az érzékelhető világ mögött egy másik, valóságos világot lételezzünk fel, amelynek léte önálló, az embertől független.” (M. Planck: AZ ÚJ FIZIKA VILÁGKÉPE. In: i. m. 79. o.)

59. H. Mehan–H. Wood: A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ETNOMETODOLÓGIAI BÍRÁLATA. In: Hernádi M. (szerk.): i. m. 490. o.

60. B. Smart: i. m. 524. o.

61. A. L. Stinchcombe: A SZOCIOLÓGIA MINT SZAKTUDOMÁNY KIALAKULÁSA. *Szociológiai Figyelő*, 1985/2. 5. o.

62. Az egyetemi diploma – „egyetemi diploma”, szemben a befejezetlen általános iskolával, amely – „befejezetlen általános iskola”; a nőden – „nőden”, szemben az özvegygel, aki – „özvegy”.

63. H. Mehan–H. Wood: i. m. 507. o.

64. Uo. 497. o.

65. B. Smart: i. m. 515. o.

66. B. Smart: i. m. 514. o.

67. B. Smart: i. m. 529–530. o.

Rapai Ágnes

HELYEZKEDEM

Míg a ritmussal elbábrálgatok,
helyezkedem, hiszen se itt, se ott
nem kényelmes. A széken? Vagy az ágyon?
Próbálgatom. Ám helyem nem találok.

Úgy látszik, ez már sose múlik el,
a mozdulatra fájdalom felel.
Előbb-utóbb megyek a csontkovácsához.
Úgy hívják: Gutman. Jó ember. De máshoz

is fordulhatok. Két Algopyrint
most beveszek, enyhítendő a kínt...
A francba! Elfogyott!! Hát mit csinálhat

az ember? Meglehet, fordítva hátat
az egésznek, a ritmust hagyja el?
Hitegesse magát: „Szabad leszél!”?

HORGOLÁS

A horgolótű kapva kap
a szál után, ha délután
se állhatok meg féluton,
naná, hogy nem! ki álmatag

hever, és mennybe néz bután,
vagy mintha fénylő gondolat
szemezne véle, s izgatón
sohajtna vetkező alak...

Kezét kinyújtja, légbe csap,
hiába vág okos pofát,
ő itt, én árkon-bokron át,

a gombolyag meg egyre fogy,
a horgolótű kapva kap,
halad az ember, nem nyafog.

ERNEST RENAN IDŐSZERŰSÉGE

A nemzet mint akarat és szolidaritás

Ernest Renan (1823–1892) százados (1882) szövege egyszerre nagyon időszerű és pokolian helyszerűtlen. Nemzetfogalma, melynek bázisa a *tudatosan* választott történelmi tradíciók és a „*mindennapos népszavazással*” megerősített erkölcsi szolidaritás szent szövetsége, nagyon idegenül cseng a leszámazási mítoszok, a „vér és faj” fanatikusai fülében, sőt még a kevésbé vérgőzös kultúrnemzet híveit sem nagyon elégti ki, de számára a közös nyelv, a közös kulturális örökség sem perdöntő nemzetkonstituáló tényező, egyedül a politikai akarat, a szabadon választott erkölcsi közösség tesz nemzetté egy népcsoportot. Ideáliter a rousseau-i TÁRSADALMI SZERZŐDÉS modellje érvénycsül: a közakarat konstituálta politikai közösség, mely legkevésbé sem etnikai egység – bár a törzsi társadalmaknál egyáltalán nem toleránsabb a „mássággal” szemben, ám ez tisztán állampolgári inrolancia, a lojalitás nem leszámazási alapon bizonyítandó, hanem kizárólag a szerződés szentesítette törvények, közerkölcs és államvallás szabad választásával. A „történelmi osztályok” könnyen kívül kerülhetnek a népakarat konstituálta közösség nemzeti határain, míg a demokratikus játékszabályokat tiszteletben tartó „idegen” lojalis polgára lehet e nemzeti közösségnek. „*Ki merné azt állítani, hogy a harmadik rend önmagában nem minden, ami egy teljes nemzet alkotásához szükséges?*” – kérdezi Si-eyès abbé a MI A HARMADIK REND? forradalmi brosúrájában. – „*A nemesi rend nem része a társadalmi szervezetnek, csupán költségtényezőt jelent a nemzet számára, de nem része annak.*” Ugyane szellemiség a francia nemzet részének tekintette a világ összes demokratáját Thomas Paine-től Pestaloz-

ziig, Benthamtól Priestleyig. Bár – mint Renan is kimutatja – a francia nemzet történelmi megalkotásában kiemelkedő szerepe volt a keményen központosító monarchiának, a francia forradalomban a „vive la nation!” kiáltás azt jelentette, hogy haljon a király, ám a királyság létrehozta nemzet nemcsak hogy túlélte a király halálát, hanem a történelmi kiváltságok (és kiváltságosok) kiiktatásával vált a népakaratot megtestesítő modern politikai közösséggé. Nem az lett a nemzet genuin törzsévé, aki a legfényesebb leszámazási bizonyítvánnyal bírt (az inkább a terror áldozatává válhatott egykönnyen), hanem aki a „certificat du civisme”, az állampolgári-megbízhatósági igazolvány büszke birtokosaként tudta igazolni a francia nemzet és a demokratikus forradalom iránti elkötelezettségét.

Talán e történelmi tény, a francia nemzetfogalom sokkal inkább „osztályharcos, semmint etnikai vagy akár kulturális közösségként történő önmeghatározása a francia forradalom idején, tette triviálissá Renan számára az etnikai (és nyelvi) nemzetdefiníciók tarthatatlanságát. Csakhogy ahol a nemzeti történelem legnagyobb fegyverténye nem az, hogy az abszolút uralkodó helyére az „egy és osztályhatatlan köztársaság”-ot, a nem kevésbé abszolút népszuverenitást tették, hanem ahol sohasem a népakarat húzta államhatárok között önkényesen szétválasztott egynyelvű és egyhágyományú közösségek, illetve szintoly önkényesen összetárt és a történelmi bűnökért egymásnak megbocsátani nem tudó külön nyelvű és kultúrájú, különféle vallású közösségek konglomerátuma vívja véres és értelmetlen törzsi háborúit, ott legfeljebb a wish-

full thinking szintjén használható a renani államnemzet-fogalom. „A X. századi, első *chanson de geste*-ekben, melyek híven tükrözik a kor szellemét, Franciaország minden lakosa francia.” Hol van az Elbától keletre olyan állam, mely ezt el tudná mondani magáról – és ha elmondaná, ne sértene végig a „magyar ajkú románok”, az „eltörökösödött bolgárok” és így tovább nemzeti büszkeségét? Észak- és Dél-Franciaország egyesítése véresebb háborúban jött létre, mint amit a középkori Magyarország valaha is ismert, de mára a burgundi és a provençal egyaránt francia, míg – írja Renan – „Szent István koronája alatt a magyarok és a szlávok napjainkban is éppannyira különböznek egymástól, mint nyolcszáz évvel ezelőtt”. A Kárpát-medencében a nemzetek történelmi tudatát a történelmi sérelmek számontartása alkotja. „Márpedig egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és mindenki sok mindent elfelejtsen. Egyetlen francia állampolgár sem tudja, hogy burgund-e, alán vagy vizigót...” A XVIII. században született modern, demokratikus nemzetállamok politikai filozófiája a római patriotizmushoz, a görög poliszok szabad polgárainak hazafogalmához nyúlt vissza, a germánok faji-nyelvi-etnikai nemzetfogalma a törzsi társadalmak atavisztikus közösségeszményét idézi fel. „Hatalmas tévedés ez, mely ha eluralkodna, pusztulásba taszítaná az egész európai civilizációt.” A kereszténység spirituális univerzalizmusával és a modern kereskedőszellem materiális érdekfogalmával Renan szerint, „hatalmas csapást mért a fajra”. A pozitivistá tudományfelfogás harcos híveként Renan még inkább bízik a modern tudományosság mindenféle fajelmélet szétzúzó erejében: „Az igazság az, hogy tiszta faj nincsen, s aki politikáját etnikai elemzésre építi, agyrémre épít.” A karteziánus racionalizmus bázisán nehéz is felfogni, hogy miképp lehet(ett?) az agyrémekre épülő politika a XX. század legnagyobb hatású

ideológiáinak egyike. Renan a nyelvi határok és az államhatárok azonosításának legitimitását is megkérdőjelezi: „Nem kevésbé volna veszedelmes, ha az összehasonlító filológiától kerülne függésbe” Európa térképének megrajzolása. Svájc három „faj”, négy nyelv és két vallás alkotta „szerves” politikai közösség az őt alkotó népek közös akaratából, míg az egyazon nyelvet beszélő, egyazon kultúrkörhöz tartozó Észak-Amerika népei más politikai közösséget választottak, mint Anglia. (Kérdés persze, hogy miképp alkalmazható a renani modell, ha az egyazon nyelvet beszélő népek szeretnének egyazon politikai közösség részévé válni...) Az egyetemes emberi kultúra primátusa alapján Renan szerint „aki begubózik egy meghatározott, nemzetinek tartott kultúrába, lehatárolja, bebörtönzi magát... A reneszánsz nagy férfiai nem voltak franciák, itáliaiak, németek”. A francia felvilágosodás filozófusai is igaz világpolgárok voltak, mindazonáltal a világ legtermészetesebb dolgának tekintették, hogy a porosz király, az osztrák császár és az orosz cár franciául levelez velük.

Renan a vallást is kizárja a modern nemzet konstitutív elvei közül: „Nincs többé államvallás, az ember francia, angol, német lehet, miközben katolikus, protestáns, izraelita vagy felekezeten kívüli. A vallás magánügy lett: kinek-kinek a lekiismeretére tartozik.” Persze akad, ahol a modern politikai közösség alkotóelvét helyettesíti: lásd a „keresztény Magyarországot akarok”, ami vagy azt jelenti, hogy „nem zsidó Magyarországot”, vagy a vallástalanokat száműző Magyarországot... Egyik jobb, mint a másik. Az érdekazonosság már közelebb áll a modern közösségalkotó elvhez: szükséges, de nem elégséges feltétel. „Egy zollverein nem haza.” A földrajz megszabta „természetes határok” sem jelentenek döntő tényezőt. „A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, amely azonban voltaképp-

pen egy. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása; a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk...” Ám mi a teendő ott, ahol az emlékek közössége, a szolidaritás érzete metszi az államhatárokat? Átnyúlik rajtuk a közösen élés vágya, s nemcsak a méltán elvetett történelmi jog alapján, de a „mindennapos népszavazás” is más eredményt hozna, mint a diplomáciatörténet döntése? „A mi szemünkben egy tartomány nem egyéb, mint a lakosai, s ha valakinek jogában áll, hogy ebben a kérdésben kikérjék a véleményét, úgy az ennek a tartománynak lakosa.” Persze anno a walesi tartomány lakosságát sem szavaztatták meg, de hódító Edward óta kialakult az a közösség, mely a kelta, szász vagy normann származásnál erősebb kohéziós erőt ad: brit polgár a maga százados szabadságjogaival. „Egészséges szellemű és melegszívű emberek hatalmas csoportja megalkotott egy erkölcsi tudatot – ezt nevezzük nemzetnek.” A határokat ezen erkölcsi diktátum alapján kell meghúzni. Minap ezt egy jámbor francia énekelte, s benne nem a huszadik századot képzelte, mondhatnók keserűen. A „végső megoldást” Renan számára sem az akár legszabadabb választás (népszavazás) alapján

létrejött nemzetállamok jelentik, hanem a majdani európai közösség. „A nemzetek nem örökkévalók: volt kezdetük, és egyszer végük is lesz. Vélhetően az európai konföderáció lép majd a helyükbe...” Ez Európa nyugati felén sem látszik teljesen triviális megoldásnak: a kereskedelmi különérdekek centrifugális ereje nem lebecsülendő tényező. De milyen irigylésre méltók a kalkulatív racionalizmus fenntartásai, ha számba vesszük a szín és szag, étkezési és szeretkezési szokások, jobbról balra vagy fordítva történő keresztvetés miatt egymást gyilkoló szomszédainkat és az etnikai elfogultságok neoprimitivizmusát magyar nyelven terjesztők tébolyát! Igazuk volt a Harmadik Rend ideológusainak: előbb az emberellenes előítéleteket, a porig alázó privilégiumokat kell „kidefiniálni” a nemzetfogalomból; az emberi és polgári jogok teljességének, a szabad választás erkölcsi elkötelezettségének bázisán definiált nemzet fogalma eleve elrendezett összhangban vagyon az egyetemes emberi erkölcs és a régi görögöktől a reneszánszon át a felvilágosodásig és tovább tartó egységes európai kulturális örökség nemzetek fölötti elveivel.

Ludassy Mária

Ernest Renan

MI A NEMZET?

Réz Pál fordítása

Egy olyan kérdéskört kívánok megvizsgálni Önökkel, mely látszólag világos ugyan, de felettébb veszedelmes félreértésekre ad alkalmat. Az emberi társadalom formái rendkívül változatosak. Roppant népességtömörülések, ahogyan azok Kínában, Egyiptomban, a hajdani Babilonban kialakultak; a törzs, mint a hébereknél, araboknál; a város, mint Athénban és Spártában; különböző országok egyesülése, mint a Ka-

roling Birodalomban; haza nélküli, a vallás kötelékei által összekapcsolt közösségek, mint az izraelitákéi, a párszikiéi; a nemzetek, mint Franciaország, Anglia és a legtöbb modern európai autonómia; a konföderációk, mint Svájc, Amerika; a rokonság, mint az a kapocs, melyet a faj vagy inkább a nyelv létesít a germánok, a szlávok különböző ágai között: íme, hányféle csoportosulási mód létezett vagy létezik, amelyeket ha összekeverünk, igen komoly nehézségekbe ütközünk. A francia forradalom idején azt hitték, hogy a kis független városok, tesztem azt, Spárta és Róma intézményeit könnyűszerrel átültethetik nagy, harminc-nyegenmillió németünk körébe. Napjainkban még súlyosabb tévedés esik: a fajt összekeverik a nemzettel, és olyan szuverenitást tulajdonítanak az etnikai vagy inkább nyelvi csoportoknak, amilyennel csak a valóságosan létező népek rendelkeznek. Igyekezünk némileg is pontos megállapításokra jutni ezekben a bonyolult kérdésekben, melyek tárgyalásakor vészes tévedésekhez vezet, ha a gondolatmenet kezdetén akár a legkisebb zavar is támad a szavak értelmezésében. Amire vállalkoztunk, kényes munka; csaknem élvezboncolás; eleve nekkel fogunk oly módon eljárni, ahogyan általában halottakkal szokás. Hűvösen, teljes tárgyilagossággal.

I

A Római Birodalom bukása, pontosabban Nagy Károly birodalmának felbomlása óta Nyugat-Európa nemzetekre bomlott, mely nemzetek közül némelyek bizonyos korokban fennhatóságuk alá akarták vonni a többieket, ám tartósan ez sohasem sikerült. Ami nem sikerült V. Károlynak, XIV. Lajosnak, I. Napóleonnak, vélhetően másoknak sem fog sikerülni a jövőben. Egy új Római Birodalom vagy új Nagy Károly-i birodalom létesítése lehetetlenné vált. Európa jóval megosztottabb, hogysém a világuralmi törekvés igen gyorsan ne hívna életre egy olyan koalíciót, amely a becsvágyó nemzetet visszazoritja természetes határai közé. Hosszú időre egyfajta egyensúly alakult ki. Mindazon kalandok ellenére, melyeknek előbe néznek, Franciaország, Anglia, Németország, Oroszország az eljövendő évszázadokban is történelmi individualitás marad, főfigurái lesznek ama saktáblának, melynek mezői jelentőségük és nagyságuk tekintetében folytonosan változnak ugyan, de teljességgel sohasem olvadnak össze.

Az ilyképpen értelmezett nemzet meglehetősen új jelenség a történelemben. Az ókorban ismeretlen volt; Egyiptom, Kína, a régi Káldea semmilyen fokon nem volt nemzet. Nyájak voltak, melyeket a Nap fia vagy az Ég fia pásztorolt. Egyiptomi polgárok nem léteztek, ahogyan kínai polgárok sem. A klasszikus ókorban municipális köztársaságok és királyságok voltak, helyi köztársaságok szövetségei, birodalmak; nemzetek, ahogyan mi értjük a szót, nem léteztek. Athén, Spárta, Szidon, Türosz csodálatos hazafisággal áthatott kis központok, ám viszonylag szűk területre korlátozott városok. Gallia, Hispánia, Itália, mielőtt elnyelte őket a Római Birodalom, törzsek együtteseivel voltak, melyek gyakorta léptek egymással szövetségre, de központi intézményekkel, uralkodóházakkal nem rendelkeztek. Az Asszír Birodalom, a Perzsa Birodalom, Nagy Sándor birodalma sem volt haza. Asszír hazafiak sohasem léteztek; a Perzsa Birodalom egyetlen roppant hűbérbirtok volt. Eredetét egy nemzet sem kapcsolhatja Nagy Sándor hatalmas vállalkozásához, ha az oly sok gazdag következménnyel járt is a világtörténelemre, a civilizációtörténelemre nézve.

A Római Birodalom jóval közelebb állt ahhoz, amit hazának nevezünk. Annak az óriási jótéteménynek fejében, hogy véget vetett a háborúknak, a római uralmat, mely

kezdetben igencsak keménynek bizonyult, csakhamar megszerették. Hatalmas egysülés volt ez, a rend, béke és civilizáció szinonimája. A birodalom utolsó időszakában az emelkedett lelkekben, a felvilágosodott püspökökben, az írástudókban kialakult a „római béke” őszinte érzése, melyet szembeségeztek a barbárság fenyegető káoszával. De egy birodalom, mely tizenkétszer nagyobb, mint a mai Franciaország, nem lehetett állam a szó modern értelmében. A szakadás Kelet és Nyugat között elkerülhetetlen volt. A gallok ama kísérlete, hogy a III. században birodalmat alkossanak, kudarcot vallott. A germánok betörése vezette be a világba azt a fogalmat, mely utóbb a nemzetek létének alapjául szolgált.

Mit tettek voltaképp a germán népek V. századbeli nagy invázióiktól a X. századi utolsó normann hódításokig? Keveset változtattak a fajok lényegén, de uralkodóházakat és katonai arisztokráciát kényszerítettek rá az egykori Nyugati Birodalom többé-kevésbé jelentős részeire, amelyek fel is vették hódítóik nevét. Így született meg Franciaország, Burgundia, Lombardia, később Normandia. A Frank Birodalom gyors ütemben kialakult vezető szerepe rövid időre ismét egységbe kovácsolja a Nyugatot, ám ez a birodalom a IX. század közepe körül végleg szétesik; a verduni szerződés rögzíti az elvben érinthetetlen megosztást, s ettől kezdve Franciaország, Németország, Anglia, Itália, Spanyolország a maga útján, gyakorta kerülő úton, ezer és ezer kalandon át halad teljes nemzeti léte felé, amilyennek azt napjainkban látjuk kibontakozni.

Mi jellemzi ezeket az államokat? Az őket alkotó népek fúziója. Ezekben az országokban nem tapasztalunk semmi olyasmit, mint Törökországban, ahol a török, a szláv, a görög, az örmény, arab, szír, kurd emberek ma éppannyira különböznek egymástól, mint a hódítás idcjén. Két alapvető körülmény járult hozzá ehhez az eredményhez. Először az, hogy a germán népek, amint valamennyire is folyamatos kapcsolatba kerültek a görög és latin népekkel, áttértek a kereszténységre. Ha a győztes és a legyőzött egyazon valláson van, vagy még inkább, ha a győztes felveszi a legyőzött hitét, nem alakulhat ki török rendszer, vagyis az embereket nem lehet hitük szerint teljességgel megkülönböztetni. A másik körülmény az, hogy a hódítók elfelejtették nyelvüket. Clovis, Alarik, Gondebaud, Alboin, Rollon unokája már románul (vulgáris latinul) beszélt. Ez a jelenség egy másik lényeges sajátosság következménye: a frankok, burgundok, gótok, lombardok, normannok között igen kevés volt a fajukból való nő. A vezérek ugyan több nemzedéken át kizárólag germán nőkkel házasodnak, ágyastársaik azonban latinok, a gyermekek dajkái latinok; a torzs férfiai mind latin nőket vesznek feleségül; ezért, hogy a *lingua francica*, a *lingua gothica* igen rövid életű lesz annak utána, hogy a frankok és gótok római földön telepednek le. Másképpen történt ez Angliában; az angolszász hódítókkal ugyanis minden bizonnyal nők is érkeztek; a brit lakosság elmenekült, de a latin egyébként sem volt már vagy talán soha nem is volt uralkodó nyelv Britanniában. Ha az V. században Galliában nem beszéltek volna általában galul, Clovis és övéi nem tértek volna át a germánról a gallra.

Ebből következik az az alapvető jelentőségű tény, hogy a germán hódítók erkölcsi- és szokásainak rendkívüli erőszakossága ellenére az az öntőforma, melyet rákényszerítettek a lakosságra, az eljövendő századok során magának a nemzetnek formája lett. Teljes joggal lett *Franciaország* a neve annak az országnak, melyben a frankok elenyésző kisebbséget alkottak. A X. századi első *chanson de geste*-ekben, melyek híven tükrözik a kor szellemét, Franciaország minden lakosa francia. A franciaországi népesség közti faji különbségek gondolatának, mely Grégoire de Tours-nál evidencia, a Capet Hugo utáni francia íróknál és költőknél már nyoma sincs. A nemes és nem

nemes (*vilain*) közti különbséget a lehető leghatározottabban hangsúlyozzák, de az emberek közti különbségben semmi szerepe az etnikumnak: ez a különbség nem egyéb, mint a bátorság, a szokások és az örökletesen hagyományozott nevelés különbözősége; hogy eredete a hódításban rejlene, senkiben sem merül fel. Az a téves fel-fogás, mely szerint a nemesség eredetét annak a kiváltságnak köszönheti, amit a király a nemzetnek tett nagy szolgálataiért ruházott rá, vagyis az, hogy minden nemes nemesített, a XIII. századtól rögzül dogmává. Ugyanez történt minden normann hódítás nyomán. Egy-két nemzedék után a normann hódítók már semmiben sem különböztek a lakosság többi részétől, befolyásuk ennek ellenére igen nagy volt: ők adtak nemességet és katonai szokásokat az országnak, egyszersmind olyan hazafiságot gyökereztetek meg, amilyenvel az annak előtte nem rendelkezett.

A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában, ezért, hogy a történelemtudomány fejlődése gyakorta veszedelmes a nemzetiségre nézve. A történelmi vizsgálat ugyanis fényt derít azokra az erőszakos cselekedetekre, amelyek minden politikai formáció eredetének kísérőjelenségei, azokéi is, melyeknek következményei felettébb gyümölcsözők. Az egység mindig brutálisan jön létre; Észak-Franciaország és Dél-Franciaország egyesülése csaknem egy évszázadig tartó tömegpusztítás és terror eredménye. Franciaország királyát, aki, ha szabad így mondanom, eszményi típusa az évszázadokig tartó kristályosításnak; Franciaország királyát, aki a lehető legtökéletesebb nemzeti egység megteremtője; Franciaország királyát, aki közvetlen közelből vizsgálva elvesztette tekintélyét, elátkozta a nemzet, melyet összekovácsolt, s ma már csak a művelt szellemek vannak tisztában azzal, hogy mit ért és hogy mit tett.

Ellentétük fényében válnak érzékelhetővé Nyugat-Európa történetének e nagy törvényei. Az a vállalkozás, melyet a francia király részint zsarnokságával, részint igazságosságával oly nagyszerűen sikerre vitt, számos országban kudarcot vallott. Szent István koronája alatt a magyarok és a szlávok napjainkban is éppannyira különböznek egymástól, mint nyolcszáz évvel ezelőtt. A Habsburg-ház, ahelyett, hogy összeolvasztotta volna birodalmának különféle népeleleit, megőrizte különbözőségüket, és gyakorta szembe is állította őket egymással. Csehországban a cseh és a német elem úgy különül el egymástól, mint pohárban az olaj és a víz. A török politika, mely felekezetiük szerint választja szét a nemzetiségeket, igencsak súlyos következményekkel járt: ez volt az oka Kelet összeomlásának. Vegyünk egy olyan várost, mint Szaloniki vagy Szmirna: öt vagy hat közösség él e városokban, mind külön-külön álló emlékekkel, szinte semmi közös sincs bennük. Márpedig egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen. Egyetlen francia állampolgár sem tudja, hogy burgund-e, alán, taifál vagy vizigót; és minden francia polgárnak el kellett felejtenie Szent Bertalan éjszakáját, a XIII. századi dél-franciaországi mézárásokat. Egész Franciaországban nincsen tíz család, mely bizonyítani tudná frank származását, de az efféle bizonyíték egyébként is roppant hiányos, tökéletlen volna amaz ezernyi ismeretlen kereszteződés következtében, mely könnyűszerrel megzavarhatja a genealógusok levezetéseit.

A modern nemzet tehát egyazon irányban konvergáló tények sora által létrehozott történelmi eredmény. Az egységet olykor egy uralkodóház teremtette meg, mint Franciaországban; máskor a tartományok közvetlen akarata, mint Németalföldön, Svájcban, Belgiumban; megint máskor az általános szellem, mely, ha késve is, legyőzte a hűbérrendszer szeszélyeit, mint Itáliában és Németországban. E formációkat min-

den esetben mélyen ható létek hívta életre. Ilyen esetekben az alapelveket a legváratlanabb meglepetések készítik elő. Napjainkban azt tapasztaljuk, hogy Itália vereségei következtében lesz egységes, Törökországot győzelmei döntik romba. Minden új vereség előrevitte Itália ügyét; minden új győzelem veszébe taszította Törökországot; mert Itália egy nemzet, Törökország pedig, Kis-Ázsiát kivéve, nem az. Franciaország dicsősége, hogy a francia forradalommal kinyilatkoztatta, hogy egy nemzet önmaga által létezik. Nem szabad rossz néven vennünk, hogy követnek bennünket. A nemzet elve a mi elvünk. De valójában mi a nemzet? Miért nemzet Németalföld, míg Hannover vagy a pármai nagyhercegség nem az? Hogyan lehetséges, hogy Franciaország nemzet maradt, noha az alapelv, amely megalkotta, eltűnt? Hogyan lehetséges, hogy Svájc, mely három nyelvből, két vallásból, három vagy négy fajból áll, nemzet, míg például Toscana, amely teljességgel homogén, nem az? Miért állam Ausztria, nem pedig nemzet? Miben különbözik a nemzet fogalma a faj fogalmától? Íme, ezeket a kérdéseket kell tüzetesen megvizsgálnia a gondolkodó elmének, hogy egyetértésre jusson önmagával. Efféle elmélkedések nyomán nem rendeződnek ugyan a világ ügyei, de tevékeny emberek legalább némi józanságot igyekeznek vinni e kérdések vizsgálatába, tisztázni iparkodnak azt a zűrzavart, melybe a felületes szellemek olyannyira belegabalyodtak.

2

Némely politikai teoretikusok szerint egy nemzet mindenekelőtt egy régi hódítást megtestesítő uralkodóház, mely hódítást a néptömegek előbb elfogadták, majd el is felejtették. E politikusok szerint ama tartománytömörülés, melyet egy uralkodóház háborúkkal, házasságokkal, szerződésckkel egybekovácsolt, az uralkodóházzal, amely megteremtette, véget is ér. Kétségtelen, hogy a legtöbb modern nemzetet egy-egy feudális eredetű család alakította ki, mintegy frigyre lépve az ország földjével, és bizonyos értelemben a központosítás magjaként. Franciaország határai 1789-ben egyáltalán nem voltak természetes vagy szükségszerű határok. Az a széles terület, melyet a Capet-ház a verduni szerződésben biztosított keskeny territóriumhoz csatolt, ennek az uralkodóháznak személyes szerzeménye volt. Abban a korban, amikor ezek a bekebelezések történtek, az emberek mit sem tudtak természetes határokról, nemzeti jogokról, a tartományok akarataról. Anglia, Írország és Skócia egyesülése ugyancsak dinasztikus lépés volt. Itália csak azért késlekedett oly sokáig nemzetté válni, mert számos uralkodóháza közül korunkig egyetlenegy dinasztia sem lett az egység központjává. Különös, hogy éppen Szardínia, ez az alig-itáliai obskúrus sziget adta az ország királyi címét.* Németalföld, amely hősi elhatározással önmaga alkotta meg magát, mindazonáltal szoros házassági köteléket létesített az Orániai-házzal, és amikor ez az egység megbomlott, súlyos veszélybe került.

De ez a törvény vajon abszolút törvény-e? Nem, semmiképp sem az. Svájc és az Egyesült Államok, mely egymásra következő területkiegészítések konglomerátumaként alakult ki, nem épül dinasztiára. Franciaország vonatkozásában nem tárgyalom ezt a kérdést: ehhez a vizsgálathoz ismernünk kellene a jövő titkait. Elégedjünk meg azzal, hogy a nagy francia királyság olyannyira nemzeti volt, hogy a nemzet a királyság bukása után is fenn tudott maradni. A XVIII. század amúgy is óriási változást hozott. Évszázados hanyatlás után az ember visszatért az antikvitás szelleméhez, önnön tiszt-

* A Savoyai-ház csak Szardínia bekebelezésének (1720) köszönheti királyi címét.

teletéhez, az emberi jogok eszméjéhez. A haza és a polgár fogalma visszanyerte értelmét. Így kerülhetett sor az emberi történelem legmerészebb műveletére: olyan orvosi műtéthez hasonlíthatnám, amely azt kísérelné meg, hogy egy testet, amiből kimetsették az agyat és a szívet, eredeti identitása szerint keltsen életre.

Fogadjuk el tehát, hogy egy nemzet a dinasztikus princípium nélkül is létezhet, sőt hogy olyan nemzetek, melyeket dinasztikák alakítottak azzá, elszakadhatnak tőlük, anélkül hogy emiatt megszűnnének. Ama régi elv, amely kizárólag az uralkodó jogát veszi tekintetbe, immár nem védhető; a dinasztikus jog mellett nemzeti jog is van. De milyen ismérvekre épül a nemzeti jog? milyen jegyeiről ismerhetjük fel? milyen kézzelfogható tényből eredeztessük?

I. A fajból, mondják sokan, igencsak magabiztosan.

A hűbérrendszerből, fejedelmi házasságokból, diplomáciai kongresszusokból következő mesterséges területfelosztások ingatagok. Egyetlen dolog szilárd és megingathatatlan, a faj; ez a jog, a legitimitás forrása. A germán népcsaládnak például, mondja ez az elmélet, jogában áll egybegyűjteni a germánság szétszóródott tagjait, még akkor is, ha ezek a tagok nem kívánnak ismét összeilleszkedni. A germánság joga egy ilyen tartományra erősebb, mint e tartomány lakosainak önmagukra vonatkozó joga. Ilyképpen egyfajta ősjogot alkotnak meg, az isteni jogon uralkodó királyok jogának analógiájára: a nemzeti elvet felcserélik az etnikum elvével. Hatalmas tévedés ez, mely ha eluralkodna, pusztulásba taszítaná az egész európai civilizációt. Amennyire igazságos és legitim a nemzeti jog, olyannyira szűk fogalom a fajok ősjoga, olyannyira veszedelmes az igazi haladásra nézve.

Az ókori törzseknél és az ókori városokban, nem tagadjuk, a faj igen nagy szerepet játszott. A törzs és az ókori város voltaképp a család kiterjesztése. Spártában, Athénban minden polgár rokona volt a többi polgárnak, többé-kevésbé közeli rokona. Így volt ez a beni-izraelitáknál is, így van még ma is az arab törzseknél. Athén, Spárta, az izraeliták törzse után vegyük szemügyre a Római Birodalmat. Itt merőben más a helyzet. Az egymástól teljességgel eltérő városok, tartományok e roppant agglomerációja, melyet az erőszak kovácsolt össze, majd az érdek tartott fenn, hatalmas csapást mért a fajra. A kereszténység a maga egyetemességével, kizárólagosságával még eredményesebben hat ugyanebbe az irányba; szoros szövetségert köt a Római Birodalommal, s e két rendkívüli egységesítő erő következtében az etnikai elv évszázadokra kiszorul az emberi társadalmak kormányzásából.

A barbárok betorése minden látszat ellenére ezen az úton tett további lépés. A barbár királyságok szétdarabolása nem etnikai szempontok szerint történik, hanem a hódítók ereje vagy szeszélye határozza meg. A hódítók mit sem törődnek a leigázott népek fájával. Nagy Károly a maga módján azt teremtette meg, amit Róma egyszer már létrehozott: különféle fajkból egyetlen birodalmat. A verdui szerződés megalkotói, amikor két határozott észak–déli csapással szétmetszték a birodalmat, mit sem törődtek azzal, hogy az e határvonalaktól jobbra és balra élő emberek milyen fajhoz tartoznak. Etnikai megfontolások a középkor folyamán később létrejött határmódosításokban sem játszottak szerepet. A Capeting-háznak politikája során Franciaország néven nagyjából a hajdani Gallia területeit sikerült egybetömörítenie, ám ez nem abból következett, hogy ezek az országok igyekeztek volna újraegyesülni fajrokonáikkal. Dauphiné, Bresse, Provence, Franche-Comté nem emlékezett már a közös eredetre. A gall tudat a II. századtól kezdve teljességgel elenyészett, s a gall jellem individualitását napjainkban is csak az erudíció segítségével lelték fel újra, visszatekintőleg.

Etnikai meggondolásoknak tehát semmi szerepük sem volt a modern nemzetek kialakulásában. Franciaország kelta, ibér, germán; Németország germán, kelta és szláv. Nincs ország, melynek vizsgálatakor az etnográfia oly nagy zavarba kerülne, mint Itália: gallok, etruszok, pelaszok kereszteződnek itt, szétoldhatatlan elegyben, nem is szólva a többi elemről. A brit szigeteken kelta és germán vér keveredik, s e kettő arányát igencsak bajos megállapítani.

Az igazság az, hogy tiszta faj nincsen, s aki politikáját etnikai elemzésre építi, agyrémre épít. Eppen a legnemesebb országokban, Angliában, Franciaországban, Itáliában a legkevertebb a népesség vére. Németország vajon kivétel volna e tekintetben? Vajon tiszta germán ország volna? Merő képzelgés! Egész Dél-Németország gall volt, egész Kelet-Németország, az Elbától kezdve, szláv. És azok a területek, melyeket teljesen tisztának tartanak, vajon csakugyan azok? Azon kérdések egyikéhez érkeztünk, melyeket felettébb fontos világosan látnunk, megelőzendő a tévedéseket.

Azért folynak vég nélküli viták a fajokról, mert a faj szón a filológus történészek és a fiziológus antropológusok teljességgel mást értenek. Az antropológusok számára a faj értelme ugyanaz, mint az állattanban: valóságos leszármazást, vérrokonságot feltételez. A nyelvek és a történelem tanulmányozása azonban más felosztásokhoz vezet, mint a fiziológia. A rövid fejű (brachycephal) és a hosszú fejű (dolichocephal) fogalmának sem a történelemben, sem a filológiában nincs helye. Abban az embercsoportban, mely az árja nyelveket és az árja rendet megteremtette, brachycephalok és dolichocephalok egyaránt éltek már, s ugyanezt elmondhatjuk arról az ősi csoportról is, mely az úgynevezett sémi nyelveket és intézményeket megalkotta. Másképpen fogalmazva: az emberiség zoológiai eredete mérhetetlenül régebbi, mint a kultúra, a civilizáció, a nyelv. Az ősi árja, ősi sémi, ősi turáni csoportok fiziológiai tekintetben nem voltak egységesek. Ezek a csoportok történelmi jelenségek, egy adott korban alakultak ki, tegyük fel, tízezer vagy húszezer éve, míg az emberiség zoológiai eredete kifürkészhetetlenül távoli homályba vész. Amit filológiailag és történetileg germán fajnak neveznek, kétségkívül az emberi nem egy különálló, jól felismerhető családja. De antropológiai értelemben is család volna? Nem, semmiképp sem az. A germán individualitás a történelemben csak néhány századdal Jézus Krisztus előtt jelenik meg. A germánok nyilvánvalóan nem ekkor bújnak elő a földből. Annak előtte, összeolvadva a szlávokkal a szkíták nagy, meghatározhatatlan masszájában, nem rendelkeztek különálló individualitással. Az angol minden bizonnyal egy adott típus az emberiségben belül. De annak a típusa, amit igencsak pontatlanul angolszász fajnak neveznek, nem azonos Caesar korának bretonjával, Hengiszt angolszászával, Knut dánjával, Hódító Vilmos normannjával: valamennyiük eredője. A francia ember nem gall, nem frank, nem burgund: az, ami kikerült abból a hatalmas kohóból, ahol Franciaország királyának jogára alatt különböző elemek forrtak össze. Egy jerseyi vagy guerneseyi lakos eredete tekintetében semmiben sem különbözik a szomszédos partvidék normann lakosságától; a XI. században a legélesebb szem sem fedezett volna fel akár árnyalatnyi különbséget is a csatorna két partján. Jelentéktelen körülmények következtében Fülöp-Agost Normandia többi részével együtt nem foglalta el ezt a két szigetet is, s minekutána azok csaknem hétszáz éven át elszakadtak, a két népesség nemcsak hogy elidegenedett egymástól, hanem merőben más és más lett. A faj, ahogyan mi, történészek értjük a fogalmat, olyan csoport tehát, mely kialakul és szétbomlik. A faj vizsgálata igen nagy jelentőségű annak a tudós számára, aki az emberiség történetét tanulmányozza, a politikában azonban nem alkalmazható. Az ösztönös törekvés, mely Európa térké-

pének megrajzolását irányította, nem vette figyelembe a fajokat, Európa legelső nemzetei pedig felettebb kevert vérű nemzetek.

A faj, amely eredete idején alapvető jelentőséggel bírt, ily módon az idők során folyamatosan veszít fontosságából. Az emberi történelem teljességgel különbözik a zoológiától, az emberi fajok a történelemben merőben mások, mint a rágcsálók vagy a macskafélék fajai, és senkinek sem áll jogában azért járni-kelni a világban, hogy méricskélje az emberek koponyáját, majd torkon ragadja őket, mondván: „Vér vagy a vérünkől: köztünk a helyed!” Az antropológiai jegyek mellett más is van: értelem, jog, igazság, szépség – és ezek mindenki számára egyformák. Egyébként az etnikai politika csöppet sem biztos politika. Ma mi alkalmazzuk másokkal szemben, holnap azt látod, hogy ellened fordul. Vajon bizonyos-e, hogy a németek, akik oly fennen lobogtatják az etnográfia zászlaját, nem fogják azt tapasztalni egy szép nap, hogy most már a szlávok kezdik elemezni Szászország és Luzécia falvainak nevét, ők kezdik kutatni a vilcekek vagy az obotriták nyomait, és számon kérik a németeken azokat a mérszárlásokat és tömeges rabszolgavásárokat, amelyekkel az othonok sanyargatták őseiket? A felejtés mindenki számára üdvös.

Becsülöm az etnográfiát; rendkívül értékes tudomány; de mivel azt kívánom, hogy szabad legyen, egyszersmind azt kívánom, hogy ne legyenek politikai vonatkozásai. Az etnográfiában, mint minden tudományban, változnak a rendszerek: előfeltétele ez a haladásnak. Márpedig a tudomány hullámzásait szükségképpen az államhatárok változása követné, a hazafiság egy-egy többé-kevésbé meghökkentő értekezés függvénye volna. Azt mondanák a hazafinak: „Tévedtél. Véredet ontottad ezért és ezért az ügyért, mert azt hitted, hogy kelta vagy; tévedés: germán vagy.” Tíz esztendő múltán pedig azt mondanák, hogy szláv. Annak érdekében, hogy ne torzítsuk el és ne tegyük tönkre, mcntsük fel a tudományt ama kötelezettség alól, hogy vélcményt nyilvánítson efféle kérdésekben, amelyekbe oly sok érdek keveredik. Ha arra kötelezik, hogy érveket szállítson a diplomáciának, bizonyosak lehetünk benne, hogy gyakorta részrehajlason fogják rajtakapni. Nemesebb feladata van: egyszerűen kérjük tőle az igazságot.

II. Amit a fajról mondtunk, elmondhatjuk a nyelvről is. A nyelv egyesülésre hív fel, de nem kényszerít rá. Az Egyesült Államok és Anglia, Dél-Amerika és Spanyolország ugyanazon nyelvet beszéli, és nem alkot egy nemzetet. Svájcban viszont, amely azért oly kitűnően kialakított ország, mert különböző részeinek teljes egyetértésével jött létre, épp ellenkezőleg, három vagy négy nyelvet beszélnek. Van tehát valami az emberben, ami magasabb rendű, mint a nyelv: az akarata. Svájc akarata, hogy nyelveinek változatossága ellenére egységes ország legyen, jóval jelentősebb tény, mint az a hasonlóság, amit másutt gyakorta csak zaklatások árán tudnak elérni.

Becsületére válik Franciaországnak, hogy nyelvét sohasem igyekezett kényszerítő intézkedésekkel egységesíteni. Mert nem lehet-e egyféleképpen érezni és gondolkodni, ugyanazon dolgokat szeretni különböző nyelveken? Említettük az imént, milyen bajok származnának abból, ha a nemzetközi politika az etnográfia függvénye volna. Nem kevésbé volna veszedelmes, ha az összehasonlító filológiától kerülne függésbe. Hagyjuk meg továbbra is, hogy e felettebb érdekes stúdiumok megőrizték vitáik teljes szabadságát; ne keverjük őket olyasmibe, ami csorbítaná komoly méltóságukat.

A nyelveknek azért tulajdonítanak politikai jelentőséget, mert a faj megnyilatkozásának tekintik őket. Ez a vélekedés alapjában téves. Poroszország, ahol ma kizárólag

németül beszélnek, néhány évszázada még szlávul beszélt; Wales angolul beszél; Gallia és Spanyolország az ősi Alba Longa-i idiómát beszéli; Egyiptom arabul beszél; sorolhatnánk a példákat a végtelenségig. A nyelvek azonossága már a kezdetekben sem vonta magával a fajok azonosságát. Vegyük a protoárja vagy a protosémita törzset; ezekben a törzsekben olyan rabszolgák is voltak, akik ugyanazon a nyelven beszéltek, mint uraik, jóllehet akkoriban a rabszolga gyakorta más fajhoz tartozott, mint ura. Hadd ismételjem meg: az indoeurópai, sémi és más nyelvekre való felosztás, az összehasonlító filológiának ez a csodálatos éleselmjűséggel felállított rendszere nem esik egybe az antropológiai felosztásokkal. A nyelvek történeti formációk, keveset árulnak el azoknak a véréről, akik beszélnek őket, és semmiképp sem verhetik béklyóba az emberi szabadságot, amikor az a kérdés merül fel, hogy meghatározassék a család, mellyel az egyén életre-halálra egyesül.

A nyelv kizárólagosságának elmélete, akárcsak az, hogy túlon túl nagy jelentőséget tulajdonítunk a fajnak, veszélyekkel és hátrányokkal jár. Aki eltúlozza ezt a jelentőséget, begubózik egy meghatározott, nemzetinek tartott kultúrába, lehatárolja, bebörtönzi magát, immár nem szabad levegőt szív az emberiség roppant mezőin, hanem bezárkózik honfitársainak titkos gyülekezeteibe. Mi sem ártalmasabb a szellemre, mi sem károsabb a civilizációra nézve. Ne feledkezzünk meg arról az alapelvről, mely szerint az ember értelmes erkölcsi lény, mégpedig annak előtte az, hogy egyik vagy másik nyelv keretei közé szorulna, annak előtte, hogy ennek vagy annak a fajnak tagja, ennek vagy annak a kultúrának részese volna. A francia kultúrát, a német kultúrát, az itáliai kultúrát megelőzi az emberi kultúra. Gondoljanak a reneszánsz nagy férfaira: nem voltak franciák, itáliaiak, németek. Az ókorral való kapcsolatuk révén megfejtették az emberi szellem igazi pallérozásának titkát, s testestül-lelkestül annak szentelték magukat. Mily bölcsen tették!

III. A vallás sem elégséges ahhoz, hogy egy modern nemzet ráépüljön. Kezdetben a vallás egy-egy társadalmi csoportnak a létehez kapcsolódott. A társadalmi csoport a család kiterjesztése volt, a vallás családi vallás, a rítusok családi rítusok voltak. Athén vallása magának Athénnek, a város mítikus alapítóinak, törvényeinek, szokásainak kultusza volt. Szemernyi dogmatikus teológiát sem tartalmazott. Ez a vallás a szó szoros értelmében államvallás. Aki megtagadta gyakorlását, nem volt athéni. Voltaképp a megszemélyesített Akropolisz kultusza volt. Aki Aglauroszt* szentélyében esküdött meg, arra esküdött, hogy kész meghalni a hazáért. Ez a vallás annak a megfelelője, ami nálunk a sorshúzás vagy a zászló kultusza. Megtagadni a részvételt a kultuszban annyi volt, mint modern társadalmainkban a katonai szolgálat megtagadása. Annyi, mint kijelenteni: nem vagyok athéni. Másfelől nyilvánvaló, hogy ennek a kultusznak nem volt értelme annak számára, aki nem athéni, a város polgáraiban nem is élt térítői buzgalom, nem akarták az idegeneket a kultusz elfogadására kényszeríteni; az athéni rabszolgák sem követték ezt a vallást. Hasonló helyzet alakult ki néhány középkori kis köztársaságban. Nem volt jó velencei, aki nem Szent Márkra esküdött; nem volt jó amalfi, aki Szent Andrást nem emelte fölébe a paradicsom valamennyi többi szentjének. Ezekben a kis társadalmakban az, ami később üldözéssé, zsarnoksággá vált, legitim volt, s éppannyira nem bírt különösebb jelentőséggel, mint napjainkban az, ha születésnapján vagy újévkor felköszöntik a családfőt.

Ami igaz volt Spártában, Athénban, a Nagy Sándor hódításai nyomán kialakult ki-

* Aglauros maga az Akropolisz, aki feláldozta magát, hogy megmentse a hazát.

ráltságokban már nem volt az, s még kevésbé a Római Birodalomban. Antiochus Epiphanes, aki üldözések révén akarta elfogadtatni Kelettel az olimposzi Jupiter kultuszát, a Római Birodalom, mely erőszakkal igyekezett biztosítani az állítólagos államvallás uralmát, hibát követett el, bünt, képtelenséget. Napjainkban a helyzet teljességgel világos. Nincsenek többé egyforma módon hívó tömegek. Ki-ki a maga kedve és ízlése szerint hisz és gyakorolja vallását, azt, amit tud, és úgy, ahogyan akarja. Nincs többé államvallás, az ember francia, angol, német lehet, miközben katolikus, protestáns, izraelita vagy felekezeten kívüli. A vallás magánügy lett; kinek-kinek a lelkiismeretére tartozik. A nemzetek immár nem oszlanak katolikusokra és protestánsokra. A vallás, mely ötvenkét évvel ezelőtt oly fontos szerepet játszott Belgium kialakulásában, az egyének lelke mélyén megőrzi jelentőségét, de csaknem teljesen kiszorult abból az okrendszerből, mely megszabja a népek határait.

IV. Az érzekazonosság bizonyos erőteljes kapocs az emberek között. De elégséges-e az érdekek egy nemzet kialakításához? Nem hiszem. Az érzekazonosság kereskedelmi szerződésekhez vezet. A nemzet fogalmában azonban érzelmi vonatkozás is rejlik: lélek és test, egyszerre; egy *Zollverein* nem haza.

V. A földrajznak, annak, amit természetes határnak neveznek, kétségkívül jelentős szerepe van a nemzetekre való osztódásban. A földrajz egyik alapvető tényezője a történelemnek. A folyók vezették a fajokat, a hegyek megállították őket; amazok kedveztek a történelmi mozgásoknak, emezek korlátot szabtak nekik. Mondhatjuk-e azonban, mint némely iskola teszi, hogy egy adott nemzet határai leolvashatók a térképről, s hogy ennek a nemzetnek jogában áll magának ítélni azt, ami bizonyos kontúrok kikerekítéséhez szükséges, ily módon elfoglalva egy hegyet, egy folyót, amelynek *a priori* határoló szerepet tulajdonít? Nem ismerek önkényesebb, károsabb elméletet: ezzel igazolnak minden erőszakot. Egyébként is: vajon a hegyek alkotják-e a természetes határokat vagy a folyók? Vitathatatlan, hogy a hegyek elválasztanak, a folyók inkább összekapcsolnak. Továbbá: nem minden hegy alkalmas rá, hogy államokra szabdalja a világot. Melyek azok a hegyek, amelyek elválasztanak, és melyek azok, amelyek nem? Biarritztól Torneáig egyetlen folyótorkolat sincs, amelynek jellege alkalmasabb volna a határolásra, mint a többié. Ha a történelem ezt akarta volna, a Loire, a Szajna, a Meuse, az Elba, az Odera, akárcsak a Rajna, mind azzal a természetes határjelleggel rendelkezne, melynek nevében oly sokszor megsértették a jog alapjait, vagyis az emberek akaratát.

Sok szó esik a stratégiai megfontolásokról is. Abszolútumok csakugyan nincsenek: nyilvánvaló, hogy szükség esetén számos engedményt kell tenni. Az engedményekben azonban nem szabad túl messzire menni, különben minden fél katonai érdekeinek teljesítését követelné, ez pedig véget nem érő háborúskodáshoz vezetne. Nem, amiképp nem a faj, nem is a föld teszi a nemzetet. A föld a tárgyi alapot szolgáltatja, a harc és a munka porondját; a lelket az ember szolgáltatja. Ama szent formáció kikovácsolásában, amit népek nevezünk, minden az ember. Az anyagi elemek nem elégségesek hozzá. A nemzet szellemi princípium, mely a történelem szövedékéből fejlődik ki, szellemi család, nem pedig a föld elrendeződése által meghatározott embercsoport.

Megvizsgáltuk tehát azokat az elemeket, amelyek nem elégségesek egy effajta szellemi princípium kialakításához: a fajt, a nyelvet, az érdeket, a vallási rokonságot, a földrajzot, a katonai igényeket. Mire van még szükség ezenfelül? Azok után, amit előbb kifejtettem, a továbbiakban már nem kell sokáig igénybe vennem figyelmüket.

A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, amely azonban voltaképp *egy*. Az első a múltban gyökeredzik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása; a másik: a jelenlegi meg-egyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget. Az ember, Uraim, nem rögtönözhető. A nemzet, akárcsak az egyén, múltbeli erőfeszítések, odaadás, áldozatok hosszú folyamatainak eredője. Valamennyi kultusz közül az ősök tisztelete a legjogosabb: ők alakítottak bennünket olyanná, amilyenek vagyunk. Hősi múlt, nagy férfiak, dicsőség (az igazi dicsőség) – íme, ez az a társadalmi tőke, melyre föl lehet építeni a nemzeti elvet. Közös dicsőséggel rendelkezni a múltban, közös akarattal a jelenben; nagy, közös tetteket véghezvinni a múltban, azt akarni, hogy a jövőben is nagy cselekedeteket hajtsunk végre – íme, egy nép létének alapfeltételei. Elszenvedett gyötrelmeinket önként vállalt áldozataink arányában szeretjük; azt a házat szeretjük, melyet magunk építettünk, hogy majdan utódainkra örökítsük. A spártai vers, mely szerint „az vagyunk, ami ú voltatok; az leszünk, ami ti vagytok”, a maga egyszerűségében minden haza tömörített himnusza.

Megosztani a múlt dicsőségét és keserveit, hasonló programot megvalósítani a jövőben; annak tudatával rendelkezni, hogy egykor közösen szenvedtünk, örültünk, reménykedtünk – ez az örökség többet ér, mint a közös vám és a stratégiai követelményeknek megfelelő határok: ezt ugyanis a fajok és nyelvek sokfélesége ellenére mindenki megérti. Az imént az egykori közös szenvedésről beszéltem; igen, a közös szenvedés erősebb kapocs, mint az öröm. Nemzeti emlékeinkben a gyász becsesebb, mint a győzelem, mivelhogy kötelességeinkre figyelmeztet, közös erőfeszítésre ösztönöz.

A nemzet tehát egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak és azok, amelyeket mi készek vagyunk a jövőben meghozni. Feltételezi a múltat, de a jelen a foglalatja, ama kézzelfogható tény következtében, hogy valamennyien világosan kifejezzük szándékunkat: folytatni kívánjuk a közös életet. Egy nemzet léte (elnézést a metaforáért) mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folytonos igenlése. Ő, tudom, ez a gondolat nem oly metafizikus, mint az isteni jog eszméje, és nem olyan brutális, mint az úgynevezett történelmi jog. Az imént ismertetett eszmerendszer szerint egy nemzetnek csupán egy joga van, az, hogy azt mondja egy tartománynak: „Az enyém vagy, elfoglallak.” A mi szemünkben egy tartomány nem egyéb, mint a lakosai, s ha valakinek jogában áll, hogy ebben a kérdésben kikérjék a véleményét, úgy az ennek a tartománynak lakosa. Egy nemzetnek sohasem fűződik valóságos érdeke ahhoz, hogy egy országot annak akarata ellenére bekebelezzen, avagy ne engedje, hogy az elszakadjon tőle. Végző soron az egyetlen legitim ismérv a nemzet akarata; mindig ahhoz kell visszatérnünk.

Kirekesztettük tehát a politikából a metafizikai és teológiai absztrakciókat. Mi marad ezek után? Az ember, az ember vágyai és szükségletei. Igen ám, fogják ellenem vetni, csakhogy a nemzetek elszakadása vagy hosszú távon a nemzetek elaprózódása annak a felfogásnak következménye, mely ezeket a régi formációkat gyakorta vakhitű s korántsem tiszta szándékok kényének-kedvének szolgáltatja ki. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben egyetlen elvet sem szabad a végletekig feszíteni; az efféle igazságokat

csak együttesen és csak roppant általános módon helyes alkalmazni. Az emberek akaratára változékony – de van-e földi világunkban bármi, ami ne volna az? A nemzetek nem örökkévalók: volt kezdetük, és egyszer végük is lesz. Vélhetően az európai konföderáció lép majd a helyükbe, csak hogy ez a törvény nem annak a századnak a törvénye, amelyben élünk. Napjainkban a nemzetek léte üdvös, sőt szükséges. Létük biztosítja a szabadságot, mely elveszne, ha a világot egyetlen törvény, egyetlen vezér kormányozná.

Különféle, gyakorta ellentétes képességeikkel a nemzetek a civilizáció közös művét szolgálják; mind hozzájárul egy-egy hanggal az emberiség nagy hangversenyéhez, mely végtére is a legmagasabb eszményi valóság, ahová sikerült fölemelkednünk. Elszigetelődve minden nemzetnek megvan a maga gyöngye pontja. Sokszor eszembe jut, hogy az olyan ember, akiben megvolnának mindazok a hibák, melyeket nemzeti tulajdonságként erénynek szokás tekinteni, vagyis akit csak a hiú dicsőség éltetne, aki mérhetetlenül irigy, önző és civakodó természetű volna, aki mit sem tudna elszenvedni anélkül, hogy azon nyomban vissza ne vágjon – ez az ember teljességgel elviselhetetlen lenne. Mindezek a részletdiszsonanciák azonban feloldódnak az együttes hangzásban. Szegény emberiség! mennyit szenvedtél! hány megpróbáltatás vár még reád! Vajha a bölcsesség szelleme vezérelne, hogy megkíméljen az utadon leselkedő veszedelmektől!

Hadd foglaljam össze a mondottakat, Uraim. Az ember nem rabszolgája fájának, nyelvének, vallásának, a folyók kanyargásának, a hegyláncok vonulatának. Egészséges szellemű és melegszívű emberek hatalmas csoportja megalkorott egy erkölcsi tudatot – ezt nevezzük nemzetnek. Ez az erkölcsi tudat, míg erejét azokkal az áldozatokkal bizonyítja, melyeket az egyénnek egy közösség javára való lemondásai kívánnak meg, legitim joga van a létezéshez. Ha kétely merül fel határai tekintetében, kérdezzék meg az érintett népeket: mi sem természetesebb, mint hogy joguk van ebben a kérdésben véleményt nyilvánítani. Nézetünk biztonnal megmosolyogtatja a politikai fenoméneket, e tévedhetetlen urakat, kik egész életükben mást sem tesznek, mint tévedést tévedésre halmozni, s akik felsőbbrendű elveik ormairól sajnálkozva tekintenek le földhözragadt elméjükre. „Megkérdezni a népeket? Pfuj! Micsoda naivitás! Megint egy hitványka francia gondolat, mely gyermeteg együgyűséggel kívánná helyettesíteni a diplomáciát és a háborúkat.” – Ne siessük el a dolgot, Uraim; várjuk meg, míg véget ér a fenomének uralma, viseljük el türelemmel a hatalmasok megvetését. Meglehet, hosszú és sikertelen tapogatózások után az emberiség visszatér majd szerény empirikus megoldási javaslatainkhoz. Aki arra törekszik, hogy a jövő igazat adjon neki, annak olykor bele kell nyugodnia, hogy divatjamúlt.

FIGYELŐ

A VILÁGBAJNOK DELIUS

Friedrich Christian Delius: Der Sonntag, an dem ich Weltmeister wurde
Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1994. 123 oldal,
38 DM

A világirodalom sorsáért aggódó német recenzensek válogatott háborgásai, kirohanásai, szidalmi és károgásai között gyakorlat szerepel egy műszo, melyet nagy fogcsikorgatások közepette magyaráítani lehetne ugyan, de nincsen szóösszetétel, mely kettős jelentését rendesen kiadná: *Heimatliteratur* Dühödtt recenzesei szerint mostanság Friedrich Christian Delius is ilyen irodalmat művel. Ami persze nem hangzik valami jól.

Egy kicsit olyan szó ez, mintha mi hazafias irodalmat mondanánk, ám mégse mondanánk se többet, se kevesebbet, mint hogy az író, aki ilyen irodalmat művel, legfőképpen a haza, a szülőföld, a szűkebb pátria körül ke-reng, vagy éppen egy adott táj nyelvét használja irodalmi nyelv helyett, s szellemi horizontja se terjed ennél távolabb. Ahhoz azonban, hogy valaki pontosabban értse a fogalom kettős jelentését, bizonyára nem ártana ismernie azokat az igazán ártalmatlan múlt századi költőket, akik az iparosítás szörnyűségeinek láttán a falusi élet egyszerű szépségeiről énekeltek, bár pacsírtaszó helyett nem egy esetben elég hamis hangokat eregettek ki a torkukon. Meg nem szabad megfeledkeznie azokról a későbbi költőkről sem, akik a mi századunkban léptek ennek a nyájas irodalmi idillnek a nyomvonalába, s ebből szinte egyenes úton következett, hogy gyöngéden népiesnek szánt költészettükre olykor nemcsak drága anyaföld, hanem embervér tapadt. Johann Peter Hebel naív tájleíró költészetéből persze biztosan nem következik Adolf Bartels rasszizmusa, mert az irodalomban nem így mennek a dolgok se előre, se hátra; a hazaszeretet kellemetlen rövidzárta azonban elvezethet idáig.

A német kritika szóhasználatában a jelentés két véglete között ingázik a szó. Ha értékítéletként használják, akkor nem is annyira a rasszizmus fenyegető rémét, hanem inkább az idillikusan hamis ábrázolás árnyékát látják rávetülni, s így aztán politikai szempontból elég ártatlan, mégsem igazán hízelgő ítélet. Ha viszont tárgyilagos műfaji megjelölésként hangzik el, akkor nem mentes az értékítélettől, mert mintha nemcsak azt mondanák vele, hogy jó, rendben, ilyen irodalomnak is kell lennie, hanem gyorsan hozzáfüznék, hogy ennek azért a világirodalomhoz nincs köze, s azért nem érhet a közelébe, mert sötét és partikuláris ideológiákhoz áll közel. Mintha Goethe hirtelen visszanyúlna az időből, s adna egy jó nagy pofont.

Friedrich Christian Delius, aki korábban amolyan melankolikus hatvannyolcasnak számított, most mindenesetre írt egy nagyon okos, tényleg hazafias, felettébb érzékeny, a törekenységig és a gyámoltalanságig érzékeny, remélhetően majd magyarul is olvasható önéletrajzi könyvet, amelynek bármilyen is a címkéje, engem lenyűgözött. Költő prózája, s így van benne valami szépen unalmas vagy inkább elszürkítő monotonía, de nincsen egyetlen idillikus mondata. Nem döngeti a mellét; igaz, nem is szór hamut a fejére. Belőlem legalábbis a könyv kopár szerkezete, belső megmunkáltsága és szenvedélyesen száraz nyelvhasználata váltott ki erős érzelmeket. Másra készítet föl, mint amit adott, s ez annyira megrázott, hogy az utolsó oldalakat kissé szégyenkezve, kicsit a saját hazafias keserveimbe és buzgalmaimba feledkezve, rendesen, hangosan, az akaratom ellenére végigzokogtam. Holott német aztán tényleg nem vagyok.

Delius olyan könyvet írt, amely bennünket, magyarokat is közelről érint; ha megérint. A VASÁRNAP, AMIKOR VILÁGBAJNOK LETTEM nem regény, nem fikció, hanem a szó eredeti értelmében elbeszélés. Van egy éret ember, akút Friedrich Christian Deliusnak hívnak, s ő beszél el nekünk gyermekkorá-

nak egyetlen napját. Nevezetes napról mesél, 1954. július 4-éről, mikor is a labdarúgó-világbajnokság döntő mérkőzésén a verhetetlen magyarokat mégis legyőzték a berni stadionban a németek. Delius szövegében van valami ódon és az akkurátusságig komoly. Ez történt reggel, ez történt délben, ez meg ez történt délután. Nincsen nosztalgizás, nincsenek cífrázatok, mintha mindez nem is emlékezés volna az egykori sajátára, hanem kínos és körülményes számadás az egykori sajátáról. Holott egy tizenegy éves gyereknek igazán nem lehet sok elszámolnivalója. Ráadásul ezen a napon egészen délutánig nem is történik vele semmi szóra érdemes.

„Az a vasárnap, amikor világbajnok lettem, úgy kezdődött, miként minden vasárnapom: harangok vertek föl, álmaim képeit széthasogatták, a dobhártyámat ütlegelték, a fejemen tüktettek át, püfölték a testemet, mely védtelenül fordult a fal felé. Agyamtól csupán néhány méternyire állt a templomtorony, s így nem segített aztán se takaró, se párna, az ütések áthatoltak ajtón és ablakon, át a falakon és a gerendázaton, feltöltötték a szobát, reszkettek a lámpákban, a tükrökön, az üvegekben, s hiába terítettek be minden mást, a falut, a völgyet, az erdőt, mintha más céljuk mégse lenne, mint hogy a fülemet ériék el, és más szándékuk se lenne, mint hogy minden zörejt megsemmisítsenek és minden gondolatot szétverjenek.” Már ezekben az első mondatokban végzetesen össze van kalapálva a beszélő és a külvilág. Forgolódik, hanykolódik, tiltakozik ellene; nem akar ilyen világot magának. Minden vasárnap reggel üzenőt percen át tart ki a szörnyű harangozás. Másik teste, lelke nincs. Nincsen más világ. Nincsen hová menekülnie.

A mondatok belső szenvedélyét az érett Delius onismerete tartja fogva. Szépen megszosztja magát az egykori és a mostani között. Mert ebben a könyvben csupán a mondatok szenvedélyesek, ám a mondatok egymáshoz való viszonya mindvégig hűvos marad. Ez nem kis teljesítmény. Delius nem tagadja meg, de nem is engedi szabadjárja a szenvedélyeit. Van egy zárt világ, amelynek minden eleme izzik. Ha szabadjárja engedné, akkor törne, kázná, nem volna egyetlen ép mondata. A káromkodó gyermek foglalná el az érett helyét, s igazán lenne oka a bosszúra. Ezt nem engedi, helyesebben annyi helyet ad magában a bosszúnak, amennyi az érett em-

ber státusát még nem veszélyezteti. Talán erkolcsi megfontolásból ilyen elővigyázatos. Úgy beszél egykori önmagáról, mint a megfontolt etnológus, aki sok éven át figyelte egy távoli, egzotikus törzs különös életét, most pedig egyetlen személy sorsán demonstrálja nekünk egész tudását. A törzs német, protestáns, és a hesseni tartomány hünfeldi körzetének Wehrda nevű falujában él. Az etnográfus pedig egy beavatás alatt álló fiúgyermek szempontjából mutatja be nekünk a törzs rettenetes szokásait.

Az etnológiai szemlélet már csak azért is indokolt, mert Friedrich Christiannak, a wehrdai lelkész legidősebb fiának a törzsi szokások szerint amolyan példaképpé kéne válnia a három kisebb szemében. Ez a fiú azonban eleve alkalmatlan arra, hogy egy ilyen kollektív kívánalomnak eleget tegyen. Teste törekeny és gyönges, s lelke sem erősebb, félenk, visszahúzódó, szorong. Kötelességeit ugyan ismeri, de teljesítésükben nem jeleskedik. Egyáltalán nem jeleskedik semmi- ben, az ilyesmiről inkább csak ábrándozik. Börbetegség kínozza, térdét és könyökét valóságos szétfoszlatja a pikkelysömör. Ugyan hogy lehetne így híres futballista. Partra vetett hal az emberek között. Nem biztos benne, hogy nem kopolyúkon lélegzik-e, mert ha beszélnie kell, akkor csak tátog, nincsen hozzá levegője, torkáról nem jön hang: dadog. Apját és anyját és nagyapját, az egész életet egyetlen szó uralja, az áhítat. De hamis az anyja „vidámságra dtállított hangja”, és a kötelező szeretettől hamis az imádság, hamis az áhítat. Nekik még ez a nap sem attól olyan kivételes, mert délután van a világbajnoksági rangadó, hanem azért, mert vasárnap van, s a törzs tagjainak meg kell szentelniük az ünnepet.

„Nemcsak a két istentiszteletet, a gyermekekét és a felnőttekét, nemcsak az ének, az imádság és a hallgatás ceremóniáját, hanem minden moccanást, minden lépést megszüntette ez a parancsolat. Rablópandúrt vagy hasonló közös játékokat tilos volt a pajtában, az utcán vagy a földeken játszani. A szobában engedélyezett volt a játék, ám tiltott volt az örjöngés és a civakodás, tiltott a kalapácsolás és a fűrészelés a saját kezűleg készített kunyhóban a tyúktól mellett, de a kunyhóban üldögélni engedélyezett. A házi feladatok munkának számítottak, s ezért még egy vasárnap esti gyors belepillantás a

latnkönyvbe is tiltva volt, a munka volt tiltva, mert az Isten ezen a hetedik napon megpihent, viszont más könyvek olvasása engedélyezett volt. Bőrnadrág tiltott, szövetnadrág engedélyezett, kerékpározás a délelőtti istentisztelet idején tiltott, délután engedélyezett, délelőtti labdarúgás az udvaron vagy a templomtéren a vasárnapi áhítal miatt tiltott, délután a vasárnapi ruhák miatt tiltott, de engedélyezett a sportpályára menni minden második vasárnap délután, ahol az F. C. Wehrda első csapata játszott ilyenkor." Az engedélyek, parancsolatok és tiltások labirintusában tévelygő idegennek mégis az a vasárnapi tiltás a legkevésbé követhető, miszerint a lány tojáshoz járó fekete kenyeret a törzs tagjainak nem szabad marmeláddal megkenniük. Nem tudjuk, miért nem, de ezt egyszerűen nem szabad, s igazán ez a legkevésbé, amit nem szabad. Ahol nincsen szabadság, ott az a szabály, hogy seinnem szabad.

Már a könyv első lapjain elég világos, hogy ez a szegény Friedrich Christian milyen szűkös lehetőségekkel gazdálkodhatik ebben a hézagtalanul merevre szerkesztett világban. Vagy szoktassa hozzá magát mindahhoz, amit elviselhetetlennek érez, vagy legyen inkább ő maga is hatalmaskodó. Ilyen lehetőségek között lehet választani. Esetleg bírza rá magát a képzeletére, fusson azon a gepen, paszszoljon, cselezzon úgy, ahogy nem tud és soha nem tudott. Avagy halljon ki olyan ismeretlen harmóniákat a képzelgéseit szétszaggató harangozásból, amelyet nem lehet. A könyv első harmadában, amíg a fiúval együtt a Jekész házában időzünk, megfejthetetlenül ereszkedik ránk a tehetetlenség és a rettenet. Úgy tűnik, hogy egy olyan házban, amelyet elvileg a szeretetnek kéne áthatnia, „anya és apa csupán a marionettként ránganak”. A korvettkapitány nagyapának sincsen más javallata a fiú bánatára, mint hogy nyelje le a könnyeit. Mindenki nyel. És amikor a könyv második harmadában végre kinn vagyunk a valamivel szellősebb külvilágban, akkor ott is csak olyan emberekkel találkozunk, akik nyelnek vagy már sok mindent lenyeltek. Akinek még nem volna reális képe Németországról, annak ez a könyv ajánlott olvasmány legyen.

Mert mire a második harmadnak is a végére érünk, a szerző érzékeny okosságának jóvoltából fölsejlik előttünk a rettenet oka. A felnőttek nem oszthatnak meg a fiúval egy

másik világot, mint amilyen van nekik. A tökéletes és mindenre kiterjedő vereségüket osztják meg vele. S így aztán a fiú élete se más, mint törzsi áldozat. Ez a szellősebb külvilág sem szabad, mindenki múltja rabja. Telve van mindenki sötét történetekkel, tiltott és sutto-gva mégis kimondott szavakkal. Zsidó. Náci. Führer. Ezekben a szavakban még a magánhangzók is hosszabbra nyúlnak, kisüvit belőlük az elfojtott rettenet. „Nem volt rendben, annyi minden nem volt rendben, a pultnál tovább éltek a halott férfiak, holott elpusztultak. Szemrehányásokat tettek az élőknek, és elvették az étvágyukat. A felszaggatott utakon az egészségeseket vádlón botorkáltak az amputáltak. Hálósan és összezsúfolva, kicsi házakban vagy padlásokon húzták meg magukat a menekültek, igazságtalanul üztek minket el, hallottam minduntalan a szemrehányásokat. A háború vereség volt, szunynyadó gyűlöletét hagyta ránk, valami olyanmiben volt bűnös a háború, amihez mindenkinek köze volt, de senki nem akart tudni róla már, éppen úgy, ahogyan annak az aulópályának a hájáról sem, amely az erdő mélyén állt mögöttem, s amelyen soha nem mehelett át jármű, mert csak egy nyiladékol vágta hozzá, és a hidat húzták fel, amely most sárban és pocsolyák között az elvesztegetett és elmúlt jóvó emlékműve lett.”

A könyv utolsó, izgatott és ujjongó, nyelvilég is legizgalmasabb harmadában, mikor a kisfiú leül a rádió elé az apja dolgozószobájában, hogy nagyon halkán, szinte rátapadva, meghallgassa a mérkőzés rádióközvetítését, már elég világosan látjuk, hogy miként írta át a háborús vereség a törzsi szokásokat. Hamissá tette a szeretet parancsát, beszédképtelenné teszi a kisfiút. Némák ezek a szabad emberek, mert a lelkiismeretük nem szabad. És amikor íróilag mindez már teljesen világos, akkor elkezdődhetik a játék. A német üzenegy rényleg az eget akarja megostromolni? Vajon a magyarokat tényleg nem lehet megállítani? „Ez volt a kérdés, amire válaszolni kell.” Mert ha meg lehet állítani a magyarokat, az ég pedig az atya minden tiltó szava ellenére ilyen profán módon mégis megostromolható, akkor szabad vagyok. Akkor személyes a győzelem.

Azon a borús vasárnapon, abban a pillanatban hullott rám a rabság egy budapesti villa teraszán, a tudat, hogy akkor ez sincs, ez se megy, csak a nyomott nyári ég van, ami-

kor a wehrdai lelkész dolgozószobájában egy rövid pillanatra mégis fölfénylett a szabadság. Ez azonban már inkább az én történetem.

Nódas Péter

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Tar Sándor: *Ennyi volt*
Céger, 1993. 144 oldal, 330 Ft

I

A KETTŐS LÁTÁS REALIZMUSA

„...Valahogy érzem, hogy minden elkezd romlani körülöttem. ...Valami megvilágosodott, vagy inkább sötétedett? A fene tudja. Úgy mondhatnám, hogy akkor kezdődött a kettős látás nálam. Egyszerre kezdtem látni a saját dolgaimat, meg a többi, a környezetet. Most nem tudom jobban kifejezni.” – A fenti idézet, amelyben Tar Sándor *EZ IS ELMŰLT* című novellájának hőse saját magáról beszél, alighanem a szerző műveinek alapszerkezetét is megvilágítja. A „környezet” és a „saját dolgok”, vagyis a **szociografikus „helyzetjelentés”** és a **személyes tragédiák egyidejű jelenléte adja novelláinak sajátos, irodalmi kategóriákkal nehezen körülhatárolható varázsát.**

A kétpólusú látásmód a szerző eddigi pályája során hat elkülöníthető formát öltött magára, amelyek az elbeszélői pozíció és az emögött felsejülő sorsképletek árnyalt variációit nyújtják a szociografikus beszámoló és a legszemélyesebb, szinte lírai hangfekvés közötti széles skálán. A **külvilágra reflektáló „beszélő” szövegei** – feltárva Tar művészetének **formai gazdagságát** – az alábbi sormentén írhatók le: 1: **szociografikus interjú** (például: *HANGULATJELENTÉS*); 2: **egy-egy harmadik személyű, többnyire közösségi témájú elbeszélés, egyfajta csoportkép vagy „brigádnapló”** (például: *ÉJSZAKAI MŰSZAK*); 3: **függő beszédben előadott portré, egy személy életének vagy tragédiájának bemutatása** (például: *ZÁRTKERT*); 4: **szabad beszéd kul-**

ső megkötöttségekkel, élettörténet kvázi-interjú formában (például: *OTTHONAIM*); 5: **szatirikus monológ értelmiségi elbeszélővel** (például: *MINDENT MEGBESZÉLTÜNK*); 6: **tragikus monológ, hangsúlyozottan nem értelmiségi előadásában** (például: *MÉSZTELEP*).

Tar Sándor két utóbbi kötetében (*A TE ORSZÁGOD*, *ENNYI VOLT*) a fent részletezett formák aránya jelentősen átrendeződött. A szociografikus interjúnovella (1) teljes egészében eltűnt, az értelmiségi főhős monológjára (5) pedig mindkét kötetben csak egy-egy példa akad (*VINCE MESEL*, *ÍRNI*). Hasonlóképpen állunk az interjúszerű élettörténetekkel (4), így az *ELEJÉTŐL A VÉGÉIG*-gel *A TE ORSZÁGOD*-ban, valamint az *ENNYI VOLT*-tal az új novelláskötetben. A megmaradt három novellatípus (2, 3, 6) képezi az új Tar-könyvek gerincét, éreztetve az írói pálya mélyülésének irányát, amely megejtő lírai realizmusával a társadalom periferiáján élő elesettek sivar hétköznapjaiból kinövő **individuais tragédiát** hivatott ábrázolni. Az *ENNYI VOLT* című kötetben a fentiekén túl **három új novellatípusra** is bukkanhatunk: Az *IMÁDSÁG* című nyitódarab formailag inkább az előző kötet záróírásával, *A GYÁR, AHOL ÉLÜNK*-kel, semmint a tragikus monológokkal rokonítható. Sajátságos, parabolisztikus dialógus *AZ EGYIK ÉS A MÁSIK EMBER* című novella; a *C PAVILON* pedig az egykori **hosszú szociografikus interjúnovella**, *A LEHETŐSÉG* **lerisztult, kollektivistikus vonzataitól megfosztott visszatérésének tűnik**, amely már egészen más jellegű feltárás és extenzív bemutatás szolgálatában áll. Az utóbbi forma új tematikát is hoz **magával** Tar művészetébe, az **elmeegógyintézet világát**, amely a kötet során **kiegészül még néhány eddig nem szereplő témakörrel**: egy árva gyermek történetével az *ÜNNEPI EBÉD* című novellában, a **hajléktalanok életének megfestésével** két ízben is (*MAGYAR KENYÉR*, *TALÁN MAJD MA*), valamint a **munkanélküliség egyre bővülő és alaposabb feldolgozásával**. A paraszti világ azonban – szemben az előző kötettel – **csupán egy novellának** (*EGY RÉGI HANGRA VÁRVA*) szolgál alapul. Új fejlemény **Tar prózájában egy anekdotikus, szatirikus nézőpont próbálgatása**, amely már nem a politikai és gazdasági rendszer ostobaságait mérésen és szellemesen pocskondiázó középvezető (például Vince) monológjában, hanem

egy kívülről láttatott szereplőcsoport epizodikus életmozzanatainak leírásában kap teret, tehát az egyes szám harmadik személyű, hagyományos elbeszélés (2) humorosabb, játékosabb áhangerszereléséről beszélhetünk. Ide tartozik A TENGER ciklus három rövid novellája, bizonyos vonatkozásaiban pedig a ROSSZ DAL című darab.

Véleményem szerint Tar prózájának legértékesebb darabjai éppen azokba a novella-típusokba sorolhatók (2, 3, 6), amelyek az utóbbi két kott elbeszéléseinek egyre tekintélyesebb hányadát teszik ki. Ezekben az írásokban a „kellős látás” inkább az individuális tragédiák tárgyi megalapozását, semmint társadalmi síkon történő általánosítását szolgálja, bennük a környezetfestés mintegy mellékesen, a hőst övező világ megérezkítéseként van jelen, például: *„...Nappal megyek én mindenfelé, ami fát találok, teszem a zsákba, de már más is szedi, és alig van...”* (IMÁDSÁG.) A két látáshoz leg hasonlabb novellaúpust (2, 3) illékony határsáv választja el, ami nem csupán a függő és az egyes szám harmadik személyű beszéd megkülönböztetésén alapul. A beszédmódtól részben független, mögöttes dimenzióváltások ugyanis sok esetben egy novellán belül többször is bekövetkeznek. De hogy mi lehet az elbeszélőtechnikán túli, abban mégis fellelhető „mögöttes dimenziók” jelentése, azt két nagyon hasonló nyitású és közös tematikájú elbeszélésen szeretném szemléltetni. A HOSSZÚ NAP és a VÉGRE NÁSZÚT című művek eseményei egyaránt egy kocsmában (a Váladék, illetve a Zöld Váladék nevéekben) kezdődnek, és mindkettő az elbocsátott gyári munkások lelki- és szociális állapotát elemzi. De míg az egyes szám harmadik személyben előadott A HOSSZÚ NAP egy embercsoport, a brigád szemszögéből látatja a rendszerváltás legfőbb átkát, addig a VÉGRE NÁSZÚT rendszerint függő beszédben megnyilatkozó hőse a saját hétköznapijain és házassága összeomlásán át „szemlélteti” a munkanélküliség következményeit. Tar Sándor tehát ugyanazon témát két eltérő dimenzióban, közösségi és egyéni létértelmezésben fogalmazza meg, és ez a beszédmódban a hősök, az elbeszélők és a környezet két jól elhatárolható konstellációját eredményezi. Ilyen értelemben a függő beszédben megírt darabok közbülső helyet foglalnak el a közösségi

elbeszélés (2) és az egyes szám első személyű „tragikus monológ” (6) között. Tar Sándor írói pályájának tendenciája azonban az utóbbi típushoz közelítő újabb kötetek minden egyes darabját, más szóval műveiben a szociális kötöttségekkel terhelt individuuum tragédiája egyre személyesebbé és érzékletesebbé válik, míg ugyanakkor átfogóbb jelentést is nyer. Ennek a folyamatnak a legújabb állomása az ENNYI VOLT című kötet.

Tar Sándor könyve igen súlyos (*formai és jelentésbeli realizmussal megterhelt* írásokat tartalmaz. A munkanélküli- és hajléktalanlét távlattalanságának megfestését segíti a sajátos milió élőbeszédének formaalakító szerepe, például: *„...nem hajt a tatár”,* vagy durvábban: *„Az teheted, mondta Béla, hogy innen rögtön felállsz, és bezárod ott hátul a budajzlót, mert már eszi a szemem a húgszag. Na nyomás!”* A novellák társadalmi-politikai aktualizáltsága is az irodalmi közeget determináló realizmust hatványozza, így a „művészi” beszéd témája könnyen annak anyagává, esetenként az igazi beszélgetés kudarcává válhat: *„Az mondja az egyik, hogy nézze, maga okos embernek látszik, magával lehet beszélgetni, mert ma már az sincs, akivel beszélgesse az ember. És ha beszélget is, előbb utóbb a politikánál kötnek ki. A számból velle ki a szót, mondja a másik, ezért nem beszélgetek én senkivel.”* (AZ EGYIK ÉS A MÁSIK EMBER.) Ebben az illúzióoszlató kontextusban az irodalom hagyományos szerepe háttérbe szorul, hogy átadja helyét egy nem irodalmi alapozottságú prózai beszéd és világepítés összjátékának. A professzionális, szövegyszerű és „korrekt” irodalommal való leszámolását sugallja az értelmiségi főhős kudarcra az ÍRNI című, első ciklust nyitó novellában: az öntudatlan lelkesedéssel fogalmazó munkásfiú irományát fölényesen javítja ki a mérnök, akút talán joggal illet a vád: *„Te aztán kurva okos vagy!”* Az értelmiségi (vagy talán irodalmi?) tudat válasza és konfessziója lehet erre a kötetzáró novella, A TENGER, amelynek íróhőse belopja a maga furcsa-idegen, mesés vízióját egy öreg házaspár szürke hétköznapijaiba: *„Aztán látta a vers hosszú sorait, amit eddig sosem, a szenvedélyt, az epekedést, az egész egy varázslat volt, ha a melléhez szorította, hallotta is, felgyorsult szívveréssel...”* Mi lehet vajon Tar Sándor szerint a művészi forma végső célja és értelme? Az irodalom nála valószínűleg vigasz: *A kellős látás realizmusának*

végasza az élet kibírhatatlan, totális realizmusával szemben. De nem menekvés és elzárkózás, hiszen jelentése csak annyiban van, amennyiben a külvilág függvénye. Tar Sándor művei élet és irodalom el nem hanyagolható (és nem banális!) összefüggéseinek újralfedezésére szólítanak fel.

Tar novelláiban hallatlanul fontos szerephez jut az *indulat*, amely a megalázott szereplők külvilágra irányuló, jogos reakciójából személyiségük és beszédmódjuk egyik legfontosabb ismérvévé szervesül, mindezen át pedig világmagyarázó elvnek lép elő: „...de akkor már gyűlölök mindenkit, meg engem is gyűlöl mindenki a buszon, mert erőszakos vagyok, taposok, nyomok... lokok le mindenkit leszálláskor, lekurvának...” (MÉG CSAK.) A novella hősnőjének monológiája csak egy furcsa, mondhatni „pragmatikus” feloldással tudja megszelídíteni a formát már-már szétfeszítő, vagyis ekképpen meghatározó indulatfolyamot: „Nézem a posztert, sziklás tengerpart, fák, napfény, nyugalom, nemsokára indulnak a buszok, már tisztá nyirkos a párnám, Gabi horkol, a gyerekek szuszognak, még aludhatnak egy kicsit, még csak fél négy.” Hasonlóképpen zárul a KOPÁR című darab művezetőjének fúgaszerű dührohama is, melyben az ő egyénített látószögének szűrőjén át kapunk képet a brigád munkanapjáról. „Felemás” megoldással ér véget azonban a sértettséggel és utálattal telített árva kislány története (ÜNNEPI EBÉD), amely már minden pragmatikus enyhítéstől mentes elfogadása az elkövetkező, bűnnel és szenvedéssel teli jövőnek. A bűn és romlottság „befogadása” az ADVENT című novella végső mozzanata, amelyben az albérlő-szeretője által halálra „fárasztott” öregasszony pénzéből vásárolt biciklit a zavaros összefüggések boldog tudatában szorítja magához a főbérlő halálára spekuláló házaspár „ártatlan” kisfia. A közösségi-szociografikus, alapvetően bűnös meghatározottság lesz a személyes létezés fundamentuma, még a tapasztalatlan gyermek esetében is.

A külvilág által meggyötört, vágyaiktól megfosztott hősök számára csupán a *privát szféra egyetlen lehetősége* marad meg, a nő vagy a feleség, akihez, ha nem is a szerelem vagy a szeretet, de a megszokás és bizonyosság mindenképpen köti őket. Ha nincs nő, akkor az a probléma (mint például A HOSSZÚ NAP című novella munkáisi esetében, akik szána-

lomra méltóan versengenek a brigád egy szem DancsJulijáért), ha pedig van, akkor a kapcsolat törekény és kudarcra ítélt (lásd a VÉGRE NÁSZÚT című írás szerelmes-házaspárjának lassú lehorgadását). Mindennek mélyén a kollektívumban élő és azáltal determinált (például munkanélkülivé vált) individuum totális talajvesztése és a személyes vonzattól ekképpen eleve megfosztott önidentifikációjának kudarcra húzódik. A magánéleti és szociális szféra áttekinthetetlenül összefonódik, az utóbbi javára: „Mert nem tudok már apa lenni, férj lenni, egyáltalán férfi lenni, nem tudom eltartani a családomat. Ez már nem házasság.” (ENNYI VOLT.) Tar novelláinak némelyikében a „szerelmi szál” nincs végigvezetve, így például az anekdotikus-szatirikus ESTI MŰSOR című darabban, amely miliójében mégis előlegezi a szöveg lehatároltságán túli kudarcot, noha a főszereplő albérlő és szeretője látszólag csak egy humoros epizód részesei. A szerelem és házasság csupán egyetlen műnek válik abszolút értékévé, amely a sivár jelen megalkotó múltidézésében kap szerepet: „Lehet, hogy nem pontosan így volt minden, lehet, hogy csak most olyan szép, hogy rá gondolkok. Mert mindennap ezzel alszom el, azért tudok úgy aludni, hogy elviheték a fejem fölül a házat.” – Az EGY RÉGI HANGRA VÁRVA című hosszú novella a befejező ciklus három „bagatellje” közé ágyazva nyer hangsúlyos pozíciót, sugallva, hogy a társadalom megalázottjai és kizsájtottjai számára egyetlen realitás van vagy lehet: a szeretet.

Az egyén sorsának megfertőzöttségében a világot benépesítő tárgyak (például tangóharmonika vagy esztergapad) és személyek (például a feleség) azonban többnyire idegenné válnak. Ennek a folyamatnak logikus és szükségszerű végállomása a bolondokháza, ahol a szegénységtől és alkoholizmustól elgyötört, munkanélküliségbe és éhezésbe beleroppant emberek sajátos közösséget alkotnak, de – ellentétben Kosztolányi boldogtalanjainak „őrnás családjával” – lényegében nincs közük egymáshoz. Magányos sétájuk a folyosókon, a tévéképernyőre meredő üres tekintetük a C PAVILON című hosszú elbeszélés totális idegenségélményének érzékletes metaforáivá válnak, mint például a Pilinszky NÉGYSOROS-ára emlékeztető részletben: „Éjszaka egyik-másik bolyongó nagy darab húsokat eszik a folyosón, majd egyet gondolva leteszi vala-

hová, a nyitva hagyott hűlő meg világit." Ez a furcsa, taszítóan otthonos épület, a C pavilon lenne hát Tar Sándor szegényeinek mennyországja, a „Te országod”, amely már e világon is „eljött”, megelőlegezve az „igazi”, és amelyből földi viszonyok (rendszer váltás és munkanélküliség) közepette csak ennyi válhat valóra? Szomorú, de így lehet. A világértelmezés e szintjén hihetünk Tar Sándornak, aki az irodalom egy régi toposzát, a bolondlét transzcendenciáját újítja meg a kilencvenes évek Magyarországának egyik pszichiátriai osztályának líraivá stilizált, tehát a környezet aktualitásától némileg elszakadó közegeben.

A kötet címadó novellájának hőse ezekkel a szavakkal fejezi be monológiáját: „Ennyiért megszületni is kár volt. Ennyi életért. Ennyi a kutyának is van. Nahát. Ennyi volt, kész, mehet. És hagyjon mindenki békén.” – Valóban csak „ennyi” a szereplők életének summája? Valóban csak „ennyit” ragad meg ebből a sajátos nyersanyagból Tar Sándor művészete? Valóban nem léphet túl a személyes megfogalmazás és egyénített vagy az előbeszéd és a külvilág realizmusán? Vagy kitapinthatunk olyan törvonalakat Tar prózájának felületén, amelyek átértelmezhetők a környezet tényeit, és így az életmű nem válik pusztán egy társadalmi réteg szociografikus ábrázolásává vagy megszólításává, amelynek tagjai pedig – tudjuk jól – nem olvassák Tar könyveit? Kihez szól hát ez a művészet? Mi lehet vajon a Tar-művek világának hiteles irodalmi formákkal megalapozott alapszerkezete? Ha megközelítő válaszokat tudunk adni ezekre a kérdésekre, akkor feltehetőleg az irodalmi műalkotás egy régen elfeledett jelentéskörét is megüszítjük a homályos és gögös előítéletektől – újra rendezve „irodalom” és „valóság” viszonyát, s felmérve az ebben az értelemben vett realista ábrázolás valódi jelentőségét.

A környezet sivár realizmusától elszakadni és tudó Tar-kötet jelenségei egy olyan sor mentén írhatók le, amelynek kezdő mozzanata valószínűleg az irodalom tematizálása, és ez a már megemlített két keretnovellában teremt egy eleve megemelt értelmzési szintet. Erről az alapról felfejthetővé válnak azok a – csakis „szépirodalomra” jellemző – eljárások, amelyek alig észlelhető értelembővüléssel és stilizációbeli gazdagodással terelgetik az olvasót a Tar-próza irodalmi kategóriákkal meg-

alapozható mélyszerkezete felé. A függő beszédben vagy egyes szám első személyben előadott novellák vízióinak „antirealizmusa” a képi szerkesztettség szintjén oldja a kilencvenes évek Magyarországának felszíni naturalizmusát, így például az EGY RÉGI HANGRA VÁRVA befejezésében: „Én már csak a hangjára várok. Akkor majd elindulok én is valamerre. A kőchajmással, fogatlanul, tőkön-paszulyon keresztül tűzbe, vízbe, lángba, mint a többi vén bolond.” (Ezen a ponton felhívjuk a figyelmet Tar műveinek feszes szerkesztettségére, különös tekintettel a hanghordozásukban és képességükben koncentrált novellázárlatokra.) Ha pedig ugyanezt a lazító-oldó folyamatot a kötet jelentéshorizontján kívánjuk kimutatni, akkor hivatkozhatunk az elbeszélések nyelvét és világot megkonstruáló dinamizmust, az indulatot ellensúlyozó részvet időnkénti jelenlétére, amelynek hatékonyságát és hitelességét az „alapszövegekbe” való beágyazottsága biztosítja, például: „...idegesen főrmédt egy rossz arcú, rongyos öregemberre, eredjen már arrébb, olyan büdös maga, mint a vadászgörény, tán beszart? A férfi ránézett annyi bánattal az arcán, amennyit Béla most nem bírt elvaselni, na itt van egy sör, ugya meg, mondta aztán, csak ne dörgölözzön, ez a legjobb ruhám.” (VÉGRE NÁSZÚT.) A néhány rövidebb novellában kimutatható játékoság is a Tar-kötet stilizációs eljárásait gazdagítja, noha annak végsőkéig kifuttatott értelmezésében – pillanatkaraktere folytán – már nem játszik döntő szerepet. Tar művészetének ez a legvégső kifejtetősége azon novellák képeiben, vízióiban vagy epizódjaiban villan fel, amelyekben a realiztikus alapozottságú szituációk tovább már nem fokozható volta az olvasó tragikumra fogékony érzékelőszerveinek aktivizálására, vagyis az irodalmi forma dialogicitásának megtörténését eredményezi. A C PAVILON közegeinek legvégső vigasza például csakis a kitaszítottság- és idegenségélmény legmélyebb rétegeiben érinthető meg, hasonlóképpen a Tar által művelt részvétpróza megalapítója, Kosztolányi SÍLUS című novellájához, amelyben a feleségét elvesztő, gűnyök végtelen sorát elszenvedő rabszolgát még egy kóbor kutya is megharapja – és ugyanez történik a TALÁN MAJD MA című Tar-elbeszélés hajléktalan hősével is.

Tar Sándor a művészetében egy olyan irodalmi közeget és látásmódot teremt, amely-

nek a részvét kategóriáján nyugvó alapkarakterét és érvényességét az olvasó bizony nem mindig tudja külön-külön mindegyik darabban abszoluizálni. (Furamód leegyszerűsítő olvasata lenne ez Tar jóval gazdagabb és problematikusabb prózájának.) Mégis, kötetének egésze felbátorít arra, hogy a kétségbeesés és testi-lelki nyomor legvégső szegleteire száműzött hősök beszéd- és látásmódjában az emberiség mindig is létező árváinak egy új típusát fedezzük fel: a szocialista és poszt-szocialista Magyarország *statisztikai és szociográfiai kategóriákkal lefedhető rétegének* irodalmi dimenzióban árnyalt, elmélyített és *egyéntített*, de tragikumukba ágyazottságuk folytán mégis *általánosított* hőseit. A kötet nyitódarabja, az IMÁDSÁG is a szegénység aktuális és tradicionális jelentésköreiből táplálkozó általánosabb jelleget hangsúlyozza, miközben a szeretetnek nem egy álságos, hamisan idealizált szereplehetőségét, hanem olyan, a kötet egészén átvonuló szólamát kínálja fel, amely tényekből és megélt hiányból születik: „... az én apám meghall, annyira részeg volt... Addig nem volt olyan rossz, még megvolt, mert kapta a nyugdíjat, és akkor anyám is itt volt, meg a két bátyám. De ahogy meghalt, elromlott minden. Istenem, én rámm ne haragudjál, hogy nem mentem el az apám temetésére, de nem volt olyan ruhám...”

Tar új kötete egy mind érvényesebb tanulmányt, vagyis: újra megtanulnivalót bont ki, miközben prózájának szociografikus megalapozottsága ugyanolyan részletes marad. „Szépművészetében” semmi sem bizonyul öncélúnak, az irodalmi beszéd nála megtalálja helyét az egészen belül is, a külső „valóságban”. Tematikusan jelzik ezt a már említett „íróssággal” foglalkozó keretnovellák. De megformáltságát és hangütését tekintve a kötet majd minden darabja alátámasztja a következő kijelentést és értékítéletet: Az aktualizált situációk általánosítása és a közhelyes lelki tartalmak realizisztikus alapozottsága egyaránt elősegíti, hogy Tar művészetében a kilencvenes évek elejének Magyarországn lezajló rendszerváltás általános sorsképlete személyes sorstragédiákká váljék. Tar legjobb műveiben a legáltalánosabb tartalmak a legindividualisztikusabb helyzetfestésben, a legszemélyesebb vetületek pedig a legmindennapibb situációkban lelhetők fel, érvényesítve a *kettős látás realizmusát*, amelyben a pontos

környezetfestés nem pusztán ugródeszkának bizonyul a közhelyes tartalmak kifejtéséhez, hanem szervesen kapcsolódik hozzá, vagyis a kettős látás realizmusának két komponense csakis együtt értelmezhető. A felszíni tartalmak és a mélyebb jelentéshordozók szét nem választható volta Tar Sándor művészetének eredeti, számos igen kiváló novellán át szerkesztett értéke. Ilyen egymásba kapcsolódó, egymást erősítő kétpólusú szerkezet a rendszerváltás és az árva kislány sorsának összefonódása az ÜNNEPI EBÉD című novellában, amelyben a rendszer által szentesített absztrakció és hazugság (az árva kislányt papíron a brigád patronálta) a gyermek valódi magárahagyottságával együtt értelmezendő. Egy másik műben (ROSSZ DAL) pedig a teljes munkástársadalmat megrázó változás a tradicionálisan megrendezett zenés kerti mulatság és lerészegedések új összefüggéseket sejtető, érzékletes leírásában manifesztálódik. A HOSSZÚ NAP című novellában Tar ekképpen jellemzi a rendszerváltást sikeresen átvészelő, ügyeskedő alkalmazottat: „Póljani soha nem tartozott közéjük, nem azért, mert diszpécser volt, meg besúgó, hanem mert olyan volt, amilyen. Okoskodó, affektált volt a beszéde, a mozgásában is volt valami erőltetett, szélesen gesztikulált, mint a kis természetű emberek általában, nagyokat lépett, el is neveztek rögtön fonott seggű Póljáninak.” Ezt az absztrakción és külsőségeken túli „olyan amilyenséget” fejezi ki Tar Sándor prózája, amely a száraz és közkeletű tényeket egyéníti, személyessé teszi, és ezáltal biztosít nekik egy általánosabb, de már érzékített jelentésmező.

Végezetül és gondolatmenetemet összegezve, a Tar-próza aktuális értelmezésének a veszélyét érinteném. Irodalmi tudatunk (a külvilág és az olvasóközönség kihívásaitól elszakadó) rossz lelkiismeretét ellensúlyozandó könnyen túlértékelheti és túldicsérheti Tar műveinek egyes realizisztikus jelenségeit, miközben mindvégig fenntartja korábbi pozícióját, de már a „valóság” felé tett nagyvonalú gesztus hamis tudatában. Vagyis az ilyesfajta megközelítés önmagában helyes értékítélete pusztán önfelmentő és kikényszerített, de nem megalapozott gesztusnak bizonyulhat. Árnyalatnyi pozíció- és hangfekvésbeli különbségek határozzák meg egy másikfajta értelmezési mód – egyébként hasonló össze-

függésekre konkludáló – szemléleti horizontját, amely már a „szépirodalom védősáncai” mögül kilépve próbálja felmérni a Tar-próza szokatlanságában rejlő igazi kihívásokat. Véleményem szerint Tar Sándor művészete az irodalmi tudatnak szegezhető realizmus iránti igény valódi jelentőségét tárja fel, amelyet el nem kenhetünk, meg nem szelidíthetünk és problémátlanul semmiféle irodalmi előfeltetésbe nem integrálhatunk anélkül, hogy ne fosztanánk meg Tar prózáját a nem szövegszerű irodalmiság attribútumaitól. Az erről folyó diskurzus pedig könnyen elveszitheti súlyát és érvényességét, ha a harsány eufória helyett nem a csendes és visszafogott rádöbbenés „bűntudata” árnyalja az elemzés vagy értékelés hangfekvését. Valószínűleg ez a szemlélet- és modalitásbeli dilemma lehet a Tar-könyvek értelmezésének a legfőbb nehézsége és kihívása, de egyben az egyetlen elfogadható alapja is.

Bazsányi Sándor

II

A MI SZAHARÁNK

Nem kis veszéllyel jár a mai irodalomban az elmúlt négy év társadalmi pszichózisának dokumentálására vállalkozni. A '45 utáni időszak tudományos (szociológiai és politológiai) feltárása még korántsem tekinthető befejezettnek (nem beszélve a rendszerváltás társadalmi következményeinek feltérképezéséről). Tar Sándor ENNYI VOLT című kötet a negyven évbe befásult ember négy „szabad” évről beszél négy tételben. Kötetének testetlen, az élettelenesség sematizált átlagembere, a „megkeseredett ember” közhelyekben gondolkodik: „negyven év, az csak negyven év... sok idő az, majd egy élet, és megszoktuk, mint a madár a kalichát, és tessék, most kinyitják az ajtót, mehetsz, amerre csak látsz, és akkor kirepülök, és akkor egyből úgy érzem magam, mint a Szaharában, sehol semmi... még abban sem vagyok biztos, hogy az az ajtó tényleg a szabadságra nyitott, és nem egy másik, nagyobb kalichába”. Tar Sándor nézőpontja – és imitált gondolkodásmódja – a kisémbéré, aki fölött rendszereket váltanak ismeretlen országoló moirák. Akinek az egyik rend ugyanolyan, mint a másik, azzal a különbség-

gel, hogy a kényelmesen rossz helyett a kényelmetlen rosszban kéne elviselhető magánbirodalmat alapítania a semmiből, mert se talaj, se állás, se levegő. Akinek az átkos kasztkorszakban kijelölt posztja volt, a mindenkinek kikiáltott senkié, annak kéne egy más ideológia szerint épülő, valamivel tágabb zártrendszerben – reális lehetőségek nélkül – valakivé válnia. Csakhogy mindezt jól tudjuk, nem véletlenül tűnik néha úgy, hogy a kötet elbeszélői (!) a naturalista eredetű pszichológizálás és érdektelen házipolitizálás megszgyéire tévednek. A politika háttérországi járunk, ott, ahol mégis a legpontosabban mérhető a történelmi változások (átalakulás) emberi értéke.

A kötet nagy kérdése, hogy felmutatja-e mindezt, s vajon nem jár-e úgy, ahogy egyik figurája, a pszichiáter: „Ezt nem jegyzi fel a tudós ember, mert közhely, mélyebbre szeretne ásni, de nem is tudja, mi célból, úgy is tudja, mit talál majd ott, a mélyben. Semmi. Urt.” A másik kérdést, hogy lehet-e ma és milyen módon irodalmi szociográfiát írni, nem e dolgozat feladata megválaszolni. Vizsgálандó viszont, hogy mennyiben haladja meg a szöveg a pusztá tényfeltárás, escttanulmány nem irodalmi formáját.

Tar Sándor írásainak műfaji paramétereit nehéz meghatározni. A 6714-ES SZEMÉLY című kötetének fűlszövegében írja: „naturalizmus, dokumentarizmus, realizmus – mondanánk, s úgy vélnénk, hogy ezzel el is van intézve”. Az irodalmi szociográfia eredete szerint (harmincas évek) az objektív tényfeltárás és az írói ihletettség közötti átmeneti műfaj, melyben nem a tények, a statisztikai adatok, hanem a megtapasztalt valóság a mű anyaga. Az írás hitelessége nem a dokumentáció részigazságain, hanem az egészben felfedett valóságokon múlik. Az anyag, a dokumentumértékű tárgy pusztán eszköz az írói szándék érvényesüléséhez. A korszak társadalmi valóságát ábrázoló krónikás, tanú élettények reprodukcióján túl az életet magát rekonstruálja. Tar Sándor kötetében mindez kétségtelenül – bár sajátos módon – megvalósul, ám – mint mondja – ez nem elég. Bár írói szándéka elsősorban a bemutatás (dokumentáció), A 6714-ES SZEMÉLY kísérszövegében szembesítő kérdéseket tesz fel az olvasónak (Valóban ismerjük-e...? „Tudjuk-e...?”, „Megértjük-e...?”

„Megérezzük-e...?”), melyekből kiderül, hogy a szociális érzékenységű rajzokat írói elhivatottság (a megrendítés, felrész szándéka) vezérli. Ezek szerint a mű a társadalom azon tükörképe, mely a feltáráson túl mozgósít. Am nem hiszem, hogy a szándék, amit Tar Sándor novellái missziójaként megnevez, számon kérhető lenne a szövegeken (bár jelenléte nyilvánvaló). Tar Sándor írásai már csak azért is fontosak, mert bennük helyére állni látszik a társadalom és irodalom elfeledett párbeszéde.

Negyedik novelláskötetében, az ENNYI VOLT című kompozícióban olyan poétikai és koncepcionális erők lépnek működésbe, melyek kétségelenné teszik e művek szépirodalmiságát. A szubjektív írói képzelet és emlékezet köti és gyűrja össze a megnyomított sorsának dokumentumértékű elemeit, hogy aztán felemeljék a tények fölé. Dokumentum és poézis egyensúlyában a tények önálló életre kelnek, fölébe kerekednek a kissé scematizált kötet- és novellaszerkesztési koncepciónak.

A társadalom és élet perifériájára szorult ember – legyen marós, intézcüs, üzemi munkás, elbocsátott szikraforgácsoló, alkoholiista, elmebeteg, erdélyi menekült, volt üzemi kultúros, hajléktalan vagy albérlő – „...kedvelten, rossz hangulatú, otthon magányos, munkahelyén emberkerülő, és őt is kerüli a többi emberkerülő és magányos ember. A kedvelten ember hajlamosabb a hebegésekre, ideg- és elme- és egyéb nyavalyákra, infarktusra, öngyilkosságra, és akkor még nem is beszélünk az iszákosságról, gyomorbetegségekről...”. A patológiai leírás lexikális pontosságú leltárában nincs jelen az elbeszélői állásfoglalás. A tárgyilagos beszédmodot, a kívülállást megkövetelné minden ilyen típusú írás a hitelesség érdekében. Tar Sándor azonban az elbeszélő helyzetének változtatásával sok helyen zsigeri módon részesévé lesz e sorsoknak. A realista prózában kanonizált mindentudó elbeszélői pozíciót felváltja az egyes szám első (szerepovellák) és a többes szám első személyű történetmondás. A térben és időben rálátó, lélekszerkezetet ismerő narrátor beszédmodorát megtartva elesetten imádkozó, fásult, megkeményedett, hallgatásba fojtott életű lelkeknek hangja lesz egy-egy monológban. Az inkognitó – amennyiben beszélhetünk itt ilyenről – tökéletes, a

beszédmod megformáltan precíz mása a kisemberének, mintha csak diktafonba mondták volna valamennyien. A novellásor erősségei így azok a darabok, melyekben az író háttérbe vonul, beszélgeti hőseit.

Az írói koncepció leginkább a szerkesztésben érvényesül. A kötetegészet meghatározó intonációt megszabja és kijelöli az első, szerkezetileg elkülönülő novella (IMÁDSÁG). A fagyos szobában étlen-szomjan és magányosan lézengő fiú irgalomért könyörög Istenhez, elpanaszolva neki csödbe ment életét. A nyitány – a négy tételből álló novellakompozíció előtt – az irgalom, részvét, panasz alaphangjait adja. Tar Sándor kötetere erős kompozíciós ívre épül, benne az első novella nem a kezdő- vagy végállapotról számol be, hanem azt az egyetlen lehetséges beszéd- és gondolkodásmódot jelzi, amelyben megszólalhat a panasz. Az ÍRNI című darabban megerősíti ezt, így e kettő bevezetésnek tekinthető a megszorítottak poklába. Az utolsó, A TENGÉR című elbeszélésben pedig az irodalom (mint megváltó) apoteózisának lehetünk – kissé szkeptikus – tanúi.

A négy egységet, tételt a tragédia klasszikus elvei szerint kapcsolja egymáshoz az író. A kötetegész a tragédia rekonstrukciójának nagyigényű kísérlete, egy drámaiatlan korban a tragédia, tragikus látásmód eredeti jelentésének és értékének visszaállítására vállalkozik. Az együvé tartozó novellák a pokljárás és túlélés fázisait jelenítik meg. A MÉG CSAK című zárt egység a haladék, felfüggesztés, a krízis előtti feszültségteljes pillanat rajzait tartalmazza. A záratok transzparenciája („Van még idő”, „még aludhatnék egy kicsit, még csak fél négy”) az írói koncepció része, sok helyen kissé direkt. Minden rész egy-egy főtéma (társadalmi alapprobléma) köré épül: árvaság, munkátlanság, hontalanság, menekülés. Ezek témavariánsai és példázatértékű illusztrációi az egyes történetek.

Az első egység az árvaság kérdésével foglalkozik úgy, hogy az elhagyatás előzményeit (MÉG CSAK), az intézetű lét jelen borzalmait (ÜNNEPI EBÉD) és a volt intézetisek beilleszkedési kudarcait (KOPÁR) külön történetekben tárgyalja. Mindhárom változat hőse a megaláztatások válogatott formáit éli át. A MÉG CSAK című novellában a marósként robotoló családanya beszél el unneptelen, nyo-

morú mindennapjait – számára az élet maga megalázó –, melyekbe úgy belefáradt, hogy legszivesebben elveszejtené kolonc gyermekeit: a kisebbet a kukába dobná, a másiknak egyszerűen eleresztené a kezét az utcán. A KOPÁR című témavariációban a címszereplő (volt intézetis) fiúval a gyáriak űznek adáz tréfát. Összehozzák Lidivel, a volt KISZ-kurvával, leitatják, s rohögve lesik, hogy tör rá „a csend, mint a solétság”. Az ÜNNEPI EBÉD intézetis kislányhóse, Supa nem kell senkinek. Nevelője a köszörűműhely Koszmosz brigádjánál hagyja, állítólag ők patronálják az árvákat, csakhogy a „kis szörnyeteg, sőtél tekintettel, piszkosan, mocshos kabátban” mégis a művezető nyakán marad. A befejezés minden esetben nyitott. Még helyére billen az élet, meg tovább elviselhetetlenül: üzembn, kocsmában, hajnali buszon. A marósnő ájultan nyögi reggelenként, amikor elindul az első busz, s ő visszahanyatlik: „még csak fél négy”. Kopárék műhelyében is meg minden tovább, a művezető mondja ki a haladékat jelentő mondatot: „Van még idő.” Supa pedig Kelemenhez, az öreg iszákoshoz kerül, akivel este jól berúgnak, életükben először árad belőlük a szó, a panasz. Ám a vég, miszerint Supa tudja, hogy „többé nem fog innen elmenni”, nem a hazatalálás békéjét sugallja, sokkal inkább a buta holnapot. Rendeződik, de nincs rendben semmi. A testben és lélekben bomlásnak indult valami. A romló szervezet jelzései néhol lírává oldják a tényeket. Mesélik, ha Koparra rájön, elborítja a sötétség, ilyenkor beleugrik a kútba, beúszik a folyóba, és megfojt egy rucát, aztán ha eszmél, mindig egy kútban érzi magát. A művezetőnek szorít a szíve táján, bár látszólag nem rendíti meg semmi. Supa hátán izzadságcseppek folynak, figyel, ahogy elindulnak, s egyre több. Ez a késleltetés stádiuma.

A második (ENNYI VOLT című) laza novellafüzérben bekövetkezik az elkerülhetetlen. A személyes katasztrófa állapotába kerülnek a munkájuktól, az értelmese élet lehetőségétől megfosztott gyári-üzemi munkások. Az elbocsátottak analóg sorsváltozatai ezek. „Partra vetett halak” ők, kiesnek életük megszokott rendjéből, a szép új világban feleslegesek, a múltjuknak nincs folytatása, megszakadt az élet, kívül-belül űr van, s ők tehetetlenek. „Kezdem osszemenni... szinte éreztem, hogy napról

napra kisebb vagyok. Állati érzés. Akkor olyan érzésem is lett, ahogy otthon létferegtem, mintha valami piszok lennék a lakásban, mint egy zsírfolt vagy sár” – összezsugorodnak, mint az ENNYI VOLT című novella szerszámélezője, aki nem tud már apa lenni, sem férj, válni sem képes és meghalni sem. Létezésük abszurd, az emberi, civilizált élet átadja helyét a működésbe lépő kétségbeesett destruktivitásnak. Hiába kapaszkodnak szerelembe, ahogy a VÉGRE NÁSZÚT című írás párja, akik elbocsátásuk után szinte fellélegeznek, úgy szeretnek, ahogyan gyötört életükben eddig sosem. Vagy keresnek társat, mint ahogy A HOSSZÚ NAP örege teszi, aki feleslegessé válik az üzembn, s feleségül kéri Dancsujlit, hogy legyen majd mellette valaki. A család előbb-utóbb idegesíteni kezdi őket, a munkátlanság idillje megbomlik az álláskeresés kudarcában. Kulcsár, a SEMMITTEVŐK munkásának felesége inni kezd, így romlik meg körülöttük az élet. Az ENNYI VOLT elküldött szerszámélezőjében hiába próbálja tartani a lelket az asszony, aki még azt is megbocsátja, hogy az ura a válóok végett tökrészenen korzójik a házuk előtt egy kurvával, sőt lakásra viszi.

Nincs más megoldás számukra, mint el-tűnni, meghalni. Az öreg elindul, talán a vilamos alá; Kulcsár fogja magát meg a családját: a feleségét elviszi az anyjához enni, a gyerekeket felrakja a pesti gyorsra, ő meg beszáll a kocsiába, és senki sem látja többé. A „nász-utaspár” megcsömörlik, a asszony kinyitja a gázcsapot, a szerszámélező elvágja csuklóján az ereket. Potrien művezető AZ ILLETŐ-ben megpróbálja magát felakasztani az üzemb vég-céjében. Csakhogy nincs mivel, még meghalnia sem sikerül. A többiek is visszafordulnak mind. A szerszámélező kiszáll a kádból, bekötözi sebeit, és hivatja a feleségét, a „nász-utaspár” csak ül bambán és holtfáradtan, és mégsem teszik meg együtt Minden meg tovább, úgy üresen, reménytelenül.

A történetek váza kísértetiesen ugyanaz, mintha a cselekvésvariációk is kényszerű korlátok közé szorulnának. Úgy ismétlődik és bicaklik meg itt a történet, ahogyan az életük.

A párhuzamos novelláktól eltérő utat vázol az ADVENT című írás. Albérlői szintén munkanélküliek. Jenő, a férj, ágyasa lesz a főbélő nagybeteg öregasszony hatvanéves leányának, aztán karácsony előtt a szokásos

szolgálat után megöli, hogy legyen pénz a gyerekek életében először igazi ajándéokra. A megváltást csak a jóvátehetően bűn hozza el nekik. Aljas, de az új életért történik, bár nem történhetne meg. A vasvilág vastörvényei? A túlélés egyetlen módja? Életösztön? Odaveszett minden, az ételhordó, „*A harmonika és. És minden*” – Tőt, a ROSSZ DAL tangóharmonikásának sorsa ez, aki hajdan kanmurik hangulatmestere volt, s az új rendszer nagytőnokeinek mulatságán reflexből az *Internacionálét játssza, amiért kirugdossák a kapun*. A kétségbeesett összegzés a kötet közep-ső, legnagyobb egységében hangzik el: „*Ennyiért megszületni is kár volt Ennyi életért. Ennyi a kutyának is van. Nahát. Ennyi volt, kész, mehet. És hagyjon mindenki békén.*” (ENNYSI VOLT.) A naturalisztikus leírásokban elfajzott, korcs életű lényként jelenik meg az ember, akinek sok esetben a neve is beszél: Kopár, „*megkeseredett*”, Albérlő, aki a Váladék nevű kocsmában múlta az időt, őt, pusztítja a környezetét és magát. Az aktuális valóság mint apokaliptikus látomás tárul fel, melyben a katasztrófa mint tiltakozás az egyetlen lehetséges döntés az ember számára.

AZ EGYIK ÉS A MÁSIK EMBER ÉS A TENGER című fejezetben a személyes és általános csődöt túlélők életének erőltet folytatása a téma. Az elsőben a pusztulásba belekövült, amorf emberi lény jelenik meg, a másodikban fellazul a megkeményedett lélek, és egérutat talál a benső (képzület, emlékezet) vidékein.

AZ EGYIK ÉS A MÁSIK EMBER C pavilonjának (elmeosztály) betegek filmkockszerű képekben, töredezett, széteső történetben lépnek színre mint deformálódott lelkű, szétesett életek. Idült alkoholisták, bolondok és öngyilkosok. Nem sok különbség van közöttük. Isznak, mert otthon sincs semmi, csak tapossák őket, inkább kimennének a világból. Részegen öngyilkosok lesznek, vagy csak egyszerűen becsavarodnak. Kényszercselekvések, elmebeteg vegetáció, motorikus tevékenységek, reflexek, a háttérben ellehetetlenült, tarthatatlan élet, szétment család, munkanélküliség. Vagy ott vannak az erdélyi menekültek a MAGYAR KENYÉR-ben: átmeneti szálláson szoronganak, és szagolják a bevezelő bajtárs penetráns szagát, éjszaka kulimunkát kapnak semmiért. S annak, ki mindezt elbe-

széli: már mindegy. Nem tud az emberek szemébe nézni, mert Mitunak, nyomorék fiának a tekintetét látja folyton, akit lelőttek a határon. „*Mindegy már*” – mondja, akár ott marad élete végéig az átmeneti szállóhelyen. Mindegy már itt mindenkinek. Jónás, a TALÁN MAJDA hajléktalanja naphosszat kukák után szaglász, de a remény pillanatában nagy testű véreb ugrik rá, megmarja a nyakán, és nem engedi, ő mégis arra vár, valaki jön majd. De ha jön is, mindegy, holnap újrakezdődik az egész.

A ciklus címadó elbeszélése (AZ EGYIK ÉS A MÁSIK EMBER) a keserű emberről szól és egy másikról. A novellák sorában ez az egyik, amelyek általánosabb érvényű, mint a többi. A megkövesedett, hitevesztett embernek nincsen neve, akármelyik megszomorított lehetne. A narrációból az elfásulás lélekrajza bontakozik ki, általános esetleírás ez, amelyben az író a többivel ellentétben nem induktív, hanem deduktív módon dolgozik. Épp ezért összegző érvényű, reflektív tabló ez valami aktuálisan mai kórságról. Nincs kiút.

Nem úgy, mint A TENGER című egységben, ahol poézissá lesz a vég, az ember kitor, elszabadul, elvonul a képzelet és emlékezet védett tájaira. A szellem megteremti azt, amit a nyomorító világ nem tud. Az Albérlő az ESTI MŰSOR-ban metaforikus alakja a kötetnek. Ő az, aki illegális és ideiglenes életbe kényszerül, holott kissé groteszk módon hangzó életprogramja szerint „*világéletében egy cél volt eddig: elvadulni*”. Az Albérlő az esti műsor alatt szabad, szigetnyi boldogságra, ám a főbérlő öregúr in flagranu éri, s tévét nézni hívja kedvesével. Ő elnyom néhány legyet a falon – teátrális gesztusával jelezvén, hogy eddigi áléletének vége –, és szerelmével az esti műsor alatt kilépnek az ablakon. Benda úr a MÁLIKA című novellában szóltanul túri, hogy Málka lánya unalmában szerelmével üzleteljen a lakásukon, miközben széptevője, Rudi, Benda úr feleségét hódítgatja a másik szobában. Csak a bútorok használnak meg, a villany fogy, kesereg Benda úr, az eget nézi, ahogy lemegy a nap, bár nem látni, de nemsokára jön a sötétség, és eltakar mindent, a mocskot, az üzekedés nyomait: „*Még vár egy kisit, hátha.*” Az éjszaka jótékonyan elfedi a bűnt, ahogyan az emlékezés is átdimenzionálja a távlatok és jelentések nélküli

mát A RÉGI HANG-ban. Az élete delére visszagondoló idős nő a múltban mereng áhítattal, feltámaszja álmában halottaikat, a halott életert. Ha alszik, olyan, mintha meghalt volna, pedig csak nagyon mélyen emlékezik. Elbeszélésében feltárul az élet elsüllyedt szépsége. Nem a halálba vágyik, hanem régvolt szerelmes életébe, ami halott. Ugyanilyen lírai elem A TENGER című novellában az albérlő költő vesszorától elragadott és elragadtatott Etus néni megvilágosodása. Bár félreérti a metaforikus képet, szobája ablakán át meglátja bérházak közt a tengert, a székre állva ismétli áhítattal: „*A tenger! A tenger!*”

Az utolsó egység – elmondható ez a kötet egészére is – értelmezési tartománya szűk. A mű és az élet megoldását tálcán kapja az olvasó. Az ablak, amin kilépnek, ami a lélekben nyílik a múlt felé, amin át romos házak között is látható a tenger: a kilépés, szabadulás szimbóluma. A novellásor a költészet és lélek magasába érkezik, a nyomorú élet átpoétizálódik, az ember tényei fölé száll, s a lélek megtartott, romolhatatlan darabja kitör a pusztulás korának kereteiből. A lét értelmet kap, a felfelé ívelő novellafüzérben elérkezünk a mindenen túli életigenlésig. Ettől és nem a tények által válhatna mindez valóban tragikussá. A humanista írói szándék valóban erről szól, de a leplezetlen didaxis kioltja benne az életszerűséget.

A kötet zárataként – Tar Sándor intenciója szerint – helyére áll a tragédia klasszikus értelmezése úgy, hogy a kilépés katartikus, s a tehetetlenségében is szép kiáltás áttemeli az embert a poétikum terébe. Am kétséges, hogy ez megtörtént-e a könyvben.

Tar Sándor kötetében az elbeszélés tárgyát (élettragédiák), a szerkezet túlzéreltségét és a lírai futamokat a tárgyilagossággal elbeszélés-mód, stílus ellensúlyozza. A szerző írástechnikája külön stilisztikai elemzés tárgya lehetne. Sűrű, anyagi és tárgyi nyelvezet ez, amelyben a nyomorúság eszközvilága élőbeszéd-módozokban szövődik daróc kemény nyelvi hálónak, az ellágyulás molljai elfojtódhatnak a szűk életben.

Végtelenül puritán nyelv ez. Az elemi kifejezőeségeket szorosan összetett mondatokban hömpölyögnek, mint monológyszerűen előadott vég nélküli panasz, vád- és védőbeszéd. Az elbeszélő és beszélni szövegei egyetlen nagy (levegővételnyi) áradatban futnak egymás mellett (polifóniában), s válnak homogén szürke porrá, sárrá, sötétséggé. Csak narráció van, reflexió és önreflexió híján. Az írásra magára csak két novella utal, de az sem a szövegalkotás dilemmáival foglalkozik, hanem az írói attitűd egyetlen lehetséges formáját keresi. A penetrált anyagiságban az élet belső szerkezete tételeződik mint vastraverz építmény, amiben az eseden, kiszolgáltatót, magányos, életének berendezett, megszokott rendjéből kiebrudalt ember szorong, és pusztítja magát a sorsalkotás esélye és képessége nélkül.

A gondolatszerkezet az életet magát rekonstruálja, ettől és ekkor válik el a szociográfia tényfeltáró műfajától és monografikus hagyományaitól. Bár nem kétséges, hogy nagyon is aktuális problémafeltárásról van szó, a riportszerű sorsanalízisek és szociológiai mélyinterjúk esctlegességétől és a természetes gondolkodás sokszor logikátlan asszociatív módjától eltávolodik a szöveg. Érvényesül benne (talán túlságosan is) az írói rendezőelv: az időkezelésben és a novellaépítő tudatosságban (a tragédiába hulló élet és a katarikus feloldás variációi). A jelen pillanatában koncentrálnak a múltbéli idő (közel-múlt és sorsbéli régmúlt) okokkal és eredőkkel, mintha a lélek kopásának, deformálódásának és a környezethatásoknak oknyomozó felfejtésén múlna a ma megértése. A jelen okozat, ami a botrányos élethiány állapotában mozdulatlanra merevedett, s csak az ösztönként feltörő tartalék erők dolgoznak. Jövő nincs. A novellazáratokban a legerősebb az elbeszélői tudatosság. Porciózott, hatásos pontok ezek, melyekben a tragédia magasfeszültsége és a katasztrófát megelőző pillanatok kitartott alapfeszültsége érvényesül.

Nagy Gabriella

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

Balassa Péter: *Halálnapló*
Jelenkor, 1993. 337 oldal, 350 Ft

I

ESSZÉ/REGÉNY/NAPLÓ

A naplók – nekem – sokszor regénynek tűnnek – variálhatom Balassa Péter mondatát, miszerint „a filozófiák – nekem – sokszor regénynek tűnnek”, ha mondjuk Márai Sándor naplóira vagy Kertész Imre GÁLYANAPLÓ-jára gondolok. Az én (léha) variációmát mindenestre könnyebb megvédeni a kontárkodás vádjá ellen, mint Balassa Péterét, hiszen a napló regényírásként ismert gyakorlata, módszere az irodalomnak, irodalmi műfaj a naplóregény, míg „a filozófia regényírásként” csak attól a pillanattól kezdve tűnik „törvényesnek”, amikor kiderül a filozófiáról, hogy „az intellektuális delejezéstől a világ semmivel sem lett észszerűbb, viszont a regényhez hasonló szellemi kalanddá válhat”. Ha a filozófia a szellemi kalandban „regényesül”, akkor a napló is hasonló módon lép(het) át az „épp itt” és az „épp ma” dokumentálásából a fikcióba. Csak hogy ez utóbbi nem ritka „fordulat”. A naplóíró Füst Milán jegyzi fel, hogy az író „leveleit vagy naplóját műfajjá” nemesítheti, ha „leveleiben vagy naplójában éppolyan vagy hasonló jó művésznek bizonyul, mint egyéb műveiben”. Füst Milán szándékos, célszerű műfajváltásról beszél és nem a napló megszűnéséről; a naplóíróról szól és nem a naplóról. Balassa Péter pedig nem a filozófus szándékáról beszél, amikor „a filozófiát mint regényláncolatot” tételezi Füst Milánál a műfajváltás a „jó művész” sikere, míg Balassa Péternél a filozófia „mint regényforma” a filozófia vereségét, legalábbis ezredéves funkciójának csődjét jelenti: „A világ filozófia által történő ésszerűsítése mint megoldható, véghezvihető program bizonytalannal a legnagyobb öncsalások egyike, az ésszerűség veresége saját segyverésével.” A nyilvánvaló különbség ellenére is van e fordulat két elgondolásában közös vonás: Füst Milán is a dokumentálhatóság csődjét jelenti be a művészetet nemesítő naplóműfaj megnevezésével. Az élet(rajz)

napló által dokumentált bizonyossága mint az ész „tervbe vett” cselekedete nem sorolható-e vajon a nagy öncsalások sorába? Különösképpen ha tudjuk, hogy Füst Milán élete főművének vélt naplóit „elveszték” és mégis fennmaradtak, mégpedig nemcsak a két publikált NAPLÓ-kötetben és kéziratban, hanem az EZ MIND ÉN VOLTAM EGYKOR című, Hábi Szádi keleti mágus bölcseseiteit, titkos feljegyzéseit tartalmazó könyvben, amelynek írói előszavában az áll, hogy a könyv „elvesztett naplóm gondolati anyagának emlékezetből való rekonstrukciója”. Mert ha a napló gondolati anyaga nem veszett el, csak a napló veszett el, akkor valójában a dokumentumok, a tények, az adatok tűntek el, és maradt a művészet, ami akár a regény szellemi kalandjával is azonosítható. Balassa Péter HALÁLNAPLÓ-ja sem dokumentál mást, mint a meg nem írt – az „elvesztett” – napló gondolati anyagát, aminek a központi gondolata a napló halála.

Ezért tűnik nekem a HALÁLNAPLÓ regénynek vagy „a regényhez hasonló szellemi kaland”-nak inkább, mint dokumentumnak, bár dokumentaritásáról sem lehet megfeledezni. Sőt annak ellenére, hogy Balassa a filozófia mint regényforma gondolatmenetét, „a filozófia mint regényláncolat” tételét választott irodalmi beszédmódjának megnevezésével zárja: „Ahol a »regényesen« selfogott filozófia és a tapasztaló gondolkodás összeér, ott szükségképpen az esszé lehetősége tör fel, mint bizonyos időközökben a vulkanikus sziget a tengerből, hogy később aztán visszamerüljön.” Vagyis a HALÁLNAPLÓ-t legalább annyira esszének (is) tekinthetem, mint „a regényhez hasonló szellemi kaland”-nak, ha arra gondolok, hogy a könyv szövegében is folyton összeér regény és gondolkodás, tapasztalat és álom, filozófia és fikció. Olvashatom (és érthetem) tehát a HALÁLNAPLÓ-t esszének, regénynek, naplónak, csakhogy nem biztos, hogy ettől a műfaj megjelölő tájékozódástól túl sokat várhatok, ha a könyv gondolati anyagát és szellemi kalandját, az egymásba érő intellektuális és emocionális horizontokat akarom nyomon követni. Még akkor is, ha a HALÁLNAPLÓ című műfaj megnevezés, mint más könyvek címében az EM-LÉKEZÉSEK (könyve) vagy a (termelési)-regény (kissregény). Vagy a legegyszerűbb: próza. Annyira talán felhasználható a műfaj megnevezése, hogy így – más könyvek címének jel-

zésével – Balassa irodalmi odatartozása, ezzel együtt (legalább részben) irodalmi gondolkodása is felismerhető legyen. Egy korszak irodalmi vállalkozásának úgy volt Balassa Péter a kritikusa, hogy miközben az irodalom értésének új nézőpontjait dolgozta ki és érvényesítette, a kritika határait bőven kiszélesítette, leginkább az irodalmi gondolkodás, az értő kritika szubjektivitással, individuálisan is alátámasztott általános érveit affirmálva. Más szóval a kritikát „esszéistette”, mert írásaiban „összeír” a személyes és az ítélet, a szenvedély és a gondolat. Innen, erről a pozícióról, a kritikus e sajátosra alakított pozíciójáról – ha az irodalomban bármilyen tervezhető lenne – már belátható lehet, így utólag és visszafelé tekintve, az út a HALÁLNAPLÓ műfajáig. Azt jelzi ez, hogy az új könyv nem valami egészen új lépés és vállalkozás Balassa írás- és gondolkodásmódjában. Amit megkezdett a mások írásairól (könyveiről) szóló írásaiban (és könyveiben), azt folytatta az új műben. Nemcsak azokon az oldalakon, amelyeken itt is mások művéről, regényekről, zenéről, mások álmairól szól, hanem azokon is, amelyeken saját írói, kritikusai gyakorlatának és modorának (ön)ironikus kommentárjait írja meg. A HALÁLNAPLÓ fényt vet a korábbi művekre is, és a korábbi irodalmi elemzéseket ezután másként lehet majd (újra)olvasni.

A HALÁLNAPLÓ Musil-interpretációja – a „tulajdonságok nélküliség”, Ulrich, Agathe, a testvérszerelem, Tarkovszkij „sejtelmes háttalálása” és Ulrich „kisportol” háta, R. M. habozása művei anyaga körül: „önkéntesen cserélgeti részeit” – valóban kihívás (mint Balassa szerint Musil regénye), „hogy a művészetértelmezés képtelenségévé finomodjék. Hogy a romokat szeresse, a történet helyett a „gondolatokat”. A szellem és anyag: mélyen lapos szereposztás. A pusztá mondás nem művészet, mégis minden mindig erre törekszik; lapos, hatol előre. Átlépni és visszalépni a mondás szikláira, ahonnan – talpunk alatt ormóllan szilánkok – sejtteni lehet végre valami országot (látványt), látni valami menetoszlopot a síkon”. De mihez lehet kezdeni ezzel a kihívással? A képtelenségévé finomodott művészetértelmezéssel, a romokkal, a mondás szikláival? Nem tagadható, akihez eljutott ez a kihívó kérdés és kérdezés, akit „megszólított”, elfordíthatja fejét a dialógustól, hallgatással és ironiával is válaszolhat, hiszen a

„pusztá mondás” a legkevesebb, amivel bármilyen kérdésre válaszolni lehet. A pusztá mondás helyett, a szellem és anyag lapos, a mű és a kommentár mélyen lapos elválasztása helyett a szövegvilágok horizontjainak egybeékelődése: szövegek és szövegek egybeékelése mint beszédmód. Ezt reprezentálja a Musil-interpretáció: „A TULAJDONSÁGOK NÉLKÜLI EMBER című könyv és a róla szóló értelmezés párosodását. Iheresedését, testvérszerelmét, párzását.” Ha eddig finomodik a pusztá mondást és a lapos szereposztásokat túllépő megértés, akkor valóban képtelenség lesz a művészetértelmezés? Lehet, hogy képtelenségévé finomodik a párosodás és párzás során, de ettől még mondható: „Történelmi regény lesz.” Mint az az „szalmás, szép, fordulatokban gazdag könyv” – „melynek nincsen tárgyja, témája pedig nem létezik”. Csak éppen nem lesz eldönthető, hogy kinek a könyve ez a történelmi regény, a szerzőé vagy az értelmezőé. Ha ez nem dönthető el, akkor nem is olyan fontos a történelmi regény „tárgya, témája”, hiszen innen, ahol a kettő (és minden) összeír, látni lehet „valami országot” és „menetoszlopot”. A „látványt”. És ha ez belátható, akkor – benne a dialógusban – talán van válasz a kihívásra. Az olvasás öröme például, a szavak vigasztaló elhangzása, a mondatok iszkolása és eliramodása, a megjelenés – képbcn, színpadon, bekezdésben – csodája.

A HALÁLNAPLÓ nem emel gátat a képtelenségévé finomult művészetértelmezés elé: egészen értelmezhető, ha szövegvilágában és kompozíciós – szimfonikus – elrendezésében benne állunk. A HALÁLNAPLÓ szándékosan elárulja magát. „A művészet tudomány olykor holmi koncepciók perfolyamat a műveken végrehajtva. A műelemzés rettegése – mindenekeelőtt – agresszió lesz.” A HALÁLNAPLÓ önmaga felett folytatja le a koncepciók pert: önagresszió, olykor önmaga ellen szított „rágalomhadjárat”. A könyv elején az áll, hogy „Halálnaplónál csak a napló halálát írni jobb”. Aztán később: „A HALÁLNAPLÓ: utalás egy naplóra, ami nincs, amit szétvitt állhatatlan időm, melótt összeállt volna.” Majd a könyv legvégén, már kifelé, már menekülés a naplóból: „Most, aznap, 1992. április 7-én kedden, pontosan hat évvel, egy hónappal és egy nappal az után, hogy írni kezdtem a HALÁLNAPLÓ-t – mely egy napló gyötrelmes, gyatra halála lett...” Annyi sok hírül vett, megálmodott, át-

élt, megszenvedett halál után, amiről szól és beszél a HALÁLNAPLÓ, még a napló halála is. Hol, miben találkozik Tarkovszkij és a napló halála? Tarkovszkij ideje fájdalmasan letelt, a napló talpa alól pedig kihúzta, az író segédletével a sok halál, az időt. „*Most, hogy írom még a napló halálát, semmi nincs benne, ami megmutathatná – itt és ott – az időt.*” Az idő linearitásának felfüggesztése szintén a napló elárulása: a HALÁLNAPLÓ-ban a napok nem követik egymást, nincs se hétfő, se kedd, nincsenek benne időpontok, de vannak idők, múlt és régmúlt és jelen, vannak élmények és emlékek az időben. És ezek is, mint a szövegek, mind sorra összeérnek. És ahol összeérnek, ott uralkodik a leírás, a kép, a látvány: mozdulatlan meteoszlop. Ezek a leírások Balassa Péter könyvében kinagyítások is, részek és hangok felerősítése, színek és hangulatok fokozása, sokszor a groteszkig és az abszurdig, mégpedig nemcsak a Beckett-fejezetben (Beckett, répával mondat, és Előre Vakbeckettnek cím), ám sohasem a humorig. A halál nem ismeri a humort Balassa Péter könyvében, és éppen ezért nincs köze a középkori misztériumjátékokhoz, sem a haláltáncokhoz: itt nincs feloldozás. Tisztánlátás van, pontos fogalmazás, szigorú mondatszerkesztés. Ettől még, természetesen, jól látható a homály is, a kódos, esős halál- és naplójelenetek.

A HALÁLNAPLÓ éppen azért, mert elárulja magát, mert lefolytatja önmaga felett a törvény kapujában a pert, egészében nyitott. Nyitottsága folytán látható meg differenciált és rétegzett műfajképe (esszé/regény/napló), választékos és néha indulatos beszédmódja, leginkább pedig a módszere (széltírt mű). Két kategória (lélettény, eszme) áll a középpontjában: az (ön)életrajz és a filozófia. A filozófia ésszerűsítési tervezetének csődje, a „legnagyobb öncsalás” után, még egy „leszámolás”, még egy „rágalomhadjárati”; a célpont most az életrajz. „Az újkor önéletrajzi” – mondja Balassa, és nyomban hozzáteszi: „A világ mint önéletrajz, az újkorban ez a vezető beszéd- és elbeszélsmódja, ez az oly természetesnek tűnő hanghordozás mutat vissza a karteziánus kezdetre és fordulatra – hogy az újkor szelleme a maradék bizonyosságban születik meg, egy fantasztikusan mély, radikális és kietlen szépségszövetkezetéseinek végpontján.” Ahogyan a terv és a filozófia összetartoztak abban, hogy kidolgozták a világ

ésszerűsítésének be nem vált, csődöt mondott programját, ugyanúgy függ össze terv és életrajz, hiszen a „*terv – a világba vetett hű*” kényszeríti rá az embert az (ön)életrajzra, mintha a tervbe vett léttel kimenekülhetne „*ebből az egészből*”. A terv egészében a jövő projekciója: a terv ésszerűsítése a világnak, ami nem következett be, a terv az életrajz előrelátása a gyalázatból való (ön)kimenekítés szándékával, ami az újkor lejártával, a „*késő újkor*”-nak mondható időben egészében csődöt mondott „*... az önéletrajz mint elbeszélés ez a gyalázatos terv, ami az önmagunk konstrukciójának romolhatatlanságába vetett maradék hűten alapszik.*” Az újkor filozófia és életrajz e csődtömegével érvényét vesztené Gadamer állítása is, miszerint: „*csak az újítás, a tervbe vett látás az ész cselekvésének és tettének*”. Vajon? Vajon ki lehet-e egészében lépni a „*tervbe vett*”, az „*ész cselekvésének és tettének*” hálójából, vagy ellenkezőleg, minden ellentmondó tapasztalatunk szerint változatlanul és mindig tervezünk: „*Terv, ha igyekszünk leépülni. Terv, ha nem csinálunk semmit. Terv, ha felejtleni akarunk, még akkor is, ha egyedül így véljük megőrizni emlékezetet. Terv a kivonulás és lemondás, terv minden magunk mentsége, az utókorra irányuló minden mozdulatunk, akarásunk.*” És e tervek között „*a leggyalázatosabb tervünk az a műfaj*”, amit egyes szám első személyben mondunk és (ön)életrajznak hívunk.

Ha Musil valóban „*egészséges kritikáját*” adta „*annak a modellnek*” – ahogyan Balassa Péter írja –, „*amely szerint az alkotásnak mindenképpen föltétele, hogy tartunk valamerre, valahova*”, akkor a HALÁLNAPLÓ ennek a kritikának a filozófia és az (ön)életrajz csődjével egybehangzó, következetes továbbírása. Nem a terv: a „*tartunk valamerre, valahova*” az irányítója, hanem a még így is mondható, érezhető, gondolható, írható, ami végül is a „*maradék hű*” a mauzóleum bejáratánál és a törvény kapujában.

Am a HALÁLNAPLÓ-nak is van terve. Tarkovszkij (halálos) betegségeinek híre 1986. március 6-án érkezik, és ekkor születik meg a döntés, „*hogy követelem a követhetlent: megpróbálok elkísérni a fejemben, a szívemnek nevezett izomszomsóiban és a levegővételemmel addig a pillanatig, amelyről nem tudunk semmit*”. 1986. december 29-én érkezik a halálhír. Ekkor ér véget a terv és a napló, ám a napló írása még évekig eltart, láttuk, hat évnél is tovább. Az

idő és az írás elszakad egymástól, és ezzel megszüntethetővé válik az idő linearitása (az írásban). Ez a megszüntethetőség nem az írás hatalmát hirdeti, hanem az írás „gyalázatát”, mert nem válasz arra, hogy: „Van-e más kérdés, mint a feltámadásé, ha az idő legalábbis nem lineáris?” Ez a HALÁLNAPLÓ személyes, intím jelentésrétege. A filozófia és regény összeérése, a filozófia és terv, az életrajz és terv csődje után lehetséges-e beleélés a másik világába (és halálába), nyomon követhető-e – kétezer kilométernyi távoból – Tarkovszkij életének utolsó fél éve, és nyomon követhető-e a saját étellel mindazok élete, akik előbb vagy később, de mindannyian Tarkovszkij – a vele párosodó „én” – halálával kerültek valamilyen relációba.

A filozófia és az életrajz szellemi keretében, de a könyv eme személyes jelentésrétegeinek nyomán kerültek Tarkovszkij „halálnaplójába” és a napló halálába a tapasztalatok és az élmények, az álmok és az emlékezések, az évszámok és az időpontok (esetleges és mégis kiszámítható) találkozásai, érintkezései, kapcsolatai, az olvasmányok és az interpretációk, a gondolatok és a feljegyzések: törmelék, a történet helyett romok. És a helyszínek is: álmovidékek, színpadok, városképek, kirándulás, ahová elhallatszik Eszék bombázása, temetők, művek helyszínei, a törvény kapuja, vizes, átázott képek Tarkovszkij filmjeiből, tájak és látványok. Az útban van, az útközben, a „közben” sok változata. És testté vált szövegek, „idegen” szövegek, mások szavai, utalások, amelyek észrevétlenül válnak saját szöveggé, kommentárrá, továbbírássá, interpretációvá és megértéssé, a HALÁLNAPLÓ mondataivá. Mások rejtett szava, élete és halála a saját történetébe sodorja bele a HALÁLNAPLÓ „romokat történet helyett” visszas és a gyalázatokat nem fedő látszattervezetét. A „nagy elbeszélés” emlékként romboló íráspanorizáció, amely kitartóan vitatja az idő linearitását, még annak árán is, hogy az írásnak csak „befelé”, önmaga felé vannak dimenziói, kifelé nincsenek „vonatkozásai”, mert kint az idő van, a linearitás, ami cáfolhatatlan a létérzésben. Minden történés az időben történés, és ha az idő nem lineáris, hanem „cáfolva van”, akkor minden egyszerre létezik, egy időben, abban a nem időben, ami Tarkovszkij (halálos) betegségek híre és a halál híre közé

szorul. Ha egyszerre van, akkor meg mi fér el benne? Semmi más nem fér bele, csak az és csak annyi, ami az idő Borgesenél látott „újabb cáfolata”. Ott a cáfolat reményt kelt, nem is kell tudni, hogy minek a reményét, hiszen „csak” a remény érzetét, itt reménytelenség, vigasztalanság, örökös gyász. Minden csak vészjósló „előérzet”, mint maga a regény, ami – „a jó regény” – „szét-zárul”.

A szét a HALÁLNAPLÓ-ban az írás és a felépítés rendezőelve. Musil regényének mintájára Balassa könyve is „szétírt mű”, legjobb fejezeteiben pedig „tovább/értés: szét/gondoltság”.

Ebből nyilvánvalóan következik, hogy a HALÁLNAPLÓ vergődés a hermeneutika és a dekonstrukció között. Egyrészt akár megértésgyakorlatnak is tekinthető, mert egy hosszú folyamatot követ nyomon, a megértő és a megértendő létezésének kölcsönös függőségét, a köztük lévő hasonlóságot és különbséget. „A hermeneutika kigőgyja egyenesen az élet keletkezésének, tehát a szélfúttá Feltételnek a szájából tekereg elő, s máris oda vissza: milyen előzetes tudással nyúl a megértő a megértendőhöz?” Ha a „hozzányúlás” pillanatában már tud a létezéséről, akkor van előzetes megértés és feltételes megértés is, amelyek jól megférnek egymással, miközben zajlik valami nagy, látványos attrakció a megértésnek nevezett cirkus furészpor-porondján. És ebben a kétes helyzetben a „szét-zárul”, a „szét-írás” – variációk a dekonstrukció látványára – például látjuk a Tarkovszkij-filmekből vett – vizes – képek felvillantásában, a hátakban, a testvérszerelében és a férfibarátságban, a holtakra emlékezésben, a szavak és szövegek világával való azonosulásban, mindabban, ami a HALÁLNAPLÓ „szövegvilága”. Itt minden egymás mellett van, de úgy, hogy egyúttal egymásba is ékelődött. Vagyis nincs választás a könyvben. Gyötrődik a hermeneutika és a dekonstrukció között, de nem választ. Balassa Péter ezúttal nem ismeri a „vagy-vagy”-ot. Külépett hát a kritikairás tapasztalat- és szövegvilágából, ám nem lépett be a szépirodalom világába. Közöttük maradt, de ez a között-helyzet nem meleg otthon a szellem számára. A szellem itt nem remél. Mert amiről szólna, arról már nem szólhat, abban az időben már csak csend van és némaság. Amit még mondhat, azt a költő módján teszi, költően. Nem lírai és nem impresszionisztikus módon, hanem ép-

pen költőien. Van egy részlet a könyvben a számolásról, ami nem matematikai művelet, mert az eredményei nem vezethetők le, és racionálisan nem bizonyíthatók, de mégis számolás: a rejtélyek, a titkos történetek, a még titkosabb összefüggések és találkozások számontartása és kiszámolása.

Balassa Péter a napló halálát leíró HALÁL-NAPLÓ-ban arra biztat, hogy a történet helyett – a napló, a regény története helyett – a romokat szeressük, a „gondolatokat”. És ez mégis a szellemi kalandot hozó regényhez hasonlatos. Ami nem ok arra, hogy regényként olvassam, de arra sem, hogy filozófiaként. Valami más.

Bányai János

II

A „HALÁL-NAPLÓ” MONDATAIRÓL

A HALÁL-NAPLÓ-t nagyon nehéz olvasni. E kritikában arra szeretnék választ adni, hogy miért.

„Ha valamit nehezen olvasunk, a szerző szándéka meghíúsult” – írja Borges. A mondatot idéző Beck András ehhez még hozzáteszi: Borges „nem azokról a művekről beszél, amelyek értelmezéséhez szükséges az a bizonyos erőfeszítés, hanem amelyek elolvasásához. És ez nem kis különbség, még ha minden olvasás egyben értelmezés is. Vannak ugyanis művek, amelyek túlságosan nagy erőfeszítést követelnek olvasóktól, amúgy hiteltbe”.¹ A HALÁL-NAPLÓ kifejezetten ilyen mű.

Már most szeretném megjegyezni azoknak, akik nem olvasták a szóban forgó művet, hogy az alábbi aprólékos elemzések szándékom szerint nem keckeckedések: nem az „eleven, szárnyaló organizmus” erőszakos felkoncolásáról van szó – a mű majd minden mondatában azokkal a problémákkal kell megküzdeni, melyekről itt lesz szó.

(Az enunciáció problémái, avagy szintelen zöld eszmék dühödtén alszanak)² Simon Attila különö megglátása a SZABADBAN-ról, hogy „Balassa számára nem létezik egyértelmű, egyszerű viszonyulás a dolgokhoz, (majdnem) mindent kell mondani-gondolni, és (majdnem) mindennek az ellenkezőjét is; a gondolkodás küzdelem, állandó újrakezdés, rákérdés, nyugtalanság, amelytől ide-

gen a »megérkezés«, a »bizonyosság« korlátoltsága és önteltsege”, s láthatólag ez Balassa eszméje. „Maguk a szövegek azonban, miközben mindent mondják, sokszor más mutatnak... elméleti belátás és nyelvi magatartás között egyáltalában nincs szükségszerű összefüggés... a deklarációk és a történetek nem pontosan fedik egymást.”³ Mert e nyelvi magatartás szónokias, profetikus, apodiktikus és teatrális.

A strukturális nyelvészet egy megkülönböztetésével élve nevezzük ezt a kettősséget az enunciáció (kijelentés, megnyilatkozás) és az enuciált (a kijelentett, a nyilatkozat) különbségének.⁴ Tegyük még hozzá, hogy az enunciáció és enuciált ellentéte lehet termékeny feszültség, ha nem olyan túlterhelt és/vagy nem olyan naiv, mint Balassánál.

Egy példával megvilágítva: rengetegszer ismétlődik a HALÁL-NAPLÓ-ban tudásunk korlátozottságának, az ember eredendő korlátoltságának tézise, rengetegszer inü magát Balassa szerénységre – miközben ilyen mondatokat ír: „[Tarkovszkij] Tudta volna, hogy aki valaha élt, nyomtalanságában is erős lény marad? Tudta volna, hogy az üres, bárki-halottra gondolás elkerülhetetlen és masszív, mint egy elsüllyedt kontinens vagy emlékmű? Hogy a vltágtalan, személyvesztett szem lát valamit?”⁵ A mondatok jelentése nem könnyen hozzáférhető, többedik el-olvasásra is ellenállnak. Egy átlagosnak nevezhető olvasó, mint jómagam, talán sosem képes lehatolni teljes mélységükig. Ezt a felismerést látszik erősíteni az enunciáció szerkezetének egy kicsit alaposabb szemügyre vétele. Ha elképzeljük a mondatot a fenti retorikai sémával, amint egy könnyen belátható tézist enuciál – például „[Tarkovszkij] Tudta volna, hogy kétszer kettő egyenlő négygel?” –, rögtön rájövünk, hogy nekünk, átlagembereknek nem is nagyon érdemes kísérletezni. Az enunciáció rejtett „illokúciója”⁶ ugyan is azt mondja: „Hát még ezt a végső igazságot is tudta volna ez a Tarkovszkij? Döbbenetes. Hogy van még egy ember, aki mindezt tudja.”

A fenti mondatok példaszzerűek abból a szempontból is, hogy a könyv mondatainak nagyon nagy hányada a szemantikai túlterhelés határára mozog. A határ innenső felén van még a következő mondat(rész): „a rövid szopránról Tokody Ilona énekelt, olyan drámaian, s tudván: miről van szó, mint egy érett, szerelmes, erotikus si-

ratóasszony, akire jó szívvel azt mondja az ember: *csodálatos anya-kurva*". Egy érett, szerelmes, erotikus, csodálatos anya-kurva, aki történetesen még siratóasszony is; nos, ez kissé bizarr, de talán izgalmas kombináció. Elmegy. Vagy: „*Azt hiszem, ezzel a belső kontraszttal és elentmondással jöhet létre a nagy művek radikális harmóniája.*”⁷ A fent is emlegetett, Balassa által olyannyira kulévált paradoxális megfogalmazás e mondatban kitűnően él, de további terhelést a mondat már nem bírna el. Márpedig igen gyakran ez a helyzet.

Nyilván nem mentesen a dekonstrukció közvetett hatásaitól, Balassa láthatóan törekszik az elméleti és irodalmi beszédmódok összemossására. Az „arisztikum” keresése nem korlátozódik az enunciót szférájára, hanem végigkíséri az enunciót. A szövegnek ez a keresettsége olykor az olvashatatlanságig feszíti a „paralógiákat”,⁸ felszínessé teszi a paradoxonokat, és eleve lebénítja a jelentésteremtődés esélyeit. Ha egy szintagma *contradictio in adiecto*t tartalmaz, ez lehet izgalmas, poétikus húzás és termékeny eljárás, érdekes oximoron, de a jelentőknek az a típusú és fokú halmozása, amely Balassa szövegeiben gyakran előfordul, ellehetetleníti a szignifikációt. Vegyünk egy szimplább esetet: „*A megértés itt a legmélyebb – már szinte láthatatlan – gög és megvetés, tehát előzékenység, amely a kértelhetetlen pánikricizmus és a viszolygó elutasítás kultúrtörténetileg oly fontos bohócgúnyáiban jár.*”⁹ A gög és megvetés miképpen előzékenység? A viszolygó elutasításnak miért éppen bohócgúnyája van, a ruhaneműk ropant sokaságából ez a legutolsó, amelybe jól működő metafora a viszolygó elutasítást öltöztetné? Azt gondolom, teljességgel megengedhető az efféle szürrealisztikus szövegszervezés, de nem ártana egy kicsit kisebb dózisokban adagolni a paralógiát, egy kicsit „felkéne higítani” és a köznyelvi beszédmód problémáitlanabb közegébe ágyazni; illetőleg nem ártana felépíteni, díszkurzívabbá, áttekinthetőbbé tenni azt a szignifikációs folyamatot, amelyben egy korántsem kézenfekvő jelentérendszer előáll. A transzgresszív enuncióknak akkor van ereje, ha ebből a problémátlan, kézenfekvő és közönséges nyelvhasználatból indul ki, mert ha radikálisan megtagadja és mindenestül magamögött hagyja, akkor az olvasó rendkívül nehezen találja meg a szöveghez a kapcsolódási

pontokat. A transzgressziós¹⁰ folyamat megmutatása azért rendkívül fontos, mert csak így, működés közben válik követhetővé a közönséges nyelvhasználat esetleges elégtelensége, a határátlépés szükségessége és gondolati termékenysége. Ellenkező esetben a beszéd a tömény idioszinkráziába fullad, egy személyes magánbeszéddé válik, hermetikussá és arisztokratikussá, mely – ha a nyilatkozatok, az enunciót szintjén tagadná is – a közönségeset egy az egyben hamis vélekedésnek, doxának tekinti, és szembeállítja vele a maga egyedül igaz episztéméjét. De tudnia kell, hogy nincs ilyen megkülönböztetett jelentőségű metanyelv, mert minden metanyelv végső rekurzusa a közönséges nyelv, amely viszont lényegileg „doxológia”, „hiedelmek” (belief, opinion, Meinung) rendszere. Érdemes felidézni itt a dada esetét, mely tudvalevőleg az európai kultúrtörténet egyik legradikálisabb paralógiája volt, és elolvasni ehhez képest Tzara DADA KIÁLTVÁNY-át vagy A GYENGE ÉS KESERŰ SZERELMÉRŐL SZÓLÓ KIÁLTVÁNY-át, melyek nagyszerű példái annak, hogyan vesz lendületet a legvadabb transzgresszió is – mindig a közönséges terepnumán.

Természetesen itt élesen fogalmazom meg a problémát, ugyanakkor tévedés lenne azt állítani, hogy a HALÁLNAPLÓ a totális paralógia. És mintha kivétel nélküli szabályként érvényesülne, hogy azok a szövegei jók, ahol nincs vagy kevés az arisztikum, műv(ész)iség.

„*Tarkovszkij úgy tagadja a meggémberedett, illetve ketyegő civilizációt, hogy alig vesz tudomást róla, ebben is van az ereje.*”¹¹ – írja például Balassa. Hangsúlyozom, nem önmagában a szó szerkezet szokatlansága, ami problematikus, hanem hogy a szöveg nem mutatja meg az utat, amely hozzá vezet. A szövegekörnyezet legszigorúbb tanulmányozása sem segíti az olvasót abban, hogy megértse/érezze, miért meggémberedett (illetve emellett még ketyegő) a civilizáció. A szöveg ellehetetleníti a „szoros olvasat” minden esélyét. Szoros olvasásnak – kissé kitégított értelemben – egy mű olvasásának azt a (persze csak elméletileg elkülöníthető) mozzanatát nevezem, amikor gondosan figyelemmel kísérjük a mű építkezését, belső referenciáit, elemeinek viszonyrendszerét, szignifikációs mechanizmusát, je-

lentéstermelését. A HALÁLNAPLÓ szövegei esetében ez – különböző mértékben – teljesíthetetlen feladat. Segítsen engem egy kicsit a szöveg, ne legyen olyan hetedhét határon túli, lássak valamit abból, hogyan működik ez a gondolkodás, az asszociációs kapcsolódások, a „*chaîne signifiante*”¹³ legyen egy kissé jobban dokumentálva, ne csupán egy tómondatnyi végeredményt kapjak – és azt a, talán akaratlan, mindenesetre állandó, sugalmazást, hogy kevés vagyok, ostoba vagyok, mert nem tudom rekonstruálni a megértéshez elengedhetetlenül szükséges, de meg nem mutatott jelentésfolyamatot.

„*Elhunyt a szó, mikor ez a világ ébredt*” – írja Karl Kraus 1933-ban. Ulrich örökös szellemi álmallansága Rilke toronyszobája Muzotban. Távolodó ébredés mind. Végtelen interludium. Minden tárgy szellemi, minden tárgy csillagtávolság mélységességet kap; semmi a tompa, a solét anyagból (lásd alább: lapos szereposztás). Musil kontúrosan tud feloldani (sic!) minden lehető anyagot és tárgyat a szellem *»főtükári«* világosságában; depozitáló kibelezés az egész.¹⁴ (Kiemelések és sic! az eredetiben.) Nem világos, hogy az 1933-ban ébredő világ milyen összefüggésbe hozható Ulrich (a tulajdonságok nélküli ember) szellemi álmallanságával és Rilke muzoti toronyszobájával. Mert az, hogy távolodó ébredés mind, egy kissé homályban hagyja a dolgokat. („Lila”, nemde.) Rilke (utánanézetem, de megjegyzendő, ezt nem minden átlagolvasó tenné meg e szöveg kedvéért) 1922-ben, a festői muzoti (Svájc) kastély toronyszobájában egy hosszabb hallgatási periódus után ismét írni kezd – ám hogy mi köze ennek a fasizmus ébredéséhez, az nem derül ki. Ezután a végtelen interludiumra (közjáték – zenei fogalom) való szokellést Tzarán és Bretonon, sőt Hegelen edzett olvasáskészségem is nehézkesen követi. Hasonlóan nehéz továszökkenni innen a tárgyak tisztán szellemi és nagy messzeségből történő stb. szemlélésének felemlítéséhez. Ezután pedig végképp elveszttem a fonalat, csak a „*főtükári világosság*” üdítő szintagmája képes átlépni az agyamban hirtelen felszökő ingerküszöb értékét és megbizsergetni néhány neuront a fehérállomány régióiban.

De elég a limonádéból: most nézzük a problematikusabb mondatokat. „*Elég, ha csak hömpölyög: epika, mint egy hátszló a Volgán*”¹⁵ Ez

szép. Ha problematikus is. És milyen érdekes mondatfát sarjadzana ez a mondat (ha nem sajnálnánk generatív grammatikai elemzésekkel műlatni az időt).¹⁶ És a hömpölygő hátszló. (Itt el lehetne mondani mindazt a *tévedést*,¹⁷ amelyet három nagy irodalmár írt a HOSSZÚ NAP EL-RŐL.¹⁸ „*A dilettáns téboly lautréamont-i mérete*” stb.) „*A jutalom, jobban, mint bármi más, rész szerint voltunk jele.*”¹⁹ Viszont Csorba Győző öregkori lírája „*attól oly éles, erőteljes, intenzív, hogy a kiellenség, a kuszaráadás, az illúzióttalan szeszély, a szenvedélyes lamentálás, a leéptetés és a felejtés közelében parázslék.*”²⁰ Brahms pedig „*mindig öreges, nagyon fejelemzett, szárnyalóan panaszkodó.*”²¹ Ennyi szemantikai anomáliát²² nem bír el egy mondat(rész): sem az „*öreges*”, sem a „*fejelemzett*” nem elégíti ki a „*szárnyalóan*” szelekciós kikötéseit, mint ahogyan a „*panaszkodó*”-ét sem a „*fejelemzett*”. Az enunciáció a (túl)érzékeny és a nagyon pontosat játssza, de túljátssza: az enunciatált értelmetlenné „*dúsul*”. „*Körülbelül '79-től, de '86 körül már egészen biztosan minden olyan elvisehelhetlenül, édesen, szegyenletesen, bárszonyosan, lágyan, kiúttalanul és termékenyen rémes volt, hogy szinte spirituális megújulásnak látszott*”²³ „*Valahová indítanak, ami láthatatlan, de ismerős, átmenetileg távol van, ahonnan azonban sem nem jöttem el, sem nem lérek vissza, nem, nem, ami nyilvánvalóan mozdulatlan, mint egy kő, mégis, rejtett ősvényeken szökik, kóborol, bolyong, vándorló, megtalálhatatlan botránkozasköve [mának? – birtokjel van, de mi a birtokos?], elgurított szikla, tiszta ellentmondás – rokon, igaz, valódi világ-csalás, bohóc-törvény kórakás.*”²⁴ Balassa egy helyütt reflektál egy képzavarára: mint kordokumentumra. „*Az egész kódos gomolygása mint-ha a sokváltozós, nem-lineáris rendszerekben bekövetkező, kismértékű, de váratlan események megfogalmazhatóságának, az értelemadás értelmességének a kérdéses voltát kérdezte volna önmagától, azaz hát a sok millió résztvevőtől.*”²⁵ Hogy egy kicsit tisztábban lássuk az egész kódos gomolygását, íme a mondat váza, a bővítmennyeket lehangya: Az egész kódos gomolygása mintha az értelemadás értelmességének a kérdéses voltát kérdezte volna önmagától. Grammatikailag mindazonáltal rendben, egy apró kivétellel: a „*kismértékű esemény*” szókapcsolatot az én nyelvi kompetenciám illegitim performanciának ítéli. Grammatikai és nyelvhelyességi hibák azonban másutt is elő-

fordulnak. (Természetesen nem azokról a szövegekről van itt szó – mint például az OPERA PROSECTA című –, amelyekben a normál beszéd nyelvhelyességi kritériumai evidensen és tudatosan fel vannak függesztve.) „Hogy éles pillantásunk a titkok közelében, és nem korábban, vakuljon meg...”²⁶ Többször át kellett volna fésülni a szövegeket, hogy nem maradjanak benne ilyen hibák. „A naplóban két fő inány fejeződik ki: A motivált élet és maga az élet misztikus, jelesül ott, ahol nincs értelem, erőszak és más ilyesmi.”²⁷ Sajtóhiba?

(Az enunciált problémái, avagy minden másképp van) Balassa szövegeivel tematikusan is folyamatosan vitatkozni kell, mégpedig oly sűrűn, hogy az meghaladja a termékeny vita fogalmát. „Tarkovszkij arra összpontosít: mi marad még; hogy eljuthatunk-e a sejtelemig. Tehát túllép azon, amit összefoglalólag ideológiakritikának lehet nevezni. (Rémülettel tölti el az ideológiakritika csöndje, mondhatnánk Pascalt parafrazálva.) Most minden e túllépéssel kezdődik; amikor tehát már mindent elmondtunk a kritika dimenziójában és „szinte semmi sem maradt lábon”. A kivonulás világerőtelmezése, amit Tarkovszkij háta jelképez számomra, természetesen süket fulekre talál és ellenséges tekintet veszi körül: zóna. Hiszen az ideológiakritika leleplez, tehát maga is részesül a jelen világ hatalmi dinamikájából, a kivonulás viszont rezervál és kihátrál. A kivonulás szerint ugyanis, szemben az ideológiakritikával, az ész temploma a test (a természet) temploma nélkül fathatkat sem ér, az előbbi az utóbbinak csak egyik, hábár kitüntetett hajója”²⁸ A „zóna” nyilván a SZTALKER című Tarkovszkij-filmből jön. Ám ott a Zóna egyáltalán nem ellenséges, csak kiismerhetetlen. Szintén a SZTALKER-ből derülhet ki, hogy Tarkovszkij nem a sejtelemre összpontosít (és kiváltképp nem a musilira, ilyen értelemben egy világ választja el őket), sokkal inkább a bizonyosságra: a hitre. Ráadásul Tarkovszkijnak válasza is van: a három nyomorulttal szemben (három, mert végeredményben a sztalker is közejük tartozik), akik hiába mennek a Zónába a csodáért, ott van a félkegyelmű kislány, aki a zónán kívüli, elkárhozott világban „hitével”²⁹ megmozdítja a poharat. Az „ideológiakritika”³⁰ egy formája a profán világ kapcsolatainak. (Mellesleg: egyáltalán nem világos, hogy az „ideológiakritika” miért tagadja [meg, le] a

test [a természet] templomát.) „Csöndje”, azaz hogy nem mond semmit, csak annak számára hallható, aki rendelkezik annak bizonyos tudásával, hogy mi az, ami mond valamit, aki meglelte a beszédes jeleket, amelyek egyedül méltók arra, hogy jelentőseknek, jelentéseknek, értelmesekeknek nevezzük őket. Eszerint az én beszédem csak csönd lehet Balassa Péter számára. Mert én nem látom ezeket a jeleket. Ekképpen nem értékelhetem a kivonulás szentségét és a világi hívságok megvetését, mert számomra a szeretet éppúgy világiként jelenik meg, mint a gyűlölet vagy egy ószövetségi próféta ádáz politikai ideológiakritikája. Az én számomra a bizonyosság nemigen lehet emberi attribútum. Folyamatosan olyan kérdéseket vagyok kénytelen feltenni a bizonyosoknak, hogy az összes pozitív elgondolás, kijelentés és beszéd az Isten(ek)ről vajon nem nagyon is e világi, dőre fecsegés-e, hogy az Isten(ek) moralitásáról, jelleméről, gondolkodásmódjáról bizonyossággal rendelkezők hogyan nem látják, hogy az egyellen szent könyvek és egyedül igaz vallások mint pozitív teológiák mennyire emberi, túlságosan is emberi kreációk. Tudom: ezek végső soron nem megvitatható kérdések. Ettől függetlenül kérdések. És gyakran feltettem a kivonulni akaróknak, és gyakran ingerültség és düh volt a válasz. Mindezeket csupán azért említem, mert Balassa leegyszerűsítő elgondolásával szemben én úgy látom, hogy a megértés és szolidaritás kontra a türelmetlenség és értetlenség választóvonalamentén létrejövő „izoglösszák” teljesen keresztbemetszik a kivonulás kontra világi diszkurzusok alapján kettéválasztható „izoglösszák”. Ráadásul az olyan – nemcsak Balassa számára nagy hatású – hívők, mint Pascal, Kierkegaard, Dosztojevszkij, Tarkovszkij, Pilinszky (és a többi: a Prédikátor Salamon, Aurelius Augustinus) többek közt azért a legnagyobb(hatású)ak, mert számukra a hit nem problémátlan kivonulás, hanem „az ütlét paradoxona” (Kierkegaard), egyikük sem született szent, és mindegyikük megjárta a hadak útját, pontosan (meg)értük a világi beszédet, és képesek beszélgetni vele. Ha jól látom, nagyságuk éppen ebben áll, hogy „tudják” (Pilinszky) a profán világot is. A problémát jól érzékelteti – hogy egy abszolút balassás példát hozzak – Zozsima sztarec és Aljosa Kara-

mazov hitének különbsége. Zoszima közvetíti Dosztojevszkij bitófa alatt, rulettasztal mellett, az isten háta mögött (Szibéria), a bűnről, a világi csábításokról szerzett tudását és mindezekkel átutort hitét. Aljosa hite talán feltétlenebb, de érdektelenebb, kissé hibernált, nem e világi, van benne valami az „eszéletikai érzékenyülésből” (Kierkegaard); ezért hitelesebb a vele rokon Miskin alakja, aki félkegyelmű, aki tönkreteszi Agláját, és egy alvilági démon, Nasztaszja Filippovna megszálottja Pascalt az „ideológiakritikával” szembeállítani – finoman fogalmazva egyoldalú olvasat. Pascal az egyik legelegánsabb mestere a gyilkos iróniának, a radikális (ideológia)kritikának. Csakúgy, mint a többi fenti szent.

De hallgassunk tovább, Balassa rémületére: az idézetben egyik gyakorta hangoztatott nézete köszön vissza ismét, amely a kritikát prófétai hevülettel ostorozza,³¹ a modern egoizmusának és reménytelen racionalizmusának úpikus megnyilatkozását látva benne, rosszindulattal, öncélú ítélkezéssel vádolva. A kritika továbbá önérvényesítő logikájának foglya s mint ilyen – úgymond – a hatalmi diskurzust létrehozók játszmaja. Ezzel állítja szembe a szolidaritás sokkal magasabb eszményét, a jóakarát hatalmát, az Igen abszolút elsőbbségét, végeredményben a szeretetet. Ez a megközelítés azonban teljesen elhibázza a kritika lényegét.³² A kritikának ez a beállítása figyelmen kívül hagyja „a modern” (sőt: a „posztmodern”) kritikai hagyományának bizonyos alapvető etikai intencióit. Nem csupán arra gondolok, hogy 1) a kritika a tévedések, hazugságok, ideológiák stb. leleplezésében a – nem pozitivistikus értelemben vett – igazság irányába tett próbálkozásként értendő, és nem feltétlenül öncélúan jár el, ördögi gonosszággal dörzsölve a tenyerét, látván, hogy destruktív munkája nyomán miként dől romba minden; hanem arra is, hogy 2) számos, a legjelentősebbek közé tartozó kritikai diszkurz emancipatórikus szándéka és teljesítménye kétségbevonhatatlan, vagyis éppen az elnyomottak, az elesettek, a hatalmi játszmákból kirekesztettek érdekeinek érvényesítését célozta és célozza. Ezeket az – alapvetően éppen mélységes szolidaritásról tanúságot tevő – törekvéseket en bloc azzal de-

nunciálni, hogy maguk is a hatalmi diszkurz részesévé válnak: elhibázott, sőt rosszindulatú értelmezés. A kritika problémája sokkal konkrétabb. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mit/kit kritizál. És még kevésbé lehet figyelmen kívül hagyni a megnyilatkozás tematikai-diszkurzív szférájának és a diszkurz szubjektumainak különbségét, még ha ez utóbbit nem lehet – és nem is kell – „különböztetni”.³³ Én is úgy látom, hogy a kritikai diszkurz minden esetben hatalmi játszma is, ám a „hatalom” nem szinonimája a terrornak. A kultúra területén inkább oly módon működik, amiként Gadamer autoritásfogalma.³⁴ Az, ahogyan Kanr vagy Hegel nagymértékben *uralták* az európai filozófiai diszkurzt, nem a terror játszmaja volt. Egyszerűen: *hatalmas* filozófusok. A kritika jó esetben nem a másik elleni támadás, s ekképpen nem a szolidaritás ellentéte. A tematikus beszélgetés látszata mögötti személyeskedésnél, akár a kritikus, akár annak interpretátora gyakorolja, nincs rosszabb – hacsaknem a kritikátlan szolidaritás. Nem gondolom, hogy a profán beszéd, beleértve a kriiukus beszédet is, csak rémületet csönd lehet, vagy hogy cleveland képtelen lenne a szeretetre. De nem erről szól a kritika, hacsak témája nem kifejezetten a szeretet vagy efféle. (És bizony „a szeretetet” is könnyen bekebelezheti bármely borzalmas ideológia, s mint ilyen akár „ideológiakritikával” is illelhető.) Ha én most a HALÁLNAPLÓ mondatait kritizálom, annak semmi köze nincsen a személyes viszonyokhoz, és ilyen értelemben a szeretethez és a gyűlölethez. A jó kritikai diszkurz szerintem – Eric Berne kitűnő megkülönböztetésével élve – az „egyszerű” és nem a „rejtett tranzakciók”³⁵ műfaja. Egyik alaptörekvése éppen az, hogy átvilágítsa a rejtett tranzakciók struktúráját, és leleplezze a „pszichológiai színt” ármányait. Balassa kritikafogalma ennek éppen az ellenkezője: minden kritikai gesztust rejtett tranzakcióként gondol el, amelyben nem tematikus beszélgetés, hanem személyes háború zajlik, amelyben egy érv falszifikációja a másik annihilációja.

Menjünk tovább a fent idézett szövegben. A „kritika dimenziójában” szerintem nem lehet „mindent elmondani”. Tézisek és antitézisek, afirmáció és elutasítás játéka, a reflexió, a

gondolkodás: mindez folyamatos történés; és nem lezárt, megtörténte után hozzáférhetetlen reziduum. Az emberi tudás (a technikai tudást kivéve) nem annyira a történelem során fokozatosan megszerzett ismeretek akkumulációja, mint inkább a véges egzisztencia körei a hermeneutikai körön. Ha Nietzsche azt írja, hogy Isten meghalt, az nem azt jelenti, hogy ezzel egyszer s mindenkorra lezárta Isten sorsát; hogy valláskritikájával örökkévaló és megváltoztathatatlan alakká kristályosította a vallásokat. Az avantgarde múltbéli művészetekre irányuló kritikáinak sem az a következménye, hogy „objektíve” „semmi sem maradt lábon”, hogy tonkretették és lerombolták Michelangelót, Shakespeare-t, Bachot és Dosztojevszkijt.

De nemcsak a múlt folyamatos történés, amely – többek között – a kritika révén változik. Talán nem vakmerő hübrisz azt állítani, hogy bizonyosan lesznek a jövőben is rossz dolgok vagy jó dolgoknak rossz aspektusai, amelyeket nem feltétlenül fölösleges és – ismétlem – nem feltétlenül gonoszság kritizálni. Esetleg, olykor: kötelesség. Kétséges, vajon Salman Rushdie elfogadná-e Balassa vad kritikakritikáját, és hogy ez utóbbi elfogadná-e, ha Rushdie kritikával illetné az ajatollah esztétikai nézeteit és ezek érvényesítésének módozatait. Ez szélsőséges példa, de puhább változatai éppúgy megállják a helyüket. Egészen egyszerűen: valami nem tetszik, és ezt elmondom másoknak. Reagáljanak rá, ha akarnak; beszéljessünk róla, ha más is érdemesnek látja. Még egyszerűbben: a kritika a gondolkodásnak univerzális aspektusa, működésének elemi mechanizmusa: megkerülhetetlen. (Vagyis Tarkovszkij sem lép túl rajta.)

Az a mód, ahogyan Balassa a kritikáról ír, Hamvas Béla „módszerére” emlékeztet. Ez – szempontunkból – abban áll, hogy az írás mindenkorai témája gigantikussá növelődik, amelybe a szerző minden tudását, energiáját, minden bánatát belepakolja. Amikor Hamvas Beethovenről ír, akkor a zenetörténet összes többi figurája neveltséges kis klimpírozó nímánd, amikor a barátságról ír, akkor a legvéresebb gyűlölet, a leghalálosabb szerelem is csupán múltó szeszély, amikor az asztrológia igazságáról ír, akkor minden tudomány ostoba, vak és barom, amikor Diony-

sosról ír, akkor minden más görög isten jelentéktelen démonocska. Balassa mintha ugyanígy bána a kritikával, melybe a világ minden problémáját, szeretetlenségét, elidegenedtségét, bűnét, gonoszságát belevetíti.

Akárcsak Hamvasnál, a kényszeres nagyotmondás, a „bombasztika” réme ott kísért Balassa szövegeiben is. Ilyenkor a mondat olyan, mint a varangyos béka veszélyhelyzetben: felfuvalkodik, hogy nagynek látszon, nyálkás és nagyon csúnya. Amikor például minden mondatban ott a „minden”, és meg van mondva minden, mint a 197. oldalon: „Minden nagy regényben...”,³⁵ „Minden igaz műbe...”, „Minden alkotói böcsület alapja...”,³⁷ Nagyot próbál szólni ez a kicsi mondat is: „¶¶ ...ezért csöndesen elhárítom ezt az utolsó kétezer évet ¶¶”³⁸ Hadd ne kezdjek példálózni, mi minden ez az utolsó kétezer év és hogy mi ehhez képest ennek a mondatnak a gesztusa. „Szimfóniái helyenként úgy fújtnak, mint katasztrófa előtt álló világvárosok.”³⁹ Mit mondjak. „Van-e mulatságosabb annál, ha valami oly nagy-szabású, hogy megoldhatatlan?”⁴⁰ Nem, nincs. „A férfibarátság az igazi házasságtörés, igazán intelligens feleségek tudják ezt, ezért – hagyják.”⁴¹ Tehát a házasságtörések osztályán belül van két osztály, az igaziak és a nem igaziak. „A férfibarátság az igazi házasságtörés”, tehát a nőhöz fűződő barátság a nem igazi. Az igazán intelligens feleségek csak a nem igazi – nőkel elkövetett – házasságtörést nem tolerálják. Milyen furcsa. Vajon mi lehet az oka ennek? Az a szörnyű gyanúm van, hogy azért, mert a feleség oly intelligens, hogy (úgy) tudja, azért nem igazi házasságtörés ez, mert „pusztán” testi, a férfival való pedig szellemi. És hát a szellem, tudjuk. Ha a fenti gyanú igaz, akkor növel nincs szellemi kapcsolat. Ennek pedig az lehet az oka, hogy a nő csak mint test jöhet számításba, mint szellem nem. (Kivéve természetesen az intelligens feleséget.) Erre enged következtetni az is, hogy a mondat szerint nem általában a barátság az igazi házasságtörés, hanem kifejezetten a férfibarátság. De túl a szó szerinti olvasaton: valószínűleg arról lehet itt szó, hogy Balassa nagyon ki akarta hangsúlyozni a férfibarátság esetleges erejét és komolyságát. Ennek érzékeltetésére nyúl a házasságtörés retorikai eszközéhez, aztán – a nagyotmondás kényszerében – elszáll a metaforával. Túljátssza.

Az eredmény: amilyen meghökkentő, éppolyan üres paradoxon.

(Meghívás dialógusra?, avagy monológok monológokról) A SZABADBAN-ról szóló kritikájában Margócsy István azt írja, hogy a meghívás gesztusa Balassánál egyben a kirekesztés gesztusa is: „előre meghatározza, kikeresi (feltételezi) azokat, akikkel szeretne magához hívni”. Ehhez kapcsolható Horváth Iván néhány észrevétele is, miszerint gyakran fordul elő, hogy „Balassa szavainak fedezetét [...] nem érvelelése, hanem jól dokumentált hozzáértése adja... A szerző álláspontját máskor nem az ő lenyűgöző műveltsége, hanem inkább az én műveletlenségem támasztja alá”.

A kirekesztés olykor totálissá válik és ordílóan elitista. Ilyenkor a szerző idioszinkratikus varázsigékké tisztult kultúrélményeinek rajta kívül mindenki más számára követhetetlen logikájú lajstromát bocsátja az olvasóra, igaz, hogy kárpótlásul a máskor áttekinthetetlenül komplex grammatika is letisztult. (A varázsigéket úgyis csak egyvalaki érti – nem kell többé maszatolni.)

Tekintsük most jelen kritikusként egy monológjának egy részletét, amint a HALÁLNAPLÓ egy monológjának egy részletét olvassa: „Na, akkor most komolyan. Még egyszer. Odafigyelve, szigorúan Nem elkalandozni. Tehát: »[Tarkovszkij] mégsem Tamást választotta, hanem Leonardót követte; radix sancta. A Háromkirályok folytatása: Alexander gyűjtogatása, Alexanderé, aki Richard is, Miskin és Lear-bolond is. Az izgága, hebegő szélhámoshad. Sztalker, meg a nagyot puffanó, repülő szerzetes. Otthontalan, hittel, hiteudénül, teljesen mindegy. Ellenben: a Kisember, a Kislány. Miskin zárómonológja, Sztavrogin gyónása (nem Tyihonnál); Aljosa záróbeszéde egy gyermek hullája mellett. Mondjuk, egy lány meghal. Mondjuk, Szomália. Bosznia. Minden egy. Itt vagyunk. Bach szövevénye, örök másolat, ismétlés, végtelen, csángó kendertilolás, egy doktor, az örök rágógumi a szájban, megállás nélkül: rágódni. Firsz és Ferapont. Szonya: dolgozni, dolgozni fogunk, bácsi. Mint Macondóban a felpuffadt vízhullákkal teli földre hulló eső. Ne feledd, aznap nemcsak Tarkovszkij hal meg. »Jó, álljunk meg egy pillanatra.

Az'szem, itt már a beavatottak is le-leszakadnak: nemcsak Tarkovszkij és Dosztojevskij műveit kell

naprakészen, frissen olvasottan ismerni, ki is kell találni, hogy melyik utalás mire vonatkozik, fel is kell térképezni a szövegkohézió rejtejt rendszerét. De még egy orosz vadalomra specializálódott tudós sem biztos, hogy képesből tudja, mi van Miskin és Aljosa záróbeszédében, Sztavrogin gyónásában, miért olyan kurzíváltan fontos az, hogy nem Tyihonnál volt ez a gyónás. És ez még a kisebb feladat: e vérbeli russzistának tudnia kell, hol van Macondo (pszt! én tudom!), és miért vannak ott a vízhullák, és hogy hogy jön ez ide. És »Mint«-tel kezdődik a mondat! Fogjatok le. Mintha bármiféle kapcsolat lenne a vízhullákra hulló esőnek az előző mondat-hoz, amely, ha igaz, a VÁNYA BÁCSI-ból van. (És pontosan kéne ismerni Balassa „rabótaty”-dolgozatát.) Ez pedig Firsz és Ferapont után. Ferapont atya talán... (nézzük csak meg, igen, az) az az elmebeteg, egzaltált remete a KARAMAZOVOK-ból, aki megijátsza a szentet, és féltékeny Zoszimára, Firsz neve mintha rémlene, de honnan is? Ja, igen, a CSERESZNYÉSKERT-ből az az öreg szolga. (Nem nézem meg.) S mindez az örök rágógumi meg csángó kendertilolás után. Hát... Mit mondjak. Milyen Tamásról van szó (a Szent?, a Huellen?). Mit jelent az, hogy Tarkovszkij Leonardót választja. Pontosabban: követi. Követhetetlen a kurzíválás logikája itt is, mint oly sokszor. *Ila* a nagyot puffanó szerzetes az ANDREJ RUBLJOV-ból van, akkor talán kapcsolható Leonardóhoz, aki szintén reptülő szerkezetekkel kísérletezett. De e kapcsolatot kérdésessé teszi az, hogy két – úgy tűnik – teljesen másról szóló mondat van közbeékelve. Mi az, hogy radix sancta. (Elő a latin szótárt. Radix: gyökér, [kémiai] gyök. Valami alkimista dolog lesz akkor. Ciki, hogy nem tudok erről semmit. Biztos valami alapvető. Az arany előállításának képlete vagy ilyesmi lehet. Azért se nézek utána. Miért nem ő magyarázza meg jelentőtlenségének működését? Hisz elvileg ő az egyetlen, aki pontosan ismerheti logikáját.) Alexander (a gyűjtogatás alapján gondolom: az ALDOZATHOZATAL-ból), aki még annyi mindenki, miért a Háromkirályok (nagy H-val – cím?) folytatása.⁴² És honnan a fenéből jön ez az izgága, hebegő szélhámoshad. Ki hall meg még aznap. (Ritke az egyik, az imént megtudtam, de ki még? Tankérem, én kézzüllem.) A Kisember az ALDOZATHOZATAL néma gyermeke, aki a végén megszólal (Balassa ez néhány száz oldallal előbb többször is idézi: »Kezdetben volt a Szó – de miért, Papa?«).⁴³ A Kislány valószínűleg a SZTALKER-ből van, de vajon jól emlékszem-e minden Tarkovszkij-filmre (látam-e egyáltalán mindet), nincs-e máshol lényeges szerepe egy kislánynak? Vagy nem lehet, hogy eset-

leg az a tizenegy éves lány – hogy is hívják? –, akit Szlavrogin megbecstelenül? (Persze itt be van kapcsolva Csehovtól García Márquezig mindenki, úgy-hogy reménytelen a desiffrózás.) Ki az a Richard? (Shakespeare? Vagy ez csak a Lear miatt jutott eszembe? Magyarul á-val szokták írni. Vagy azt jelzi, hogy ő angolul olvasta? Tud angolul? Nem, ha Shakespeare lenne, megmondaná – megmondaná? –, hanyadik Richárd. De lehet, hogy az ALDOZATHOZATAL-ban van egy Richard. De lehet, hogy nem is így írják a svédek. Hoppá: Wagner?) Bach szövösztéke, csángó kendertilolás, egy doktor, örök rágógumi⁴⁴ Ismétlés, végtelen?

Nem, ez sok. Ennyire bunkó vagyok?

Meglehel. De nem rokonszenvezem ezzel a következtetéssel. Úgyhogy nézzünk inkább egy másik után."

(Említésre érdemes, hogy a fenti monológ szubjektuma egyáltalán nem a legrosszabb olvasója Balassa utalásainak. A Balassa számára meghatározó alkotók és művek nagy része az ő számára ugyanolyan meghatározó, nevüknek vagy műveiknek pusztá említésére is reagens. De nem oldalakon keresztül. Viszonylag jól ismeri műveiket. De nem kívülről – amit a HALÁLNAPLÓ címszószerű, varázsigerű recitálási technikája követelne tőle.) Tehát a másik következtetés: a HALÁLNAPLÓ gyakran a dialógus elemi esélyeit sem teremti meg olvasója számára. Asszociációs technikája az álmokéra, illetve az álomfejtésre emlékeztet. Ezt, úgy tűnik, Balassa tudatosan alkalmazza e művében. Ugyanakkor arról a legalapvetőbb tényről nem vesz tudomást, hogy az ilyen asszociációrendszer, jelentőlánc, bár anyaga a mindannyiunk által beszélt közös nyelv és kultúra, mégiscsak lényegileg egyedi, sajátos, személyes. Senki más nem tudja megfejteni a másik álmát, csak maga az álmodó. Ugyanakkor közölhető a legegyszerűbb, a legsajátosabb, a legszemélyesebb is, csak magyaráznia kell: amit önmagának, a monológban elég egy címszóval jeleznie, azt a másik számára, a dialógusban ki kell fejtenie. Balassa legtöbbször elmulasztja ezt. Szájából a „dialógus” szó: hamis varázsige.⁴⁵ Az olvasó iránti lelegelemből „szolidaritás” hiányzik a szövegekből.

AZ UTOLSÓ SZAVAK KÖRÜL álomról szóló részeinél ismét csak a jól ismert probléma: záporoznak a magyarázatlanul és közvetlenül egynyi jelentések és szimbólumok. Zá-

poroznak a műveltségelemek, melyek egyikét-másikat ha felismered, nem a felismerés hiú örömeit érzed, hanem annak még hiúbb kitagadottságérzetét, hogy mennyi allúzió és idézet lehet a szövegben, amit nem veszel észre; hogy nem tudod pontosan, mit olvasol. Záporoznak a mondatok, amelyeknek majd' mindegyikével, majd' minden részletével, még a névelőivel is vitatkoznál: az álom számomra nem az, amikor minden és mindenki együtt van. Az, hogy mit gondol Balassa az álomról, azért fontos, mert annak „technikáját” a HALÁLNAPLÓ-ban tudatosan alkalmazza. Alapvetően jungiánus módon gondolja el, főként a tudattalan numinózus, kollektív rétegének feltételezésében. „Mi az álom? ¶ Amikor minden és mindenki együtt van. Amikor mind egy... Az álom: fájdalommal emlékezni a Föld sohasemvolt korszakára... Az álom: tenger mélyére költözni, ott lakni. Személytelenül magányos, boldog fájdalom és óceán az álom. Hazatérés, tagolatlan megsemmisülés, miként a szerelem tenger-mindensége, ami a semmhez közelebb van, mint bármelyik.”⁴⁶ Ám aki hisz Jung kollektív tudattalanjában – mert ez hit kérdése, tudás aligha érhet el eddig –, az nyilván nem torpan meg jungianizmusában az individuáció tételének elfogadása előtt, annál is inkább, mert ehhez ráadásul a tudás is elér: minden álomfejtés alaptapasztalára, hogy az álom viszonylag legbiztosabban megfejthető vonatkozásai mennyire egyediek és individuálisak, értelmük közvetlenül mennyire nem elérhető a másik számára. Az álom „ősi egysége” ráadásul Balassánál az ébrenléti harcoss individualitásával, az elidegenülteként elgondolt szabadsággal áll szemben. De az elidegenültség – gondolom én – nem valamely meghatározott társadalmi formációk külsőleges hatása a szubjektumra, hanem a szubjektum létrejöttének a módja, kitörölhetetlen traumája és társadalmi létének feltétele. Mi sem beszédesebb, mint hogy a legerősebb unióélmények eksztatikusak: „magunkon-kívül-lét jellegük” van. Ráadásul az uniómisztika beszéde általában „karizmatikus”, paradox módon a legkevésbé közös nyelv. Talán az álomnak mint az ősi egység, a „világlélek” megnyilatkozásának ez az elképzelése vezet Balassát arra a tévhitre, hogy alapvetően, „mélyen” mindenki nagyon jól érti szövegeit.

Különös kombináció Balassánál az egoiz-

musgyűlölet (ez számos szövegének visszatérő eleme) és az a világlátás, amely számára a világ minden titkos vagy „evidens” jelentése és jelentősége a szerző enjében fut össze. Ha Balassa Borges fényképét nézegeti, akkor tuti, hogy a nagy argentin napjai meg vannak számlálva. És láss szinkronicitást, Borges néhány nap múlva meghal. „Mint utóbb kiderül”, amikor Tarkovszkij végső haláltusáját vívja, Balassa nem tud aludni, aztán mégis, mert „hirtelen hajnali ébredés csap le rá”, „csullapíthatatlan éhségérzettel kísérvé”, eszik, és éppen akkor hal meg a nagy orosz. Egy budapesti reggeli és egy párizsi halál koincidenenciájának csodáját talán akkor értékelhetnénk, ha a reggeli mint lényeges, jelentéses mozzanat a műben elő lenne készítve. Így erre a „hihetetlen” „együttállásra” csak azt tudja mondani az ember: éppen reggeliztél, édesapám? Nem valami nagy koincidenencia. Ha mondjuk éppen a Solarison vagy álmodban, vagy éppen leég a házad (lásd ALDOZATHOZATAL), az igen. Pilinszky egy négy sorosának címe és Beckett halálának dátuma ugyanaz a nap. (December 22. Ceaușescu bukását nem említi.) Sag schon. Annyi a nagy ember, és ezek mind születtek és meghaltak valamikor. És a nagy események, de mennyi, és mindnek van egy időpontja. November hetedikén például nemcsak a nagy októberi ezme gaz volt, továbbá (a hagyomány szerint) Platón születésnapja, hanem a nyolcvanas években a pécsi egyetem filozófusainak hagyományos tanárdiák futballmeccse. De a legsúlyosabb az EGYÜTTÁLLÁSOK című szöveg, amely efféle egybeeséseket hosszasan lajstromoz. Ám a másfajta lelki szerkezetű olvasó (mint jómagam is), rosszindulatúan és gonoszul szemléli ezeket. „Két nap híján egy év múlva”, „éppen huszonnyolc nappal, négy héttel előbb”, „pontosan 31 830 nap” stb., sorjáznak a pontatlan és összefüggéstelen, de végtelen pontos és jelentőségteljes egybeesésként számon tartott dátumok és események: nagy összefüggések ezek. Minden „elkényesztő” összefüggés bejelentését egy „természetesen”-nel (néha „naturalno”) spēkel meg. 3 óra 49 perc híján pontosan 17 egész 11/23 nap múlva felhívott telefonon az, akinek ha a születési dátumának számjegyeit összeadjuk, kivéve a hónap második számjegyét, aminek kobgyökét adjuk hozzá, és az év harmadik számjegyét, me-

lyet az így kapott szám után írt üzedesvesztő után írunk – akkor ez a két szám „természetesen” („naturalno”) megegyezik. Pontosan. Na jó, ezt hagyjuk abba. Végül is ez sem megvitatható. De talán ilyesmikkel nem kéne igénybe venni az olvasó arasznyi létének oly gyorsan múló, drága idejét.

„¶¶ [1] Egy vidéki színész: Világelemben bohóc akarom lenni. Végre az lettem. Nem bírom elviselni. – Szívem, mindez nem így van. Ócska, csaló pojáca. Álláspontom végleges. (Egy tigris szótárából, lehet rókaalkú farkas is.) ¶ [2] Aszály, árter, szikes felföld. Kicsi apálya: kicsi apája. Mindig az apák kezdik, a végtelen, széles síkon, mindig. Hogy fájnak! ¶ [3] Én: sok hülye. (Ridegebben, kellemetlenebbül, megúszhatatlanul.) ¶ [4] Ludwig Wittgenstein folytatólagos, társas formában áthagyományozódó félreértése és használata, mint egy rossz kultúrfélre. Ha, akkor hallgatás. ¶¶ [5] L. levele Kierkegaard-ról; ha volna mit felelnem neki, nem írná meg őket. (Mozart-parafa a tanítványnyal, avagy a kűmött enyveskező visszalopása.) ¶ [6] »Fiam, ez a megoldás« – kusi, régi öcsém felejtethetetlen kézmozdulata elefánthordnadrág vásárlása közben, a NATO-üzletben, a Wilmersdorferen. ¶ [7] Vizágyú helyett vízágy, írómól csinálni egy íróból – un baccio? (Cosi, I. felvonás finálé.) ¶ [8] Egy végtelen telefon, melynek két vége van. Nincs. A tanár úr/nő felfalása (szóló és vegyeskantáta). Mindez nem így van. Csillógó szemű butákkal vesződni, az igen. ¶¶ [9] »Nem azért mondom, de bejöttem!« (Márton László. CARMEN) Mi a te fiaid vagyunk, és te mégis számítász a hűségünkre? (Apokrif Péter-irat)⁴⁷ srb.

A már említett problémák itt is. Műveltségelemek funkciótlán villantásai. Nem létezik tökéletesebb példánya a „rossz kultúrfélre” kitűnő és valóban költői erejű neologizmus által megteremtett speciesének, mint magának a teremtő szentenciának az első tagmondata ([4] bekezdés). A species nagy érzékenységre valló felfedezése és bírálata és – ugyanabban a mondatban – e sok ezredik példányának előfordulása, valamint az önreflexió meghökkenítő hiánya egyenesen dühítő. Ismét nem mondja meg, pontosan miről beszél, minden odavetett megjegyzés, „címszó”-mondat csupán egy kifejtetlen, magyarázatlan, bennfenteskedő, mindazonáltal ellenőrizhetetlen kultúrfélre. Mi az, konkrétan, amiben folytatólagosan, társas formában áthagyományozódva értjük félre és használjuk

Ludwig Wittgensteint, könyörgök, Mester, árulja el, szabadítson meg bennünket végre makacs tévedésunktól! Idioszinkráziahegyek. Csupa egyedi, semmi különös. Egymás hegyére-hátára hordott kultúrshilánkokkal való üzérkedés a hiúság vásárán. „Così, I. felvonás, finálé.” Oké, mindent értünk. Világos. Értünk a szövből. Nem tehet róla a maestro. Öneki ilyen csupa-szubtilitás az asszociációs bázisa, ehhez én nem érhetek fel, gondolja a szegény gyalog olvasó (és tovább zúg benne aznapi dallamtapadása: Tipi-tapi dinó). „Un baccio” – a lelkiismeret parancsára megnéztem az olasz szótárban, és megtudtam, hogy ilyen szó nincs. Olyan van, hogy „bacio”, egy c-vel. Azt jelenti: csók. Néha a legnagyobb Maszter is eltéveszti.

De tekintsünk most el egy újabb „elemző”, vagyis vaktában tapogatózó monológtról. Itt még körülményesebb lenne, mint az előző idézet esetében. Egy dologra hívnám csak fel a figyelmet: az új bekezdés és a sorkihagyás-új bekezdés alkalmazásának szemfényvesztésére. Túl azon, hogy egy bekezdésen belül is olykor igen-igen problematikus a mondatok minimális szemantikai konncxiója (pl. az [5] vagy a [9] két mondata között, vagy a [8] bármely két mondata között), a sorkihagyás-új bekezdés blokkokat hoz létre, ami azt sugallja, hogy a blokkokon belüli bekezdések valamiképp összetartoznak. Az enunciació szintjén „kohéziót” teremt, amit az enunciató folyamatosan megtagad – illetve elmulasztja feltárni a kohéziós kötéseket. Így ismét csak az érzése támad az olvasónak, hogy túlságosan kényelmesen, túrelmedenül, felszínesen olvas; sőt ha nem reflektál mindezekre, még azzal is vádolhatja magát, hogy nem képes valamire, amit a szöveg evidenciaként vár el tőle, hogy földhözragadt, nem eléggé érzékeny. Ami evidencia: hogy nem eléggé művelt.

A legdurvább szövegrész terjedelme miatt nem idézhetem (amit nagyon sajnállok, mert az az érzésem, hogy „legdurvább” kritikái megjegyzéseim sem érhetnek nyomába az idézetekből sugárzó meggyőző erőnek). A (MI TÖRTÉNT AZNAP DÉLELŐTT? NEM TUDOM. „MI A MAGYAR”) című szövegről van szó, a 281–282. oldalon található. Érdemes megnézni. Borzalmas tetszelgés. A fenti zenéért magakelletések (Mozart-parafa és kitömött

enyveskező, un baccio, Così, a tanár úr/nő felfalása mint szóló- és vegyeskantáta...) egy hosszan kígyózó, visszatetsző változata. Nem vagyok zeneszakértő (sem), de szerintem így nem lehet zenét hallgatni. Mert aki így hallgat zenét, az nem a zenét hallja. Csupán önnön zenei műveltségének elhallgattathatatlanságát. Adorno halhatatlan zenei tanulmányának, a FÉTISKARAKTER-nek⁴⁸ egy betoldása lehetne, ahol a regresszív zenehallgatás típusait sorolja fel: a „jitterbug”, a „barkácsoló” és a „tip-top fickó” mellé negyedeknek, mint „bennfentes nárcisz”. Ezek közös jellemzője, hogy magának a zeneműnek a helyébe, „használati értéke” helyébe valamilyen más, fétisjellegű dolog, valamilyen „csereérték” lép. Jelen esetben a zenei szakértelem, a lehengető profizmus, a tökéletesen otthonos insider-öntudat narcisztikus önélvezete az, ami a műélvezet helyébe lép.⁴⁹

Majdnem ugyanezeket lehet elmondani az egyébként meglepően jól olvasható MOLTO MODERATO végéről is (FÜGGELÉK: ALLA BREVE. FEMI.ÉKEZÉS EGY ELŐADÁSRA),⁵⁰ de súlyosbítja (?) a helyzetet, ha az ember olvasta Kierkegaard ugyanezen tárgyú (MOZART: DON GIOVANNI) előadását.

A nyiltabban szépirodalmi próbálkozások gyengék. (PL.: DALMÚ.)

AZ OPERA PROSECTA című hatoldalnyi be-tűsorról nem beszélnek.

De van jó (jobb) is. Jó az 1392 ÁLDOZAT-HOZATAL-elemzése, a RÖVID TANFOLYAM eleje (villanások a birodalmi hétköznapokból), jó a Moszkva téri vízió vagy álom, és jó a Tarkovszkij filmjeiben szereplő alapmotívumok (víz, korhadás, némaság, tűz, az ember prométheuszi-titáni barbársága stb.) elemzése. Pontosabban nem is elemzések ezek, inkább kapcsolódások, továbbgondolások. A ZENELECKE kompakt szöveg. A MOLTO MODERATO, az OPERARÉSZLETEK könnyebben olvashatók. Visszafogottabbak, koncentráltabbak. Nem tudom, van-e nehezebb, veszélyesebb dolog, mint zenéről beszélni. De a leginkább talán a CHARLOTTENBURG című szöveg sejteti meg velünk, milyen lehetne a sikerült HALÁLNAPLÓ. Egyszerű lenne. A legbonyolultabb dolgokról is egyszerűen beszélne. Lehet. Tudna beszélni a halálról is, csak úgy, beszélni, nem kötelező lelkiismereti penitenciaként, retteg-

ve a „mélység” és nagyotmondás kényszerétől, és idegesen a semmitmondás és hiteltelenség rémétől. Nem henteregve állandóan a giccs és az apokalipika dagonyájában. Huzamosabban tudnánk hallgatni, amit mesél, mert éreznénk, hogy nem akar mindenáron megdöbbenteni és végső mondatokat mondani, s végre oda tudna/tudnánk figyelni arra is, amit mond, nemcsak a tonnás manírra, mely minden energiáját/energiánkat felemészti. És amint így mesélne, menne magától a szöveg, fel is tudnánk pillantani, mert szellemének fénye nem lenne immár oly vakító; épp csak annyi, hogy fényében új megvilágításban láthatnánk ezeket a fontos dolgokat – mert a HALÁLNAPLÓ kivétel nélkül fontos dolgokról (próbál és nem tud) beszél(ni).

(**Katasztrófa**) 1986-ban a Challenger „egyesben felrobban”, nem sokkal később Csernobil, haldokolni kezd, majd meghal Andrej Tarkovszkij, Balassa Péter pedig belekezd a HALÁLNAPLÓ-ba.

A HALÁLNAPLÓ alapmondandója, hogy talán '79-től, de '86-tól biztosan, valami megváltozott a világban, végérvényesen és jóvátehetetlenül; hogy „azóta” egy alapvetően más világ zajlik, amely a történelem minden eddigi korszakától radikálisan eltér. A változásról szóló minden mondat értékelés is egyben: Balassa pozíciója és otthona a régi világ. Ami most zajlik: apokalipszis, katasztrófa. Valami nagyon fontos kihalt a világból. Ezt a haldoklást és halált testesíti meg Tarkovszkij életműve, haldoklása – Balassa ennek hatására kezd el írni a HALÁLNAPLÓ-t – és halála (1986). De egyéb jelekből is kiolvasható a „posztmodern kor” – mert nagyjából erről van szó – apokalipszise, ami, mint tudjuk (így mondják), csak a „modern” felől apokalipszis, a Nyugat alkonya, a létfeladottság világéjszakája, a felvilágosult ész csődje, a történelem halála és a többi. A Challenger-katasztrófa, a csernobili katasztrófa, a fenyegető ökológiai katasztrófák, az ember titáni világhódítása és kielégíthetetlen uralomvágya a természet és más emberek felett, a Kép győzelme a Szó felett, a mindent anektáló vizualitás, az idő végzetes felpörgése, a lehetlenné, a valótlanná, a videoclippé vált világ. Ilyenkor fog a legvastagabban a ceruzája, az operai valóságérültség dagálya ilyenkor mos el

mindent, a prófétai hevület ilyenkor dallja a legpatetikusabb és legripacsabb áriáit. Ilyen például A NYOLC MIKÖZBEN vagy A TERV NÉLKÜLISÉG KITERVELÉSE című szövege.⁵¹ Balassa alapvetően a „modern” értékeit és beszédmódját részesíti előnyben, de van, amikor a „posztmodernéit”, bár meglehetősen klisészerűen. Gyanítom, hogy csak szekunder (...n-edleges) információk alapján tájékozik ez irányban. A tudattalan nyelvi működésének a filozófiai diszkurzba emelése, a szójátékokat provokatívan „értelmesnek”, jelentőségteljesnek tekintő, a nyelv alapvető metaforicitását hangsúlyozó beszéd – melyet Balassa mindig újult erővel kísérel meg beolvasztani alapvetően impresszionisztikus, rendkívül teátrális stílusába – alighanem Lacan és Derrida nyomdokain próbál járni. Ugyanakkor Balassa tipikusan a „misztagógok” „újabbban meghonosodott apokaliptikus hangnemében” kiáltja jeremiáit, akár a „modern”, akár a „posztmodern” pozícióját keresi. („Balassa kritikai pozíciója a metafizika rögzített, ahistorikus és transzkulturális igazságfogalma közelebbem található, az általa többször értelmezendőnek, fölülbírálendőnak tartott gondolkodástörténeti korszak, a logosz korához és nagy elbeszélésehez költődik.”⁵² – írja Simon Attila.) A látványról és a totális szimulációról szóló általánosságok MacLuhan, Baudrillard és Virilio rémáit idézik. Nem derül ki, csak gyanítható Balassa ez irányú olvasottsága. Mindenesetre erőltet bizonyos ismert és a menő filozófusokra utaló tematikákat, és emellett *hatalmatlan inkonkrét*. Balassa soha nem nevezi meg a forrásait, még akkor sem, amikor nyilvánvalóvá teszi, hogy konkrét utalást követett el – de ki nem ejtené a nevet, művet.⁵³ Ennek sok előnye van. 1) Amikor egyértelmű, hogy kire utal, ezzel bemutatja, hogy mily tájékozott; ám 2) mindig nagyon homályos, konkrét hiányosságokban és tévedésekben így nem érhető tetten.⁵⁴ Amikor nem egyértelmű, hogy most valaki kurrens menőre utal, akkor nem kell vigyázni, hogy téved, hogy ismeretei hiányosak, bármit mondhat, viszont adott esetben 3) eladhatja magát mint az érzékenyt: lám, ő is az eldönthetetlenség körül matat, akárcsak Derrida. Emblematikus Balassa következő mondata: „Vagy-vagy, vagy pedig és?”⁵⁵ Micsoda poézis. Az enunciació lenullázza az enunciat. Azt mondja „vagy p, vagy q a helyes” (ahol p a vagy-vagy struktúra, q az és-

struktúra), ám a mondat igen szellemesen prejudikál a döntésben, amennyiben struktúrája: p. Vagyis gyakorlatilag egy olyan helyesség kritériumait alkalmazza, amelyre elvileg rákérdez. A szövegkörnyezetből nem dönthető el egyértelműen, hogy a paradox szerkezet naivan vagy reflektáltan íródott (ez hiba, mert a naivítás felé tolja az értelmezést), az azonban egyértelmű, hogy Balassa gondolkodói attitűdje inkongruens a felfüggeszthetetlen, örök „és”-ekkel működő derridai stílussal. Ennél sokkal határozottabb és erőszakosabb, mert bizonytalanabb és kétségbeesettebb. Balassa nagyon nagy válságban van/volt. És a HALÁLNAPLÓ semmit sem mozgított ezen az állapoton.

(**Produktív olvasat**) A fenti szövegek mind egy improduktív olvasatot képviselnek. Alljunk tehát elő egy pozitív javaslattal is.

Emlékezzünk az érve a képzavar kapcsán. Extrapoláljuk a katasztrófára. Ne habozzunk levonni e radikális esztétika következményeit. Tétélezzük fel, hogy a progresszív művészet belesimul a kegyetlen és csúnya világ egyetemes simulacrumrendszerébe. Vagyis katasztrófálisan rossz világban katasztrófálisan rossz művet kell írni. Máris kész az új irányzat. Adjunk neki nevet, és hirdessük, mint a recens menőt. Várjunk egy kicsit, hátha támad egy szolidáris, affirmatív beállítódású, alapvetően a szeretettől vezérelt kritikus, aki babáskodik felette.

Jegyzetek

1. Lásd Beck András: SZOLIDARITÁS, DE KIVEL? *Jelenkor*, 1994. január. 77. o. Figyelemre méltó megjegyzéseit Beck így folytatja: „Ez a fajta irodalom engem egyre gyakrabban készít az olvasás két alapvető stratégiájára, vagyis az olvasás és a nem olvasás közötti választásra. A lelkiismeretes kritikus persze nincs könnyű helyzetben, ha azt akarja eldönteni, végül is kivel vállaljon közösséget, a művel vagy a – tanácstalan – olvasóval [...] Lehetünk-e szolidárisak az olvasóval, akik mi magunk vagyunk? Vagy ennek a fajta szolidaritásnak önhittség, dialógusra való képtelenség és normatív szemlélet az igazi neve?” Fontos kérdések ezek, de éppoly fontos feltenni őket a másik oldal, a szerző felől: a nehezen olvashatóság vajon nem az önhittség beszédmódja-e legtöbbször, vajon nem alapvetően a dialógusra való képtelenség megnyilatkozása-e? (A normatívítás – bár, világos, vannak fokozatok – kiküszöbölhető.)
2. „Colorless green ideas sleep furiously” – a generatív grammatikai elemzések egy elhíresült példamondata az „értelmetlen” („anomális”, „deviáns”) megnyilatkozásra.
3. Simon Attila: „IGEN, IGEN, NEM, NEM” (Balassa Péter: SZABADBAN). *Alföld*, 1993/12. 78. o. Simon ehhez később hozzáfűzi, hogy Balassa szövegeinek többsége „a liturgiák koreográfiáját követi, tónusuk az igehirdetésé, nem igazán az elmélyülés, a – csaknem szótlan – befelé fordulás és figyelés mondataiból épülnek fel, erős szertartásosság jellemzi őket, a hely, ahonnan elhangoznak, nem a cella, hanem a szószék.” (l. h. 82. o.)
4. Lásd Benveniste: A NYELVBELI SZUBJEKTIVITÁSRÓL. (1958.) In: PROBLEMS IN GENERAL LINGUISTICS. University of Miami Press, Florida, 1971. 223–

230 o., vagy a Benveniste fogalom párját feldúsító Lacan írásait az ötvenes évek végétől, melyekben az énoncé-énonciation megkülönböztetése konstitutív mozzanata a rendkívül érdekes lacani igazságfogalomnak.

5. HALÁLNAPLÓ (a továbbiakban: H) 62. o.

6. Az illokúció a beszédaktus-elméletben egy mondat kimondandán szituálása, egy beszédaktustípus kimondatlan megjelölése

7. H 198. o.

8. A paralógia Lyotard A POSZTMODERN ÁLLAPOT című könyvének (Századvég, 1993. Lásd különösen: BEVEZETÉS, ill. 14. fejezet) fogalma, nagyjából a hevelt, a megszokott, az uralkodó tudományos nyelvjáratok „homológiáját” kikezdő és folyamatosan destruáló, illetőleg ahhoz képest alternatív beszédet, beszédmodot jelenti.

9. H 193–194. o.

10. A transzgresszió fogalma főként Foucault hatvanas évekbeli munkái révén került a művészeti diskurzba. Foucault szerint a „klasszikus” korszak művészeteszményével, igazságról alkotott dogmáival, „természetesség”-koncepciójával szemben a „modern” korszak alkotói a transzgresszió (áthágás, át lépés, túlhaladás) „etikáját” tette magáévá, mely folyamatosan megszegi, felforgatja az uralkodó törvényeket, a bevett formákat.

11. H 198–199. o.

12. A new criticism e módszerével kapcsolatban (lásd összefoglalva: V. B. Leitch: AZ AMERIKAI IRODALOMELMÉLET ÉS IRODALOMKRITIKA *JPTE*, Pécs, 1992. 33–40. o.) (amit néhány strukturalista kísérlet is felmelegített) persze nincsenek illúzióink. Szigo-

rúan és komolyan alkalmazva aporiákba és nevezésbe torkollik. A probléma nagyjából ugyanaz, mint ami a kanti analicitásfogalom kapcsán felmerül, nevezetesen, hogy mi van eleve benne egy nyelvi megnyilatkozásban, és mi az, ami a tapasztalatra, a kontextusra stb. utal bennünket. A „műre és csakis a műre” koncentráció katekizmus *szoros olvasatban* a viszonylag egyszerű Lakodalom Lajos-féle poétika „uzeneteivel” sem tudna megküzdeni. Például a „Nem voltam én hozzád durva, / mégis megcsaltál te engem. / A szerelmünk nem volt maszlag, / gyere vissza, jól megleszünk” dalának legprimerebb megértéséhez is „művon kívüli” tapasztalatokat kell bevonnunk.

13. „Jelentőlánc” – Lacan fogalma. Lacan az enun-ciáció jelentőláncának működését két alapvető mecha-nizmusra, a metaforára és a metonímiára ve-zeti vissza, és párhuzamba állítja őket a freudi „sűrítés” (amely a saussure-i „paradigmatikus tengely” mentén működik), illetőleg „eltolás” (ami a „szintagmatikus tengelyen” történik) fogalmaival. Innen megfogalmazva a problémát: lehetséges, hogy a HALÁLNAPLÓ szövegei csodálatra méltóan sűrítettek, metaforái zseniálisan „túldetermináltak”, ám kizárólag írójuk számára, mivel legtöbbször elmulasztja dokumentálni a (nagyjából) komplett jelentőláncot.

14. H 214. o.

15. H 206. o.

16. De sajnáljuk.

17. A torlésjel alatti leírt szó a szó képtelenségét és nélkülözhetetlenségét, „meghaladni való” és meghaladhatatlan voltát reprezentálja. A „tévedés” szó azért ilyen, mert úgy csinál, mintha lehetséges lenne az adott „tény” kapcsán „objektív igazság”, amelynek kimondásával „megnyugtatóan” véget lehetne vetni a róla szóló diskurzusnak. Ez azonban tévedés.

18. Borbély Szilárd híres versét és a hozzá fűzött kommentárokat lásd: *Alföld*, 1993/5. Nádas, Orbán és Balassa nézetem szerint alaposan elvetik a súlykot (Esterházy és Mészöly – ismét csak szerintem – pontosan látják a mű helyét. Vagy – másut – Babarczy Eszter, aki úgy fogalmazott, hogy „ügyes”. Az én valamivel szigorúbb véleményemet most mellőzöm.) Az előbbieket legsúlyosabb tévedésének azt találom, hogy úgy állítják be a szóban forgó művet, mint amely átszakítja az (ugyes, technikás) irodalom és az (elemi erejű) örült zsenialitás közötti berlini falat. Vö. Nádas Péter: „Borbély Szilárd verse korszakos költemény. Azon sem csodálkoztam különösebben, hogy egy jó nevű kiadó szerkesztő visszaküldték a költeményét.” Orbán: „...a te ösztönöd működik jól; az intelligens szerkesztők csak odáig jutnak, ameddig az irodalom engedi őket...”. Balassa: „Jelentékeny beszéd ez... meghérdőjelezz az a közeget, ez esetben a költészetet, amelyben megszólal.” Iszonyúan ásatag sematika ez, egy kimustrált és már régóta nem (az avantgarde óta biztosan nem) működő gondolatroncs a lepusztított romantika szeméttelképéről: a zseniálisat nem látják meg a közön-ségesek, a szürkék, sőt még az intelligens, de csak

meszteremberek sem. (Csak mi, akik.) Azért térek ki erre egy lábjegyzet erejéig, mert Balassa obiter dictája érdekelhet bennünket: a „jelentékeny beszéd” tehát radikális paralógia. Nyilván saját művével szemben is hasonló igényt támaszt, s ennek jelei látszanak is. De látszik az erőlködés is, s mivel ez nincs feldolgozva az enun-ciált szintjén, az enun-ciáció pedig e tekintetben komoly és naiv (ellenpéldaként vö. például Parti Nagy), a szöveg „falon kívüli”, irodalmon kívüli marad – vagy lesz –, ám közben irodalmi igényei vannak. És a nagyra vak szürke irodalmár makacs-kodik: ez így rossz. Amíg azonban az esztétikai sensus communis és „az ízlés tökéletessé válása” (Kant) várat magára, addig előnyösebbis, ha folyamatosan ki nyilvánítja ostobaságát, mert megismerve ez utóbbi működésének mikéntjét, a jó ízlés, a biztos ösztön letéteményesei talán hatékonyabban léphetnek fel ellene.

19. H 177. o.

20. H 274. o.

21. H 276–277. o.

22. A generatív nyelvészet fogalma, mely szerint a nyelvi egységek, így a szavak előfordulása is, szintaktikailag és szemantikailag egyaránt korlátozott: ún. szelekciós kikötőcskék érvényesülnek, melyek meghatározzák, hogy egy nyelvi elemhez mely más elemek kapcsolódhatnak (és miként). A szemantikai anomália olyan kifejezés, amelynek elemei a szelekciós kikötéseket nem elégítik ki. Például: *botkormányos le-vendula*. Természetesen tekintettel kell lennünk a generatív grammatikának az irodalmi nyelvjátékok-ra való alkalmazhatóságának korlátaira: az elsősor-ban ugyanis a közönséges nyelv törvényszerűségei-re koncentrálnak, amelyeket a különböző szépirodalmi beszéd módok mindig egy kissé felforgatnak. Jelen esetben azonban elsősorban *mennységi* kérdésekről van szó: a „fegyelmezett szárnyalás” zseniális szin-tagma lehet egy adott, nem anomális kontextusban, ha tehát van egy kis tere, ha nem terhelődik további anomáliákkal.

23. H 284. o.

24. H 325. o.

25. H 243. o.

26. H 168. o.

27. H 200. o.

28. H 199. o.

29. Azzal persze már Tarkovszkijnak kellene elszámolnia, hogy Isten valóban ekképp, az okkult hagyományainak megfelelően nyilatkozik-e meg a világban (vö az ÁLDOZATHOZATAI postásának gyűjté-ményével stb.), amely valójában egy teljességgel mate-riális csodaelgondoláson alapszik, azaz: metafizi-ka. A kislány telekinetikus jeleneténél – én, elátko-zott – csak a kellékest látom magam előtt, kezében a damillal, amint figyelmesen hallgatja Andrej ins-trukcióit, mikor, milyen sebességgel, miképpen húz-za majd a poharat.

30. A szöveg szoros olvasatából egyáltalán nem de-rül ki, hogy mi az „ideológiakritika” Gyanúm szer-

rint nem annyira s szűkebb értelemben vett társadalomfilozófiai attitűdről és módszerről van szó, melyet elsősorban Habermas és Apel nevéhez szoktak kapcsolni, hanem inkább a „gyanakvó” hermeneutika (Ricoeur) képviselőinek – Marx, Nietzsche, Freud, „kritikai elmélet”, „genealógia”, „dekonstrukció” stb. – gondolkodásmódjáról, alapmagatartásáról.

31. Vö. pl. **EGYETLEN ÉSZMÉNK A KRITIKA?** (Nappali ház, 1991/4. Vagy **ESZÉKTŐL ÉSZAKRA. Jelenkor, 1994/3.**

32. Egy egyszerű szépirodalmi példa: ki vonhatná kétségbe, hogy **A SZEGÉNY KIS TROMBITÁS SZIMBOLISTA KIAPPC NYOSZÓRGÉSI** nem pusztá utánzása, hanem – mint minden paródia – kritikája is Kosztolányi költészetének; és ki vonhatná kétségbe, hogy Karinthy „ennek ellenére” szerette mindkettőt: Kosztolányit és költészetét is?

33. Ekképpen Kovács János Mátvás margináliáit (in: 2000, 1993 október. 57–61. o.) sem nevezném feltétlenül – nyilván ezekre reflektált Balassa (Magyar Napló, 1993. december 24. 36. o.) e minősítéssel: – „öncéli komiszkodásnak”, amely „a pártállami Népszabadság-cikkre” emlékezteti. Ki tudná azt jobban Balassánál, hogy az érzelmek, az indulatok beszivárgása a műről való beszédbe, a kritikába, de éppígy a karikatúrásziükus hang, az élesebb megfogalmazások nem szükségképpen jelentik a dialógus felszámolását – kivéve, ha a dialóguspartner túlon túl hiú, sértődékeny, kritikai és humorérzék abban a pillanatban kikapcsol, amikor a kritika kívülről érkezik, és nem vegyül az elismerés hangjaival, vagy nem hozsannába oltózott tapintatba oltózik. Az én utópiám az, hogy minden ember lelkének kapuján ott áll a nietschei bölcelem: „s kinevettem minden mestert / ki nem nevetett önmagán”.

34. Lásd **IGAZSÁG ÉS MÓDSZER** Gondolat, 1984. 198–203. o. „A személy lekintélye azonban végső soron nem az alávételés aktusán és az ész lemondásán alapul, hanem az elismerés és felismerés aktusán – tudniillik azon a felismerésen, hogy a másik személy ütelet és belátás dolgában fölényben van velünk szemben”, s ekképpen az autoritásnak „nem az engedelmességhez, hanem a megismeréshez van köze”. Ezt parafrázisálva: ha egy bizonyos igazság és módszer „hatalmi” státusra tesz szert, ez nemcsak erős, zakos esemény lehet, hanem annak a következménye, hogy sokan (f)elismerik, hogy az jó.

35. A rejtett tranzakcióban a megnyilatkozás alapvető értelme nem a nyilatkozat primer jelentésében keresendő. Berne példája: „Kereskedő: »Ez itt jobb, de maga ezt aligha engedheti meg magának.« Háziasszony: »Márpedig ezt fogom megvenni.«” „Társadalmi szinten” a kereskedő két objektív tényt szögez le, de kijelentése valójában – „pszichológiai szinten” – másról szól, mégpedig a háziasszony tehetőségével kapcsolatos hiúságának provokációjáról. A szigorúan tematikus válasz az explicit kijelentésre az kellene legyen: „Mindkét dologban igaza van.” De a jól irányított rejtett tranzakció azt az implicit választ kény-

szeríti ki, hogy „Fütyülök az anyagi következményekre, megmutatom ennek az arcátlan fickónak, hogy érek annyit, mint bármelyik vevője.” Lásd **EMBERI JÁTSZMÁK**. Gondolat, 1984. 43. o.

36. És ráadásul ilyeneket tudunk meg, hogy „Mind a nagy regény végén van valami felülteszerű (a lezárás ellentéte), valami, ami a befejezés: a dolgok és a szereplők sorsának rendezése után megmarad valami, ami nem zár, hanem a valóságos kezdetet sugallja, a sejtelmes indulást”. Továbbá minden hollywoodi kommersz végén – teszi hozzá, aki rosszindulacában nem képes különbséget tenni szükséges és elégséges feltétel között. Micsoda „sejtelmes indulás” az **ÖRDÖGÜZŐ** vége! És vajon létrejöhett volna-e a **RAMBO VI.** ezen elv nélkül?

37. És itt engedtessek meg nekem egy igazi keccskedés (mert a preskriptív nyelvészkedés egyébként nem a kenyerem). Azt a szót, hogy „böcsület”, budapesti (és néhány vidéki) értelmiségin kívül senki nem mondja, mivel a szó mindkét e-je nyílt, és a legvadabbul ö-ző tájszólások is csak a zárt e-ket mondják ö-vel. (Számomra nagyon ellenszenves zsurnalisztikai eufémizmus. Valamiért ciki a szót egyenesben használni.)

38. H 269. o. Itt és a továbbiakban: ¶ = új bekezdés, ¶¶ = sorkihagyás, új bekezdés

39. H 105. o.

40. H 118. o.

41. H 51. o.

42. A kommunikációs csatorna zajai természetesen a címzett készülékéből is származhatnak. A monológpartner homályosan emlékezett egy helyre a **HALÁLNAPIÓ**-ból (az emlékezés és felejtés témájához újra és újra visszatérő műből), amely Leonardóról szól. Visszakerestem. Kétszázötven-egynéhány oldallal korábban számos segítségre (?) bukkanunk: „Tarkovszkij aszketikusan csak Leonardótól idéz, meg az ikonfestőktől. Neki (hozzá) vágta volna filmjeit?” Ottó, az **ALDOZATHOZATAL** postása „kézmozdulatok különös, leonardói repertoárját vonultatja föl, amelyek a misztériumok sokértelmű titkait, rámutatásait utánozzák. Amikor a **Háromkirályok** (mágusok) imáddását felfedezi a falon, leheletét az ablaküvegen hagyva bevallja, mindig is rettegett Leonardótól. A beszéd, a némaság és a közösen ültetett fa egy legendából bontakozik ki, melyet a megbolonduló apa mond el a megszólatlanuló fiúnak, akinek viszont a film végén a fejéből nő ki a csullogó, de ki nem virágozó fa, miként Leonardo **IMÁDÁS**-ában a Bambino koponyácskájából a gyökérzet: radix sancta.” (H 34–36. o.) Kevély módon azonban továbbra is azt mondom: ez kevés a jelentők idioszinkráziájának feloldásához, a különböző horizontok korántsem teljes összeolvadásához, de legalább termékeny közelítéséhez, a dialógushoz. Ez a szöveg csak arra vet fényt, hogy Balassa jelentőlánca bizonyos helyeken fixált, de egyáltalán nem világítja meg: miért a **HÁROMKIRÁLYOK** folytatása Alexander gyűjtogatása. Ugyanez mondható el „csángó kendertilolás”-ügyben is: negyven oldallal később szerepel egy – teljesen magában álló – doku-

menüszöveg, melyben egy csángó asszony beszél a kender elkészítéséről. Sem ott, sem itt nincs semmiféle jelentőlánchoz kapcsolva. (Ismét ismétlem: ez sem önmagában baj. Mennyiségi kérdésekről van szó.)

43. H 26. o.

44. Nézzük a „segítségét”. 170 oldallal korábbról: „¶ * ¶ *Exegi monumentum: Szentle doktor egy vége-nancs, büzös öngyilkos-osztályon, a ráógumijával. Bizonyos er-telemben az egyetlen igazi munka: ráógódni, gyomormosás közben, egy zsírfolt hodályban. ¶ * ¶*”

45. Természetesen csak egy „logocentrikus” metaforáról van szó: Balassáról az a hír járja, hogy rendkívüli (jó) tanár. Ez a képessége azonban jelen írásában nem mutatkozik meg.

46. H 39–40. o.

47. H 304. o. A bekezdések számozása – a gyors utalás érdekében – természetesen tölem származik.

48. Th. W. Adorno: FÉTISKARAKTER A ZENÉBEN ÉS A ZENEHALIGATÁS REGRESSZIÓJA. In: ZENE, FILOZÓFIA, TÁRSADALOM. Gondolat, 1970. 227–274 o.

49. E tárgyban felhívnom a figyelmet Horváth Iván már idézett margináliáira, amelyek – egyéb tekintetben is: impresszionizmus veszélyei, az érvelés elmaradása, eluizmus, ólomcsúly és pontatlanság stb – rendkívül pontosan ragadják meg az efféle Balassalocusok problémáit. (Egyetlen tárgyi tévedése van: Heidegger fekete-erdőzése és parasztozása egyáltalán nem csak a harmincas évek közepi munkásságára jellemző, és bizony hogy „bolcselete lényegéhez” tartoznak.)

50. H 115–125. o.

51. H 41–46., ill. 185–188. o. Pl. „miközben ¶ 1986 eseményei az elképzelhetetlen, a fantáziát ocsmányul meghaladó műveltséggel valami véserthes romantikát csempésznek-síboltnak-fűjnek a világba, a szétesett uralom káotikus avangárdját. Ezek ott fűnek, ahol akarnak. Lassan minden hihetetlen ¶ miközben ¶ látni az egészet Tényleg: hatalmas test (egyszerű, durva fatulaj), amint a vízbe süllyed, némán a szenvedéstől” stb „mielőtt beáll a levegő utáni végső, hihetetlen kaphodás aritmias örvénye, az utolsó látvány, az utolsó szavakon már messze túl, elmondom hát Neked, milyen volt a Föld egyik nyomorult és nyomorúságos korszaka, amelyben éltél. Valahol itt, a közelben. ¶ Ne félj a büntetéstől”.

52. Simon: i. m. 82. o.

53. Ismét csak az enunciáció-enunciált naiv ellentmondásának egy esete ez. Balassa újra és újra visszatérő metaforája Bouvard és Pécuchet másolása – a gondolkodás, a megértés: másolás, utánérzés, újrafírás stb. Ugyanakkor a jelzetlen kútfők azt a benyomást keltik, hogy minden saját kútfőből van. Az enunciált azt hajtogatja, hogy nem lehetsz eredeti, ám az enunciáció őseredetiséget sugall. A teoretikus műveltségelemekre való homályos utalások és nem utalások (de valószínűsíthető útkos jelenlétük) dokumentálatlansága Hamvas scientia sacrájára emlékeztet, amelyben az általa összehordott – bámulatos – tudásanyag szerzősége teljes homályban, mond-

hatni, szent anonimitásban marad, kivéve egy rop-pant auktor, akinek szerény nevét a könyv borítóján találhatjuk meg.

54. Vagy legalábbis ritkán. Ilyen például a 185–186. o. ropke rezüméje a feyerabendí „anything goes”-ról, melyet Balassa előttem ismeretlen okból kb. „devil cares what's goin' on”-nak olvas, sőt „let there be chaos”-nak („... az anything goes Feyerabend-féle kamondásával nem az történeke napjainkban, hogy az anarchista ismeretelmélet és a kóosz-ontológia válik az ember implicít tervévé, amú teljesüeni, követni kell, amú meg kell valóstani-?”). Ez azonban Feyerabend szándékaitól igen-igen messze áll. Amit ő megcéloz, az a „kritikai racionalizmus” és hasonló rendszerek azon gőgének letörése, amely elhitheti képviselőivel, hogy létezik tudományos kommenturábilítás és legitimáció, a különboz „hiedelmek” és „tudások” megítélésének univerzális kritériumrendszere, és hogy ez – hogy, hogy nem – éppen az ő elméletük eszközeivel lehetséges. Feyerabend ezt a hiedelmet éppen az ő elméletük alapján cáfolja meg (ott ugyanis létezik cáfolat). Szó nincs programszerű kóoszmegevalósításról. Sőt Feyerabend mindig a vallások és a mindennapi tudás- és hiedelemrendszerek természetes értékeire hivatkozik, szemben néhány önjelölt parazita értelmiségi antidemokratikus erőszakoskodásával. Lásd például a PROBLEMS OF EMPIRICISM (Cambridge University Press, Cambridge–New York–Melbourne, 1981) bevezetését, különösen a x–xi. oldalt.

De ilyen ugyanezen az oldalon ez a retorikai kérdés is: „A posztmodern nem akkor haladja-e meg a modernit, ha nem kérlehetetlenül, ha nem következetes radikalizmussal száll szembe vele? Ha nem gegen (kontra, anti stb) többé?” Nos, hogy mi „a posztmodern”, azt nem tudom (Balassának a Medvetánc körkérdésére adott válaszából sem derült ki), de ha lehet egyáltalán valamit általánosságban mindazon előszámlálhatatlan dologról mondani, amit ezzel a címkével illettek, akkor az egyik valószínűleg ez: hogy nem kérlehetetlenül, következetes radikalizmussal gegen, kontra, anti stb.

55. H 42. o.

Farkas Zsolt

MESÉL A BÉCSI SZERZŐ

Antonio Fian: *Schratt*

Fordította Abódy Rúa és Derék Pál
Cserépfalvi, 1993. 116 oldal, 199 Ft

Két oka is van, hogy a harmincnégy éves osztrák író könyvét az olvasó figyelmébe ajánlom. A fontosabbik az, hogy elsőrangú műnek gondolom, az sem mellékes azonban, ahogy az újabb és legújabb magyar próza fogadtatásához kapcsolódik. Az e témában megszólaló kritika gyakorta mintha abban a hitben szemlélődne és ítélne, hogy az irodalomban mindaz, ami lehetséges, létre is jön. Hogy a kor(szellem) kialakította képzeletbeli fulkéba az irodalom kivétel nélkül alkotókat állít, vagyis a napi kínálatból hiányzó műtipusok, írásmódok lehetséges volta több mint kérdéses. Ha azután egy megszülető mű cáfolja e kételyeket, még el sem múlik nyomasztaga, máris egy lehetséges írás- és szemléletmód záróköveként, valamely a múlthoz tartozó szellemi képződmény meglehet lenyűgöző, ám egyszeri reinkarnációjaként beszélnek róla.

Amikor Krasznahorkai László SÁTÁNTANGÓ-ja megjelent, tanulmánya bevezetőjében Balassa Péter jelezte, hogy a regény az irodalmi közvélemény egy része által folytathatatlanak gondolt hagyomány megújítója. Nem egész egy évtizeddel később a *Nappali ház CSIPESZSEL A LÁNGOT* című tanulmánygyűjteményében Szirák Péter megjegyzi, hogy „a *Nádas–I. engyel Péter–Krasznahorkai-féle prózájának egyelőre nem látszik a követhetősége, a megújíthatósága*”. Mindkét kritikusi nemzedéktől lehetne további példákat hozni, azért választottam épp ezeket, mert a SCHRATT A SÁTÁNTANGÓ Krasznahorkaijának útját járja. „Egy adott világnak természetként való ábrázolása, illetve e világ történetként való megszólaltatása; olyan zártság- és teljességérzés fölkelése, amely szigorúan a realitás keretei között maradván az emberi természet megoldhatatlan kérdéseivel szembeül, miközben a létezés újra történetivé nyilvánítja” (Balassa Péter).

A SCHRATT világa hangsúlyozottan dupla fenekű univerzum. Látható kis szelvényének leltára: egy omladozó lakóház toldaléképülettel, egy javítóintézet, a Honi Mesterek Múze-

uma, egy munkásszálló, egy gyár, két üzlet, végül a háztulajdonos-műkereskedő törpének többszintesre átalakított lakása – Schratt életének lepusztult színterei. A háttér, a második világháború és a rá következő időszak (Bécs) csupán mint erőtér érzékelhető. Erdőinek meghosszabbítása mentén, ösztönök és történelem bábuiként, megszemélyesítőiként torz alakok lépnek a regény látható terébe, aminek szűkösége a cselekedeteket és alakokat démonikussá növeszti.

Az erőtér érzéki megjelenítője az embertől nem csupán elszakadt, de immár ellenében létező és működő természet. Fian az enyészet, a pusztítás ágenseként, a többi szereplővel, mondhatni, egyazon színpadon lépteti fel, ahol a cselekmény mozgatórugója egy különös festménysorozat, a VESZENDŐ TÁJKÉPEK. Melyeken az ábrázolás nem más, mint a teljes mértékben antropomorfizált, ezért önmagát feléő természet működése. Az értékek pusztulását megjelenítő és lejátszó folyamatok, melyekhez képest Petri „*ligetből lignit*” víziója is optimista – a fák Fiannál megsemmisítőbarakká „rendeződnek”.

Máshogy közelítve, a VESZENDŐ TÁJKÉPEK ideálja az önmagát minduntalan át- és újra-író történet reflexiója. E történetmondás fontos hatáseleme a utokzatosság, s mivel kevéssé ismert író esetében a kritika feladata az is, hogy olvasóit keresse, a cselekmény összefoglalásával kár lenne megfosztani az első olvasás izgalmától azokat, akiket esetleg meg is talál. Így azzal folytatom, hogy számomra e száztíz gépelt oldalas könyv egyik legérdekesebb kérdése az, hogy miként hagyhatta egy nagyregény nyomát bennem.

Biztos, hogy szerepe van a tárgy megválasztásának és a cselekmény gazdagságának; ahogy a történelem (nácizmus, holocaust) összefonódik műkincsek és emberi torzók történetével, (kultur)politika a szexuális perverziónal. Művészregényeknek a művészethez és nem a művészelethez kötődő rétege (az ábrázolás változó lehetőségeinek, indítékainak kérdései) detektívregények elemcivel (Ki ölte meg Schratt anyját? Mi lett a festővel? Egyáltalán, mi történik és miért?). Fabula és szűzsé e történetzálaiból szövődik a háló, amely nem egyszerűen bekeríti a kezdetben tökéletesen kívülálló Schrattot, hanem életévé rendeződik.

Schratt – a beszélő nevek egyike a műben – magyarul: **Manó**. A mesék közbenjáró figurája helyett a meseszöveget, a történetmondást dinamizáló, tökéletesen passzív alak. Nincs motívuáltás, pszichologizálás, személyiség – az elbeszélés mintegy megmártja a címszereplőt a pergő jelenetekben, melyek logikáját – miként az olvasó – utólag fedezi fel ő is. Az abszurd és groteszk helyzetek többnyire megmaradnak a reális világ határán még éppen belül, ritkábban a fantasztikum területéről „hözza vissza” őket Fian (Schratt beszélgetései a házzal). Ahhoz, hogy az érzékeny – anyagszerűsége ellenére is lebegő, különössége dacára reális – világ naturalizmus, illetve fantasztikum vonzásában más-más minőségű darabokra ne töredezzon, (többek között) természetes helyzetek a szélsőséges alakok egyensúlya és megfordítva.

A hangját elveszített stájer komikus, akinak munkásszállóban tartott előadásai voltaképpen haldoklás a színpadon; a galambok százaival és nyomorék feleségével a házmesterlakásba zárkozó temetőkertész; a festészet és a látogatókat egyaránt gyűlölő múzeumőr; Zurrichter, a kurva és a torpe háziúr, akinek kezében a szálak (a ki kic mozgat egyértelműsége nélkül) összefutnak. E különös társulatról az osztrák területen is erősen ható, német újexpresszionista festészetnek a lét valamely szélsőségesen lecsupaszított helyzetében kifeszített alakjai juthatnak eszünkbe. Azon belül is Jörg Immendorff pannotikumuma, ahogy (nem csupán a színeket értve) sötét epizodistáihoz történetük a történelem zanzájaként hozzátapad. És ahogy – Hegyi Loránd szavaival – a művész színházigazgatóként elrendezi az anyagot. Dönt arról, hogy mikor mennyi kerül a „*drámai eseményekkel és látszatra eseménytelen filozófiai és történelmi diszkusszióval telezsúfolt*” színpadra, amely az „*ábrázolás küzdőtere is. A küzdelem az ábrázolás lehetőségéért*”.

E küzdelem egyik oka a világ adott nézőpontból áttekinthető szelete és egésze közötti nagyságrendi különbség. Illuzórikus áthidalás helyett Fian a regényvilág alapszerkezetévé teszi a valóság e kettéhasított voltát. Történetei Schratt látható világában zajlanak,

ám a mozgatórugók annak határain kívül esnek. E nyugodt lelkiismerettel tipikusnak mondható szerkezetet a regény szigorúan kronologikus fejezetekkel, azokon belül az időben előre-hátra mozgó betéttörténetekkel bontja ki totalitássá. Fokozatosan közelítve saját központi cselekményét, miközben sziporkázó motívum- és utalásrendszere önmagát minduntalan átértelmezi, kifordítja. Ismételen a már olvasottak egészét vonja a kijelentések háttérébe, s voltaképpen témája a részletek folytonos mozgásának örvényszerkezete. A kaskai alaphelyzet, hogy ha a szívóhatás elér – és bárkit elérhet –, akkor magával ragad a középpontig, amely vég- és mélypont egyben. Ennek során még az egyszemélyi világ ismerős volta is elvész, mind érezhetőbb viszont a posztmodern szövegvilágokra jellemző átláthatatlan nagy mechanizmus működése – amit a lokalizálhatatlan szegleteiben végbemenő történések mintegy leképeznek konkrét csapdászervezetté.

Vagy történet van, vagy mondatok, a kettőt ritkán kapjuk együtt, mondja Esterházy. Nos, Fian az óramű-pontosságú szerkezet és nagylegezetű történet mellett a (Deréky Pál és Abody Rita által szépen magyarított) nyelv finomságával, erejével is megajándékoz. Főként az erősen redukált narráció, melynek nézőpontja a narrátor, illetve Schratt között mozog. Ez az állandó ingázás a forrása az egyértelműen senkihez sem tartozó hangnak, aminek regisztere a szentviten tárgyilagosságtól, leszámolásjellegű a visszafogott katarziszig terjed.

Utóbbi során helyükre kerülnek ember és természet korábban, mondhatni, összekeveredett minőségei. Egyik oldalon a Fiú alakja, a másikon a hó (a magyar párhuzamok szembeötlők). A Fiú a könyv kettős világán túlról (meglehet, Schratt gyermeki világából) kerül e közép-európai hanyatlástörténet értékektől megfosztott színpadára – ahol ennél erősebb állítás, lehet, nem létezik. Az örvény, amely minden más alakot, tárgyat lehúz, ezzel kiveti magából Schrattot. Mi pedig anélkül, hogy tudnánk, hová, búcsút veszünk tőle.

HELLER ÁGNES–FEHÉR FERENC: THE GRANDEUR AND TWILIGHT OF RADICAL UNIVERSALISM

(A radikális univerzalizmus nagysága
és bukása)

*Transaction Publishers, New Brunswick
és London, 1991. VIII + 580 oldal**

Thomas Mann DOKTOR FAUSTUS-ának leg-
dermesztőbb részlete – amelyre minden ol-
vasó tisztán emlékszik – az Adrian Lever-
kühn német zeneszerző és barátja, Serenus
Zeitblom közötti párbeszéd:

„– Tudod, mire jöttem rá? – mondta – Nem
szabad lennie.

– Minek nem szabad lennie, Adrian?

– A jónak, nemesnek – válaszolta. – Amit em-
bernek mondanak, noha nemes és jó. Amiért az
emberek harcoltak, amiért várakat ostromoltak,
amit a győztesek ujjongva hirdettek, annak nem
szabad lennie. Visszavonatik. Visszavonom.

– Nem értek egészen, kedvesem. Mit akarsz
visszavonni?

– A Kilencedik szimfóniát.” (Szöllősy Klára
fordítása.)

A recenzeált kötet egyik tanulmányának
végén a szerzők földézik ezt a dialógust:
„Platónnak és Thomas Mann-nak is igaza volt,
amikor a zenét politikailag gyanúsnak tartotta.
Míg a zene halása alatt vagyunk, sokkal határo-
zatlanabbak, elmosódottabbak a rokon- és ellen-
szenvaink, mint amennyire a politika szeretné. Ze-
nehallgatás közben kétségkívül kommunikátunk, és
milliókat karolunk át, ám ez különleges kommuni-
káció. Üzenete szegényes, és még az is redundáns.
Az általam átkarolt millióknak csupán azt a lapos
igazságot közvetíti, hogy ők is olyanok, mint én, és
én is olyan vagyok, mint ők. Ez a beszédmód nem
ismeri az érvelést, ma több, ereje éppen az érvelés
hiányából táplálkozik... Talán ez a legjelentősebb
tanúságtétel a zene racionalitása mellett. S a többi
között ez is az oka, hogy ha valaki (példának okáért
Adrian Leverkühn) megpróbál leszámolni a Ki-
lencedik szimfóniával, azzal a nyugati zenéjének
egész építményét lerombolja.” (364. o.)

* A harminc tanulmányból álló kötet egyes írásai fo-
lyóiratokban megjelentek magyarul.

Számomra Heller és Fehér könyvének fő
kérdése: mi a filozófia és a KILENCEDIK SZIM-
FÓNIA kapcsolata? A kötetben mindkettőről
bőségesen szólnak. Művük kitudóan fejezi ki,
hogy a nagy európai intellektuális hagyó-
mány, melyből Kant, Mozart, Hegel, Bee-
thoven és Marx nagyjából egyenlő arányban
vette ki a részét, továbbra is él és virágzik.
Heller és Fehér (akiket az egyes tanulmányok
szerzőségétől függetlenül társszerzőknek fo-
gok tekinteni) összeköt bennünket Lukács
Györggyel, s ennél fogva Thomas Mann-nal
és Max Weberrel – a nagy árvíz előtti hőskor-
ral, amikor még Naphta és Settembrini bók-
lászott a hegyekben. Nem véletlen, hogy ami-
kor Heller és Fehér New Yorkba költözött,
Arthur Danto filozófus megjegyezte: „érkezé-
sükkel a New York-i értelmiségi kifejezés végre
megint jelent valamit”. Ez a tanulmánygyű-
temény (zömmel az 1980-as években kelet-
keztek az írások) bővelkedik utalásokban,
roppant szellemes, a szöveve finom kidolgo-
zású – egyszóval olyan, mint a Hitler és Sztá-
lin előtti idők Közép-Európájának magaskul-
túrája.

Amikor kinyitottam a könyvet, úgy gon-
doltam, hogy a „radikális univerzalizmus” arra
utal: az ember elválk a világegyetemről, de
együttal össze is köti vele a „racionális” –
olyasvalami, amihez akkor fordulunk, ha ba-
junk van a létező intézményekkel és szoká-
sokkal, olyasvalami, ami – ha elszigetelik és
tökéletesítik – többet tud tenni a béke és a
szabadság uralmának létrehozásáért, mint a
zene. A filozófia feladata Plátón felfogása sze-
rint az, hogy szétválassza az emberben a ra-
cionális részt a pusztán állatitól. Plátón de-
mokratikusabb beállítottságú követői szerint
a filozófiának az is a feladata, hogy megmu-
tassa: mindannyian képesek vagyunk a racio-
nális gondolkodásra, s hogy az egyes ember
racionálitása csak olyan korban bontakozhat
ki, amikor a társadalmi intézmények és szo-
kások figyelembe veszik az egész közösség ra-
cionalitását.

Míg ezen a tételen törtem a fejem, úgy
képzelttem, hogy „a radikális univerzalizmus bu-
kása” Hellernél és Fehérnél nagyjából „a filo-
zófia bukását” jelentü, s talán azt a lehetőséget
veszik szemügyre, hogy valami más (a művé-
szet? a zene?) léphet a filozófia helyére. A
szerzőpár azonban nem így használja ezt a ki-

fejezést. Bevezetőjük első oldalán megjegyzik, a tizenegyedik tézis sem akadályozta meg, hogy Marx hátat fordítson „*a rendszer, a metafizika és általában a nagy narratív szöveg dekonstrukciója feuerbach-i kísérletének*”. Kierkegaard, így a szerzők, tovább próbálkozott ezzel, míg Marx „*sokkal inkább a talpára állította és radikalizálta a rendszert s magát a nagy narratívát*”. Heller és Fehér egyetért Heideggerrel, hogy a marxizmus megfordított platonizmus, és azt állítja, hogy „*a marx-i filozófia és társadalomelmélet a radikális univerzalizmus egyetlen klasszikus vívmánya*”.

A Marxra figyelés bonyolítja a dolgokat. A szerzők látják, hogy Marx mostanában lép le a színről, de nem szeretnék, ha magával vinné a filozófiát vagy az univerzális emberi racionalitás eszméjét vagy éppen azt a gondolatot, hogy a társadalmi intézményeknek is ebben a racionalitásban kell gyökerezniük. Amilyen sok kételyük van a „csakis egyetlen világtörténelem létezik” és a „csakis egyetlen univerzális modellben létezik az optimális társadalmi berendezkedés” hegeli-marxi eszméjével kapcsolatban, annál kevesebb a filozófiát illetőleg. A szerzők számára nem vitás, hogy „*a filozófia az igazság keresése*” (490. o.). Amikor az etikáról értekeznek, ragaszkodnak a „kognitivizmushoz” (hogy az anglo-amerikai filozófusok szakszavát használjuk), megóvándó magukat a voluntarizmustól és az emotivizmustól, és gyanakodnak, hogy talán még Habermas sem ragaszkodik eléggé a társadalmi-politikai normák konszenzussal megpecsételt érvényességéhez, illetve az erkölcsi normák konszenzustól független érvényességéhez közösi szigorú különbségtételhez (485–489. o.).

Egy szó, mint száz, kiderül, hogy „*a radikális univerzalizmus bukása*” Heller és Fehér számára nem több, mint a marxista bizonyosság elvesztése a történelem működését és irányát illetően. „*A könyv szerzői – írják – valaha kritikai marxisták voltak, s később posztmarxisták lettek*.” Azonban, folytatják, „*a posztmarxizmus unalmas és értelmetlenül kifejezés... mára inkább bizonyos posztmodernnek közé sorolnánk magunkat. A magunkfajta posztmodernnek nem a »történelem utáni« pozícióban vannak, hanem a radikális univerzalizmus és a nagy narratívák korszaka után*” (4. o.).

Nem tudom, sikerül-e mindenkinek követni Heller és Fehér trükkjét: ragaszkodnak

a hagyományosan felfogott filozófiához, és maguk mögé utasítják a nagy narratívát. Kétségtelen, hogy most nem lehetünk bizonyosak sem abban, mi fog történni, sem abban, hogy az idő mely eseményekről fogja utólag bebizonyítani, hogy döntő jelentőségű volt – legalábbis oly módon nem, ahogy azt a marxizmus ígérte. Ám ha valaki hisz abban, hogy a filozófia történelmi gyökerei összeférnek az abszolút igazság állításával, akkor bajban vagyunk. A problémát egyebek között így is meg lehet fogalmazni: miféle kapcsolat lehetséges a helyi, történelemtől befolyásolt bizonyítás gyakorlata, illetve a „racionális” és az „igazság” univerzális, mindenén átívelő fogalmai között?

Az amerikai pragmatisták úgy kerültek meg a problémát, hogy azt mondták: az „igaz” szóval azokat az eszméket jelöljük, amelyek megállnak a saját lábukon, míg a „racionális” etnocentrikusan lehet meghatározni – ahogy ma a dolgokat csináljuk –, nem pedig az igényesebb, univerzalista módon. Ez azonban Heller és Fehér számára kevés. Szerintük a „relativizmus”, valamint a pragmatikusoknak meg az úgynevezett „posztstrukturalistáknak” a filozófiával kapcsolatos kételeyei veszélyt hordoznak: „*Amennyiben bizonyos posztmodern tendenciák abszolút relativizmusa továbbterjed, nem maradnak fogalmaink, hogy elmagyarázzuk: miért is volt a holocaust több, mint egy mellékes beszédmód kissé kellemtelen eltörlése egy másik, hatalmasabb, de szintén mellékes beszédmód által, mely utóbbi, semmi kétség, e cselekedetét belülről igazolta. Nem leszünk többé képesek elméletileg igazolni, miért tartjuk a holocaustot, a Gulagot és a gyarmatosító néprítást az emberi cselekedetek negatív csúcsteljesítményének s ennél fogva végtelenül gonoszoknak*” (560–561. o.).

Ha ez az elméleti igazolás megállja a helyét, akkor a szerzők szerint az „ők olyanok, mint én, és én olyan vagyok, mint ők” banális igazsága is megáll. Tehát ha visszavonjuk az effajta igazolás platóni köverelményét, akkor visszavontuk a KILENCEDIK SZIMFÓNIA-t. Leverkusen egyik modellje, Nietzsche segítségével lepöckölhetjük a holocaustot, mint ugyanannak a dolognak erőteljesebb jelentkezését – mert hiszen mit is várhatnánk a legkegyetlenebb, legharagartatóbb állatfajtól.

Heller és Fehér úgy véli: „*Kierkegaard-nak igazsága volt, amikor ragaszkodott ahhoz, hogy a mo-*

dern világban az erkölcsi választás nem a jó és a rossz közötti választással egyenértékű, hanem azzal, ha úgy döntünk, hogy belemegyünk egy efféle választásba. Manapság a jó és rossz közötti döntés választása az erkölcsi racionalitás alapja, és ez a döntés nem következik a szocializáció szerves folyamatából. Az erkölcsfilozófiának hétköznapi körülmények között kell felvilágosítania az embereket, mennyire alapvető fontosságú egy ilyen döntés. Aki visszariad ettől a feladattól... az beismerte a vereségét.” (484–485. o.)

Aki abban reménykedik, hogy a történelem, az irodalom, az újságírás, a képzőművészet és a zene együttműködése megoldhatja azt a feladatot, amelyet Platón a filozófiának szánt, az úgy véli: „az emberek felvilágosítása hétköznapi körülmények között, hogy mennyire alapvető fontosságú egy ilyen döntés”, nem azzal jár, hogy az emberek figyelmét az általános racionalitásra vagy az abszolút igazságra irányítsuk. Hanem azzal, hogy minél fantáziadúsabb, részletesebb és konkrétabb módon soroljuk fel az előttük álló választások következményeit (például a különbséget Hitler amerikai vagy ausztrál megfelelője, illetve a vele szemben álló jelölt között).

Ha ez a nézet helyes, akkor nincs sok értelme azt hirdetni, képes-e a filozófia megmutatni „a holocaust, a Gulag és a gyarmatosító népi-írtás az emberi cselekedetek negatív csúcsteljesítménye, s ennél fogva végtelenül gonosz” kijelentés abszolút igazságát. Lehet, hogy ezek az események csak látszólag jelentenek negatív csúcsteljesítményt (mert az igazi rekordot még senki sem érte el), és csak végesen gonoszak. Lehet, hogy csak számszerűségükben különböznek a történelem előtti vagy középkori népi-írtásoktól, a zsidók kiűzésétől a XV. századi Spanyolországból vagy a feketék kasztrálásának, kínzásának és felakasztásának XX. századi amerikai szokásától. Az a fontos, hogy hétköznapi kontextusban és minél részletesebben elmeséljük ezeket az eseményeket az embereknek – minél épületesebb történeteket adjunk elő arról, ami ténylegesen lezajlott, ami az eseményekhez vezetett, s hogy milyen körülmények fennforgása esetén maradhattak volna el az események. A partikularitás számít, és nem az univerzalitás.

Ezen az alapon, ha sok mindent akarunk átfogni – *Seid umschlungen, Millionen!* –, akkor nem öröktől fogva közös tulajdonunk, a „ra-

cionalitás” hívó szavának engedelmeskedünk. Ehelyett egy reménységben osztozunk. A reménységnek konkrétan és partikulárisnak kell lennie, hogy egyáltalán érezhesük. Ez pedig annak a reménye, hogy mostantól fogva nem szükséges egy közösség, a „mi” (németek, keresztények, fehérek, állással és lakással rendelkezők) részeként gondolnunk magunkra az „ők” (zsidók, pogányok, feketék, munkanélküliek és hajléktalankok) ellenében. Az a fontos, hogy lassan, egyenként ledöntsük a partikuláris, helyi sorompókat, s hogy felismerjük: én, azaz X., olyan vagyok, mint te, vagyis a nem X., és megfordítva; legalábbis X. bizonyos értékei és sajátos vonatkozásai esetében.

Amikor a kínai diákok közvetlenül a megöletésük vagy bebörtönzésük előtti napokban a KILENCEDIK SZIMFÓNIA-t és a WE SHALL OVERCOME-t tették fel a Tienanmen téren, nem arra a felismerésre reagáltak, hogy németek és kínaiak és afro-amerikaiak közősek abban, hogy egyformán racionális emberi lények, hanem arra, hogy bizonyos szempontból a kínai diákok és a kínai munkások voltak egyek: amennyiben mindannyiuk életét szükségtelen mértékben keserítették meg a vezetőik. Lehet, hogy majd egyszer, amikor már szabadság honol Pekingben, születik egy kínai dal a Tienanmen térről, melyet a kormányuk ellen tüntető brazil, török, ugandai vagy amerikai diákok (s jó esetben munkások is) fognak énekelni (esetleg kínai eredetiben). Ha így lesz, nem azért fogják énekelni, mert a dal valami általános emberit fejez ki, hanem azért, mert egy konkrét esetre emlékezteti őket, amikor jó eredménnyel sikerült megrohamozni az erődöt, vagyis arra, hogy az elragadtatott harci láz nem mindig hiábavaló. Nem elsősorban arra fogja emlékeztetni őket, hogy amit a győztesek mondanak, az százszázalékosan igaz, hanem arra a történelmi tényre, hogy az eszmék, melyekre a lelkesedők fölesküdték, nem teljesen esélytelenek.

Ha valaki egyszer bizalmatlanná válik az olyan nagy narratívával szemben, mint amilyen Marxé, vajon akkor is jól teszi, ha utánamondja: „minden, ami állandó, elpárolog”, és továbbra is egy jól megkülönböztethetően „modern” korban gondolkodik? Heller és Fehér jellegzetes képviselői a saját hagyományuknak, amely készpénznek veszi a „modern-

ség problémájának” létezését. Sőt ezt „a kortárs társadalomelmélet par excellence problémájának” (102. o.) tekintük. A „modernség problémája” kifejezés **sűrűn** előfordul a könyvükben, ahogy más, **nem angol ajkú országok** filozófiai szövegeiben is. Ha megkérdezzük egy francia, brazil vagy lengyel filozófia szakos hallgatót, miként vélekedik a modernség problémájáról, nyilván választ is kapunk tőle. Ha azonban amerikai vagy ausztrál hallgatónak tesszük fel a kérdést, az illető minden valószínűség szerint vissza fog kérdezni, hogy milyen problémára is gondoltunk tulajdonképpen. A „posztmodern” szó hallatán pedig értetlenkedő vagy dühös képet fog vágni.

Ezen a ponton (bármilyen szokatlan és kedvem ellen való is a dolog) együtt érzek az angol nyelvű filozófiai kultúrával. Az az érzésem, hogy mi, akik előszeretettel olvasunk francia és német filozófiai szövegeket, most azért használjuk lépten-nyomon a „modern” és a „posztmodern” kifejezést, hogy megkerüljük a bennünket körülvevő konkrét veszélyeket és lehetőségeket, vagyis hogy ne kelljen konkrét politikai reményeket táplálnunk. Most, hogy az éjszaka lassan ráborul a marxizmusra, most, hogy (amint azt Heller és Fehér helyesen jegyzi meg az 503. oldalon) olyan évszázadba lépünk, amelyben majd senkit sem érdekel a szocializmus történetének megírása, nem könnyű efféle reményeket megfogalmazni. Mi, akik szívesen látjuk magunkat a „baloldalon”, nemigen vagyunk képesek konkrét tervekkel vagy akár valamiféle utópiával előhozakodni.

Most, amikor gyanítjuk, hogy a nyugat-európai és amerikai értelemben vett jóléti államot csak a vállalkozói kapitalista gazdaság képes eltartani, nehéz továbbra is pejoratív értelemben használni olyan kifejezéseket, mint az „eldologiasodás” vagy az „áruvá válás” – mivel elkezdtük törni a fejünket: vajon nem inkább univerzális és elkerülhetetlen jelenségeknek kell tekintenünk ezeket (mint például a pénzt), semmint a kapitalista rendszer hibáinak. Az effajta kifejezések ma holnap ugyanolyan ódivatúak lesznek, mint mondjuk az, hogy „kispolgár”. Lassan derengeni kezd, mennyire nehéz is nem készpénznek venni a Marx által felkínált nagy narratíva valamelyik változatát (lett légyen az

enyhített és leiggadt változat), és milyen kevés más lehetőség közül választhatunk.

A szerzők ugyan poszt-posztmarxistának tartják magukat, s ennélfogva úgy vélik, túljutottak az effajta narratíván, terminológiájuk mégis kétségeket ébreszt: valójában mennyire sikerült eltávolodniuk tőle. E tekintetben persze ők sem állnak rosszabbul, mint legtöbbünk, de talán jobban sem. Valamennyiünknek azzal a problémával kell szembenéznünk, hogy Hegel és Marx az ember társadalmi reményiségének történetét az elvont magyarázó kategóriák történetéhez kapcsolta. Nem könnyű dolog – különösen, ha (akár a szerzők) mi is sokat várunk még a filozófiától – szakítani azzal a szokással, hogy feltételezzük: ha két értelmiségi más-képp kezd beszélni, akkor a világ is megváltozott. Ezt a szokást csak megerősítette, hogy a LES MOIS ET LES CHOSÉS-ban azt olvastuk: az eszmetörténet professzorai (mint például maga a szerző) abban a kitüntetett helyzetben vannak, hogy mindenkinek megmondják, miben reménykedhet.

Amikor Lyotard könyvet írt arról, hogy ne higgyünk semmiféle nagy narratívának, a kritikusok megjegyzték, hogy Lyotard is csak egy újabb nagy narratívával rukkolt elő. Így is van. Ezt a szokást nehéz levetkőzni. Amíg könyvek születnek arról, hogy mennyire mások is vagyunk, mint az őseink, nem leszünk képesek levetkőzni ezt a szokást. Úgyhogy talán meg kellene próbálni – legalább egy kis időre – olyan könyvekkel megteremteni az egyensúlyt, amelyek arról szólnak, mennyire hasonlítunk az őseinkre – például hogy a rendes emberek ma is igyekeznek elkerülni az erőszakoskodást; hogy mi, a Közép, ma sem akarjuk, hogy a Fent levők maguk mellé emeljenek a Lent rekedtek áldozattá tétele céljából; hogy a parasztnak ma is nehéz megvásárolniuk az általuk megművelt földet, és a kis boltok tulajdonosai sem ússzák meg, hogy becstelen rendőrök kirabolják őket. Ezeket a könyveket nem a *plus ça change...* beletörődő hangnemében kell megírni, hanem egy adott cél érdekében: emlékeztetniük kell arra, hogy az értelmiség szókészletének változásai jottányit sem segítenek a parasztnak és a bolttulajdonosok gondjainak megoldásában, melyek Homé-

rossz ILIÁSZ-a írásának idején is ugyanezek voltak.

Mivel jómagam kizárólag a filozófiakönyvek írásáról rendelkezem személyes tapasztalattal, kénytelen vagyok visszatérni a filozófia nélkülözhetetlenségének kérdéséhez. E tárgyban az egyik legjobb könyv, amelyet a közelmúltban olvastam, Vincent Descombes THE BAROMETER OF MODERN REASON: ON THE PHILOSOPHIES OF CURRENT EVENTS (A MODERN GONDOLKODÁS BAROMÉTERE – AZ AKTUÁLIS ESEMÉNYEK FILOZÓFIÁIRÓL; Oxford University Press, New York, 1993) című munkája. A kötet az egyes premisszákkal szemben, valamint a Foucault, Lyotard, Heller és Fehér által is használt új szókinccsel szemben táplált bizalmatlanságról szól. Descombes-ot olvasva kristályosodott ki bennem néhány kétség Fehér és Heller azon tételével kapcsolatban, mely szerint „a szociológiának szüksége van a filozófiai paradigmára és a filozófiai metaelméletre” (519. o.), és az ennél általánosabb tételüket illetően, amely azt mondja, hogy „bár a filozófia a történelemben ágyazva látja magát, az igazságért folytatott küzdelme abszolút érvényű és az is marad” (517. o.).

Úgy látom, Descombes-nak igaza van, amikor így ír: „...Meg kell találnunk a kintat a pozitívizmus és a transzcendentális gondolkodás hamis alternatívójából, mégpedig azon egyszerű ok miatt, hogy ez az ellentétpár feltételezi: a filozófiai viták világunkon kívül folynak. Ezen elképzelés nemcsak hogy minden alapot nélkülöz, de filozófiailag is inkoherens. S az eredmény: a »kiábrándulás« és a világ »modernizálódásának« egész problémakörét ebből a szemszögből kell újragondolni.” (130. o.)

Descombes számára nincs értelme a premodern „mítosz” vagy „hagyomány”, illetve a modern „racionalitás” szembeállításának, mivel „A mítosz nem más, mint az értelem, hanem pusztán másik területe ugyanannak az emberi értelemnek” (144. o.). Tehát csupán emberi értelem (vagyis az embernek az a képessége, hogy meggyőzéssel vagy akár erőszakkal igazolja a hitét és megbántson másokat, akik elterelő hiten vannak) működik a tér-idő másik helyén, ott, ahol egyes újabb felfedezésekhez nem lehetett hozzáférni.

Azt hiszem, Descombes szemében Heller és Fehér ellentétpárja (a „relativizmus”) lemond az abszolút igazság igényléséről, míg a

„filozófia” ragaszkodik hozzá) „a pozitívizmus és a transzcendentális gondolkodás hamis alternatívájának” tűnik. Ha Descombes-bal együtt azt mondjuk, hogy ez az alternatíva hamis, mert „feltételezi: a filozófiai viták világunkon kívül folynak”, akkor egyúttal azt is állítjuk, hogy az „abszolút igazság igényének” fogalma „filozófiailag is inkoherens”, ugyanúgy, mint az, hogy „az igazság relatív”. Mindkét állítás inkoherens, mivel, ahogy mi, pragmatisták szoktuk mondani, az igazság vindikálása annyit ér, mintha azt mondanánk, képesek vagyunk igazolni azt, amit a másik állít, mert-hogy az igazolás mindig egy bizonyos e világi hallgatóság előtt történik (és nem az értelem kultúrákon áthatoló ítélőszéke előtt), és mivel senki sem képes kibújni a saját bőréből. Nem tudjuk leválasztani magunkat saját ítélkezési normáinkról, hiába válunk filozófikussá, hiába kezdünk a bizonyításról meg az igazságról beszélni.

Nem áll, amit Heller és Fehér mond, hogy „a filozófiában végső soron egészséges intuíciónkra is lámaszkodhatunk” (519. o.). Az intuíció sem a racionalitáshoz, sem az abszolút igazsághoz vezető út; pusztán olyan állítás, amelyet az adott pillanatban nem lehet kétségbe vonni. A kétségbevonhatatlanság – akárcsak az igazolás képessége – szintén függ attól, hogy éppen kivel váltottunk szót utoljára. Ha nem hiszünk ezeknek az embereknek, akkor a saját intuíciónknak sem hiszünk. Descombes egyetért Wittgensteinnel és Jacques Bouveresse-szel abban, hogy „nyelvi játékaink és életformáink nincsenek és nem is lehetnek »megalapozva«, ennél fogva nem is lehetnek önkényesek” (169. o. Bouveresse szavai).

Ebből a pragmatista-wittgensteinista nézőpontból, amely szerint a közönség, az intuíció és az igazolási norma a társadalomnak legalább annyira fantáziadús leleményei, mint a zenei műfajok; az ellentét, amelyet Heller és Fehér szeretne felállítani egyfelől a holocaust, mint „egy mellékes beszédmód kissé hellelmen eltorlósít egy másik, hatalmasabb, de szintén mellékes beszédmód által”, illetve mint „végtelen gonosz” cselekedet között, csak olyan ellentét lehet, amely félúton áll aközött, ahogy egy bizonyos közönség érzékeli a holocaustot (mint tőle teljesen idegent), és ahogy mi látjuk. Nem lehet olyan ellentét, amely a rossz posztmodern relativisták holocaustszemlélete

és az abszolút igazsághoz ragaszkodó filozófusok szemlélete között áll fenn. Az olyan filozófiai témákra vonatkozó nézetek, mint az igazság, az objektivitás és a filozófia természete, nem olyanok, amelyek miatt ki kellene bújnunk „erkölcsi bőrünkől”, abból az erkölcsi közösségből, amely annyira undorodik a holocausttól. Az a nézet, mely szerint a rossz filozófia aláaknázhatja az erkölcsi meggyőződést, egy gyékényen árul azzal, amely szerint „a filozófiai viták világunkon kívül folynak” – vagyis valamiféle transzcendens, téren túli térben, ahonnan a filozófusok folényeskedve néznek le minden létező és lehetséges közösségre és közönségre.

Röviden: abból a nézőpontból, amely Descombes-é és a sajátom is, a relativizmus és az abszolutizmus ugyanannak a kétes értékű éremnek egy-egy oldala. Ennek az éremnek a világ nagy részén nem tulajdonítanak értéket, de sehol nem is volna szabad értékkel bírnia. Tehát Descombes is meg én is reméljük, hogy Marx többet visz el magával a filozófiai hagyományból, mint amennyit Heller és Fehér is elismer. Nincs kizárva, hogy egyes emberek a jövőben megselekszik, ami Hitlernek és Sztálinnak csaknem sikerült – azaz visszavonják a KILENCEDIK SZIMFÓNIA-t. Ez a feladat azonban – szerencsére – túlmelegy Nietzsche és csodálói hatalmán. Nietzsche tévesen gondolta saját magáról, hogy ő volna a végzet. Ember volt, aki élt a világban – olyan világban, amelynek fontosabb gondjai is voltak, mint az igazság vagy a modernség természete. Például olyan, máig eleven gondjai, mint a parasztok földszerzési lehetősége, anélkül hogy kiirtanák a kulákokat, és a becsületlen rendőrök toborzása, akik zsarolás nélkül járőröznek a kis boltok előtt.

Richard Rorty
(Fordította Barabás András)

DIALÓGUS A MŰVÉSZETRŐL

Popper Leó írásai, Popper Leó és Lukács György levelezése

A szövegeket gondozta, az előszót írta, a jegyzeteket és a névmutatót készítette: Hévízi Ottó és Timár Árpád

MTA Lukács Archivum, T-Twins Kiadó, 1993. Archivumi Füzetek 11. 460 o., 11 (számozatlan) melléklet, 280 Ft

Az 1993-ban megjelent kötet Popper Leó teljes ma hozzáférhető szöveghagyatékát tartalmazza: életében megjelent írásait negyven nyomtatott oldalon, kéziratban fennmaradt írásait harmincnégyen, fogalmazványokat, vázlatokat hetvenen, töredékeket, jegyzeteket hatvanhaton s Lukács Györgyhoz fűződő barátságának dokumentumait: levelezésüket, Popper megjegyzéseit Lukács kézírataihoz és Lukács nekrológiát kétszáznyolc oldalon. Az egyéb levelezés maradványai mindössze tizenkét oldalt tesznek ki.

Tragikusabb ez az arány, mint maga a huszonöt éves korában elhunyt szerző sorsa. Alkalmat ad sokféle borongásra, latolgatásra, összehasonlításra. A fenti arányok módot adnak arra, hogy elmélázzunk a halálos beteg pályakezdő emberfeletti küzdelméről saját bajával és a vele nem éppen barátságos szerkesztőségekkel. Tanúskodnak nagy lelkiismeretességéről és műgondjáról is, amely – úgy látszik – baráti körében közmondásos volt. (A gőzüzemű termelésre berendezkedett, de már a villany áldásait is igénylő Lukács legalábbis a lehető legtapintatlanabban – vagy épp a szánalmat gorombasággal leplező orvos gesztusával? – említi fel a halállal tusakodónak napi tízsoros teljesítményét.) Tanúskodnak önzetlenségéről is, mely nem ismert sértődést; s a makkegészséges, csak lelki bajait panaszló barát kézíratainak fordításában tanúsított késéseit lázgörbéinek alakulásával kénytelen mentetgetni. Még emlékének fenntartása a rá hivatkozók műveiben sem teljesen mentes attól a gyanútól, hogy gondolatait részben intenciói ellenére, de bizonyára kontrolljától megszabadulva használták fel.

De mindez nem ránk tartozik. A személyiség és a korszituáció képét széles ecsetvonásokkal s a szecesszió ornamentikájához stili-

zálva felvázolta már Pernecky Géza (LEÓ ÉS A FORMÁK. BUKSZ 5, 1993. 406–412. o.). E sorok írójának késedelme hasznosnak bizonyult, mert időközben megjelent a kötet egyik szerkesztőjének, Timár Árpádnak mintegy belülről, a szövegekkel sokat bibelődő filológus inúm ismeretei alapján megírt, higgadt és hiteles pályaképe (ÉLMÉNY ÉS TEÓRIA. ADALÉKOK POPPER LEÓ MŰVÉSZETELMÉLETÉNEK KELETKEZÉSTÖRTÉNETÉHEZ. In: LEHETSÉGES-E EGYÁLTALÁN? MÁRKUS GYÖRGYNEK – TANÍTVÁNYAI. Budapest, 1994. 415–442. o.). Ezt a munkát bizonyos mértékig a Popper Leó hagyatékának feltárása, megismeretése érdekében tett erőfeszítések betetőzésének tekinthetjük. A munka főbb tényei, állomásai, emlékeztetőül: ESSZÉK ÉS KRITIKÁK. Budapest, 1983 (a német nyelvű tanulmányok fordítása: Timár Árpád és Bonyhai Gábor), illetve, más válogatásban: SCHWERE UND ABSTRAKTION. Berlin, 1987 (Philippe Despoix és Lothar Müller szerkesztésében, a magyar szövegek fordítása: Gara-Bak Anna). A szövegek tehát nem tekinthetők többé ismeretlennek; a DIALÓGUS... előszavát követő irodalomjegyzék bizonyítja ezt (benne 1911-et közvetlenül követi a Popper-renaisszánsz 1969-es kezdő dátuma). Ennyi előmunkát után felmerülhetne a gyanú: vajon nem fölösleges, esetleg nem csak öncélú filozofizálás-e a jelen gondos szövegkritikai kiadás („A könnyű ornamentika is, rajz és jel” – véli ezzel kapcsolatban a nagyobb kézirat-hagyatékokon olykor fennakadó Pernecky, aki meg is hirdeti a „Szöktetés a kömnyutárból” jelszavát).

Hogy mennyire nem csak kényelmi célokot szolgálhat a szövegek genezisébe betekintést engedő szövegkritikai kiadás, szemléltesse egy példa. Ha feloldjuk a filoszok „rejtjeleit”, így rekonstruálhatjuk az 1908-as Goyakiállítás a Szépművészeti Múzeumban (felírta: „Soha, még halálom után se adandó ki!”) egy fontos passzusának keletkezéstörténetét:

„Más dolog a grafika, leglényegében más, mint a direkt művészetek.

Mert...

A grafika lelke az improviso. Improvizál a művész, az anyag, az eszköz, és egyik sem felel a másikért.

A direkt művészetek lelke pedig, a picturáé és a szobrászaté (ha az öntés véletlenétől ellekintek) az úgynevezett utolsó szó, a végérvényesség.”

(A „direkt” és a sokszorosító művészetek

közötti különbség leírása az előző szövegrészből következik. A leírt jelenségek előlegezik Walter Benjamin gondolatait a technikai sokszorosítás hatásairól. Az áthúzások és javítások itt kezdődnek, s abból erednek, hogy – szintén szövegmódosítások során – Popper a rézkarcolás technikáját a „félreértés-elméletnek” megfelelően írja le: a művész a való világ mellett azt a világot is nézte, „ami a tő nyomán lett”.)

„És a spectator egyaránt téved, ha az vége „utolsó szót”

rögtönzöttnek

improvizálnak és ha a rögtönzöttel így akartnak nézni. Mert soha még egy dolognak az utolsó formája nem volt, semmi értelemben sem olyan mint az első, semmi

a hogy azt az első, ihletett pillanat megfoganta megformálta.”

(A módosítás tendenciája „a forma szándékának” Lukácssal szemben vitatott problémájára vonatkozik: az ihlet eleve formára irányul.)

„Az összes művészeti ideológiák között talán a leghazugabb az amelyik állítja hogy a mű készen születik meg a mester lelkében és csak formát testet kell öltenie hogy a többiek is éppúgy megláthassák, ahogy ő.

Soha még, amióta a világ áll művész még nem tudta hogy mi súl ki a végén, amikor elkezdte.

De míg az egyik, a kész művészetek embere, ha meglepetések is érték, általában

mégis oda ért a hová akart (vagy legalább azt hitte hogy akarta)

mégis oda ért a hová akart (vagy legalább oda akart ahova ért)

az utolsó szót maga mondta ki, addig a grafikus és az improvizáló

a rögtönző művész

a legmélyebb és legidegenszerűbb imprévüket a maga kezéből

mindig a tulajdon kezéből

vette

meglepetéssel hallotta meg a munkája utolsó szavát, melyet idegen hatalmak döntöttek el.”

(A célba érkezés képét a közlésre, jelentésre vonatkozó kifejezések váltják fel.)

„És mi akik a karcot nézzük, nem látjuk, hogy az intentio hogyan vallott csődöt sem hogy az eszközök mennyit nyeltek el és mennyit hamisítottak (!) meg: nem veszünk észre semmit és azt mondjuk: »felséges«.

És mi akik a karcot nézzük, nem látjuk sem azt,

hogy az *intenciók* hagyán vallottak csődöt sem hogy az eszközök mennyit nyeltek el és mennyit hamisítottak (!) meg: nem veszünk észre semmit és azt mondjuk, hogy *sélséges*.”

(A félreértések láncolatot alkotnak: a művészi intenció sem egyetlen: többes számba kerül.)

Popper személyiségéről, munkamódszereiről, következetességéről (ahogyan a legapróbb részletben is érvényesíti teoretikus álláspontját) mindennél hitelesebben vall az, ahogyan szövegét alakítja. A valamennyi verziót plasztikusan érvényesítő kritikai kiadás ezt a küzdelmet teszi átélhetővé. Gondossága a műkritikában éppoly ritkaság, mint a művészettörténet-írásban: a műnek és a mű készítésének leírását ritkán szövi át a teória; gyakoribb a leírás spontán élményszerűsége s az attól elkülönülő elméleti sum-mázat.

Vitathatatlan, hogy publikációinak többsége formáját tekintve műkritika. Méltóinak többsége megállapítja: nem volt művészettörténész. Nyilatkozatai szerint mindenesetre bizonyosan nem sietett azonosulni e szakma képviselőivel. Berlinben csak Wölfflinről állapíthatja meg, hogy „*tényleg egészen hülye*”. Párizsban a törvényszerű rend belátását nyugtázza egy levélfordulat: „*nem tudom, hogy a dolgok bolondultak-e meg vagy én vagyok Pasteimer*”. A két katedra birtokosáról alkotott egyöntetűen lesújtó véleménye azonban nem jelenti azt, hogy ne lett volna köze (egy másféle) művészettörténészhez. Aligha fogadható el az a feltevés, hogy csak gondolatának hatása volt gyümölcsöző a későbbi művészettörténészek számára is, akik közül ezt a termékenyítő hatást nyilvánosan Tólnay Károly vallotta meg. Itt csak Poppernek néhány, a művészettörténet számára jelentős gondolatára utal-nánk.

Valamennyi kevésbé a századforduló ha-gyományos és uralkodó művészettörténeti is-koláinak tanai közé tartozik, mint azon kér-dések és tézisek közé, amelyek ugyanakkor a fiatalokat, a művészettörténet történeti épít-ménye ellen lázadókat foglalkoztatták. Ez időre a művészettörténet-írás az impressz-ionizmust már feldolgozta, a maga stílustörté-neti képébe abszorbeálta, történelmi jelen-ségként elfogadta. Popper azonban „*az imp-ressionismus stílus-chaosából kifelé egy szilárdala-*

pú csendművészet felé törekedett, amely, akár-hogy nyilvánul is meg, testvére legyen az architec-turának: veslje magán ugyanannak a mélységes bizlonságnak, egyensúlynak vonásait, melynek az megtestesítője. És visszajön, rejtett utakon a régi rend: a görögök, a keleti népek nyugvó vagy mozgó szentséges rendje”. E mondatoknál tömörebben és világosabban nehéz jellemezni álláspontját korának művészetében és szimpátiáit az archaikus, primitív művészet, a népművészet iránt. Igazuk lehet a berlini Popper-kötet szerkesztői megjegyzéseinek abban, hogy a népművészet-tanulmány sokat köszönhet Rieglnek és az ő szényegművészetre vonatkozó kutatásainak. Riegl egyik főművének címe (STILFRAGEN) meg is jelenik a Popper-tanul-mányban (*die Frage Stil*). Riegl ösztönzés is, nemcsak Maillolhoz való, szobrászként is va-lóra váltott vonzódás állhat a testi forma és az atmoszféra viszonya iránti érzékenysége mögött (a cinquecento és az impresszionis-ták: feloldódás a fényben – Brueghel és Cé-zanne: a fény a test külső héja; ahogyan Rodinnál a márvány érzete csak héj, de nem a márvány magva). A probléma a nyitott és a zárt műalkotás (a Lukácsal Stern-tanul-mánya kapcsán vitatkozó, annak formáját is átvevő dialógusban érintett) kérdésére vonatkozik. Cézanne-nal és Brueghellel szem-ben Giotto és Leonardo a nyitott mű mestere-i, akik a természet végtelenségét valószínű-ve teszik.

A művészet jelenségeinek, fajtáinak és tí-pusainak polárisan ellentétes fogalmakban való megragadása a stílustörténeti gyökerű „művészettudomány” hagyománya Popper-nál. Túlmutat rajta e kategóriák relativitásá-nak tudata. Lehet hirtelen idejétmúlt a lát-szólag közelebbi s aktuális a régen múlt. Nemcsak a buta parasztasszony tanít bölcses-ségeket himzéseiével, nemcsak Goya intenciói torkollnak csödbbe, hamis a módszer is, hogy „*az ember saját érzését valahogy történetileg próbálja magyarázni*”. Popper bírálata „a biogra-fikusok”, „*a simultán művészeti és életbeli tények okozati összekapcsolása*” ellen irányul. Historiz-muskritikájának leginkább explicit kifejtését is a nagy, kéziratos budapesti Goya-tanul-mány tartalmazza (talán az egyik főmű; mi más is magyarázná csak itt a publikálás tilal-mát, mint az elmaradt befejezés különösen fájó ténye!).

Ez a kritika Poppert korának egyik legjelentősebb művészettörténeti újítójává avatja. Az aforisztikus hajlamának megfelelő, megdöbbentő megállapítása arról, hogy Brueghel Cézanne-t folytatja, ugyanezt fejezi ki. – A vázlatok egyértelműen ezt a kihívást készítik elő („*Ich weiss nicht ob Cézanne ihn gekannt hat; aber dass er ihn fortsetzt ist gewiss*”) (verziója: „*Ich weiss nicht ob Cézanne ihn gekannt hat, aber dass er Cézanne fortsetzt ist gewiss*” és vázlata: „*Cézanne Ähnlichkeit – Anachron[istische] Verwandtschaft*”). Ez az 1983-as budapesti kiadás fordítója számára még hihetetlennek tűnhetett („*Nem tudom, vajon Cézanne ismerte-e Brueghelt, annyi azonban bizonyos, hogy őt folytatta*”), s bár a nyomtatásban megjelent szövegezés ihnje és erje kevésbé egyértelmű, a kronológia provokatív megfordítása nyilvánvaló.

A kronológiának mint a történelemben uralkodó alapelvnek látványos megtagadása nyilvánvalóan az ok-okozati láncból következő dedukció helyett a magyarázat Diltheyről, Max Webertől eredő elvén alapul. Éppen aforisztikus megfogalmazásában ez elvnek egyik legkövetkezetesebb megvalósítása a művészettörténetben. Az a megvalósítás technikájának beható elemzése is, mint a grafikai alkotás fent idézett, a félreértés-teóriájába ágyazott, az alkotás folyamatát mintegy belülről szemlélő leírása, vagy a festészet problematikájának több helyen érintett, hasonló megközelítése. Bennük a műnek mindenekelőtt érzékletes-konkrét jelenvalóként való felfogása jut érvényre. A VON DER MALERISCHEN DISSONANZ című töredékben arról van szó, hogy a régi művek hibái a mában igen erősen hatnak, ami a régi és az egzotikus művek hatásának is oka. E fejtegetés egy különösen nehéz, a fogalmazványban többször javított helyén egész műélvezetünket (beszúrás, majd törlés: „*nein unser halbes*” – azaz csak a műélvezet felét) az értékek egymás közti mérés-kelésére, egymás elleni kijátszására vezető vissza. Egy mellékmondat eredetileg így szólt: „*tekintet nélkül az okságra és a szimultaneitásra*”, amiből törlés és beszúrás után ez lett: „*tekintet nélkül az okságra, a történelemre és a szándékokra*”.

A festészet problematikájának benső szemléletéből ered a nevezetes-rejtélyes *Allteig*, Cézanne és Brueghel festészetének os-

anyaga: „*Teljesen homogén, teljesen a dolgokból készített, és mégis végül egy darab abból az anyagból, amelyből maga a festő is alkotva van.*” A festészet anyaga misztikus módon egyesíti azt, amit Isten szétválasztott: az *Allteig* a káosz szinonimája. Ebben az értelemben vallja Lukács György könyvének, A LÉLEK ÉS A FORMÁK-nak recenziójában, hogy barátja kritikái, „*amelyek ma még élettárgyalások, és a lélek dolgairól mondanak hírt... akkor fognak mélyebben... az alkotások útkaiba nyúlni, ha formakritikák lesznek egykoron*”. Mert Popper felfogása szerint a forma „*...újra és örökre megcsinálja ugyanazt, amit a természet már megcsinált: a forma megveti ezt a pleonazmust, és maga alkot életet; véletlen és másistenü életet*”.

Az *Allteig* mint a legnagyobb festők közös, érzékletes anyaga, nemcsak Cézanne és Brueghel műveinek, hanem Leonardo művészetének (főként özönvízrajzainak) is magyarázó princípiuma mindenekelőtt Tolnay Károly művészettörténet-írásában vált a művészettörténeti értékrend részévé. Popper műveiben és feljegyzéseiben még közvetlenül megragadhatók és érzékelhetők ennek az értékrendnek összetevői, amelyekre feldolgozó sorra rámutattak: a „neóosok” nagybányai generációjának ideáljai, az impresszionizmussal való leszámolás. A művészhősök Cézanne mellett Van Gogh, Gauguin, az újak közül Matisse és Maillol. Rodint éppúgy elvetik, ahogyan Popper is a giccs kategóriájába utalja Whistlert és a szecessziós ornamentst. Ez értékrend teóriájának természetes anyanyelve a német. Az ideális színhelyek: Berlin, Párizs s mindenekfelett Firenze. A nabis Piot-t már az is ajánlja, hogy „*...megpillantottam a falon a mi Florenzi Uccelónknak egy gyönyörű kópriáját*”. A firenzei nagy századok „szigorú szűz lehelétét” fedezi fel Kőrösfői Kriesch, Nagy Sándor művészetében is. Firenzében van 1910-ben Lukács, és lapot szerkeszt Füleppel – s Popper, félreértve Lukács levelét, jólesően olvassa: még mindig dalolnak a firenzei utcák. Pedig az eredeti üzenet: „*A régi Firenze ketté hasadt!*”

Ezt a szomorú történetet egy évvel előzi meg a Berlin és Budapest között folytatott polémia Lukács Sterne-tanulmánya körül, melyben Popper nem csekély keserűséggel vallja: a Brueghel-tanulmány egyes gondolatait „*mán... nem tartom... (előkelőknek) jónak;*

Nem tartom mélynek azt a fajta gyorsmetaphysikál...”, és „Fogadást tettem, hogy ezt nem fogom továbbbúzni...” Az *Allteig* fogalma Poppennál – szemben azzal, ahogyan egyanyagúság-követelményére Lukács hivatkozik – világ és művészi forma, művészi idea és festői technika teljes egységére vonatkozik. Egy REVISIONEN című feljegyzésében: „A nagy festészetben a dolgok számára az integráló tényező az *Allteig* marad.” – S a Brueghel-vázlatban, Cézanne és Brueghel anakronisztikus rokonságáról: „A levegő szilárdsága. Anyag: az *Allteig* szintézise, tudattalan: a sok anyag szándéka, amit az olajfesték egyesít. Levegő...” Az eltávolodás oka: Popper *Allteig*-fogalma nyilvánvalóan a világ festői (nemcsak szemléleti) elsajátításának olyan szimbolikus módja, mint Cassirer szimbolikus formái. (Berlini beszámolójában Wölfflinnel egy mondatban számol be Simmelről és Cassirerről is!) A kérdés a legszorosabban összefügg a félreértés-elmélet kidolgozására tett erőfeszítéseivel, melyekre nyilvánvalóan különböző időkben készült, különböző gondolatmenetekhez tartozó, töredékes feljegyzések utalnak. Az egyik: „A művészet a természet félreértése. A művészeti fejlődés a művészet félreértése.” Nyilvánvalóan ehhez illeszkednek a modor és a stílus goethei problematikájához kapcsolódó feljegyzései. Az alkalom: Hercules Seghers (akiről nyilvánvalóan nagyobb, a mestert Van Gogh párhuzamaként, örült fickóként, keresőként, nyughatatlan dilettánsként jellemző tanulmányt tervezett) viszonya Rembrandt-hoz. Popper számára „a modorosság ellentéte: az eszköz (szín, festék = Farbe) önállósulása”. Törekvése: szerszám (célszerű) és eszköz (csak az a kényszerítve; az őállapotra törekszik vissza) definíciója. „A manieristát a szerszám vezeti, a művészt az eszköze.”

A félreértés-elméletre vonatkozó töredékek lényeges eleme a kritikátlan (a tárggyal szemben meggondolás nélküli) és a kritikai szemlélet megkülönböztetése. E töredékek egyik eredménye egy (sorszámozott) vázlata, amely sok tekintetben Panofsky híres ikonológiai tabelláját (1939) előlegezi:

1. *Tapasztalatlan, naiv szemlélő: üres megértés.* (Panofsky: elsődleges képtárgy – preikonografikus leírás – mindennapi tapasztalat – a stílusok története.)

2. *Tapasztalt, indirekt szemlélet: gazdag félreértés.* (Panofsky: másodlagos vagy konvencio-

nális képtárgy – ikonográfiai elemzés – irodalmi források – a típusok története.)

3. *A tapasztalat (kibővítése) behatolása a művészeket magváig, a hatásokon, relativitásokon keresztül a (jelentésekig) szándékokig.* Ezekből kiinduló következtetések: itt az (irókhé elérhetetlen) csúcs a gazdag megértés. (Panofsky: belső jelentés: „szimbolikus értékek” – ikonológiai elemzés – szintetikus intuíció – a kultúra jelenségeinek története általában.)

Popper Leó vázlatos töredéke megengedi ezt a párhuzamot, de elmélete kifejtetlen maradt. Vele talán a XX. század magyar művészettörténet-írásának egyik legfontosabb teóriája.

Marosi Ernő

SWIERKIEWICZ RÓBERT KIÁLLÍTÁSA A KISCELLI MÚZEUM TEMPLOMTERÉBEN

1994. január 14.–február 27.

A barátságtalan, nedves téli napokon kinek van kedve hegyet, lépcsőt mászni a könnyeb-
bik, autóbuzsós útról nem tudva, hogy meg-
nézzen egy kiállítást a Kiscelli Múzeumban,
mely minden vonzóereje mellett inkább nyá-
riás, vidékies intézmény? Pedig miközben a
múzeum munkatársai őrizgetik, gyűjük a fő-
város művészeti emlékeit a barokk kortól
napjainkig, mozgalmas, nemzetközileg is szá-
mon tartott, modern kiállításokat rendeznek
egy-egy emeleti teremben, illetve a kiállító-
helyiségnek helyreállított egykori trinitárius
templomban. Itt nyílt meg az év elején Swi-
erkiewicz Róbert kiállítása, melynek költői –
filozófikus – címe volt (KELET KEZD – NYU-
GAT BEFEJEZ!), s benne a templomtérhez al-
kalmazkodó tárgyak, festmények, assembla-
ge-ok voltak láthatók. A kiállítás régen be-
zárt, de aki eljutott a templomtérbe, meg-
őrizhette emlékezetében a művek ünnepé-
lyes emelkedettségét, érzéki-konkrét esztéti-
kumát.

Swierkiewicz Róbert két évig az Iparművészeti Főiskolán tanult kerámiaszakon, majd önképzéssel kiváló grafikus lett a hetvenes évek elején. A jó grafikához szükséges invenció, közvetlenség és komoly formai fegyelem egyaránt jellemezte korai műveit, de jelentkezett hamarosan a technikákon, hagyományos műfajokon túlmutató fegyelmezetlenség is alkotásain.

Egy padlason a Máglya közben, hová mosókonyha-müterméből feljuthatott, több négyzetméteres, fekete festékkel befestett műanyag lepedők lógtak a gerendákról. Olyan volt az egész, mint valami abszurd színház szereplők nélkül. Később fekete, majd színes felületeket nyomtatott vászra, ezek a legkülönbözőbb asszociációkat keltették a kritikusokban. „...légi konstrukciók, ismét másfél méterrel a föld felett úsznak, valahol a megfoghatatlan sötét ragyogású, vérző égbolton a derűs kékséggel hullámozó, szikrázó, világító, transzcendens újképben...”, írta a Budapest Galériában 1990 november–decemberében rendezett kiállításán látott hatalmas festett vásznairól Gyetvai Ágnes a *Holmi* 1991. áprilisi számában. A ma már örökre eltűnt fiatal kritikus Swierkiewicz Róbertben a nagy koloristát, a tárgyakat átalakító, szertartásokat celebráló happening-művészt ünnepelte. Évrizedek óta s a közelmúltban egyre több kiállításán egyaránt valóban arra törekszik Swierkiewicz, hogy színházzá változtassa a kiállítótermet, melyben műtárgyai között megjelenik maga és Xertox nevű alkotócsoportja. A happeninggel egybekötött kiállításnyitákon előkúsznak a nézők elé, különös, jelentőségteljes dolgokat művelnek (például egy tévédobozon makarónit esznek, vagy megmutatják, milyen sellők élnek a Dunában), s mindezt mindig kitűnő zene kíséri.

A happeningek mindig erősen kötődnek az empiriához, de van bennük olykor irodalmi, történelmi, vallási vonatkozású idézet is, hogy a művész (s a néző is) fantáziadús asszociációkra, meditációkra felkészült legyen. Hasonlóképpen sokjelentésűek a legodosan teleírt vásznak, grafikák, melyeken költői idézetek, meteorológiai táblázatok sorakozhatnak időnként erős színű festékkel leöntve, így festői minőséggé alakulva Swierkiewicz Róbert konceptuális művésznak nevezhető, de igen erős expresszív hangsúlyok-

kal. A véletlennek tűnő érzéki-konkrét elemek uralkodnak alkotásain, amikor eltűnnek a konceptuális bonyodalmak, marad a tapintható, látható valóság, a tombolva áradó vagy unnepelesen szoltározó színzuhatóg

Kitűnő mai art grafikáin jelent meg évekkel ezelőtt egy különös kék vagy vörös bábu, egyszer szájában hét kardot tartva, mint egy itéletnapi angyal karikatúraszerű előadásban, máskor ujját szájára téve a nagy hallgatás parancsát közvetítve levelezőpartnerének.

Swierkiewicz a szó szoros értelmében új dimenziót nyert, mikor szép, régi tárgyak átalakításával kezdett foglalkozni. A dada és szurrealizmus hasonló tettei után is tudott újat alkotni, a hatvanas évektől létező újdada hullámot is csak távoli rokonának mondhatjuk. Nem lett követője sem Robert Rauschenbergnek, sem Bálint Endrének. Nagyon tiszteli Christo politikus tárgyformálását, de nem lesz annyira egyértelműen politikus művész, mint a magyar konceptművészek közül Szentjóby Tamás vagy Galántai György. Swierkiewicz koncepcije tele vannak irodalmi ambícióval, barokkos szenvedéllyel és az anyagi-szellemi lét szinte érzéki élvezetével. Van bennük féltelenség, ösztönösség s tudatosan kimunkált, erős drámaiság.

Több, az 1980-as, 90-es években készült művébe történelmi-földrajzi motívumok is bekerültek. Szalmával kitömött zsákra formázza, festi egyik legnagyobb szerelmét, a Dunát, s Ady-idézetet ad hozzá (AZ ÉRTŐL AZ ÓCEÁNIG), igaz, Aranytól, Babbitól József Atuláig és Esterházy Péterig idézhetett volna sok költőt és író. A Kiscelli Múzeum Swierkiewicz-kiállításának katalógusában megjelenik Claudio Magris írásában a Dunánál Regensburgban Kepler háza s a nyugatról keletre, délre folyó közép-európai folyam képével a kiállítás címében jelzett iránnyal szembeforduló áram, melyről a művész minden Kelet-nosztalgija ellenére sem feledkezett meg.

Swierkiewicz átéli a Dunát, Duna-vízbe áztatta vásznait, katonai sátorponyvákat, hogy jól beigyák a festéket, és szépen csorogjanak egymásba a színek. Mégsem történelmi tablót készít, mikor élete eddigi legnagyobb, legszebb feladatát megkapja – a kiscelli templom „berendezését” –, hanem meditációra alkalmas tárgyegyüttest alkot. (A megnyitó happeningje a csónakkal, a félmeztelen, összekötő-

zött lábú dunai sellőkkel a művész lelkének színpadi vonzódásait húzta alá, melyek 1993–94 telén más rendezvényeken és kiállításokon is megjelentek az Óbudai Társaskörben, egy magángalériában.) A templom felső terének színpada csendesebb, misztikusabb volt. Nem hasonlított az expresszív, szinte kardot rántó plakátra sem, mely a kiállítást hirdette a város néhány pontján.

A templomtér csendet parancsolt, hagyományokhoz, rítusokhoz igazodást igényelt. Adva volt a természeti törvény: napkelte keleten, napnyugta nyugaton. Ehhez adódtak hozzá olvasmányai és néhány évvel ezelőtti indiai útjának élményei egyszerű emberek napi vallásgyakorlatáról: hajnali ima, porba rajzolt jelek, feldíszített kegyszobrok. A kereszténység keleti eredetét hangsúlyozta görögkeleti templomi padba helyezett imádkozó alakjával, háromszög alakú, téglalap alakú képek képviselték a meditáció egy-egy állomását. Meghökkenítő részletek is voltak a nagy együttesben: hatalmas, frissen vágott fenyőtörzsek gyantát síró teste idézett Krisztus-siratást, sátorponyvákon lecsurgó festékfolyamok emlékeztettek különös, óriás Veronika-kendőkre, a szenvedéstörténetre rejtőzködve utaló bojtji leplekre. (Vajon el tudná-e fogadni ezt a kifejezésmódot vallási közösség, vagy csak kiállítási templomtérben élhetnek ezek az óriás vásznak?) A teremben tükrök is voltak, de hatásukat felülmúlták a kevésbé tiszta felületű tárgyak: a fatörzsek, a hat óriás sátorvászón az északi és déli falon, az ÁHÍTAT című templompad-assemblage és a még 1992-ben készült ZEN-ZÁSZLÓ című mű, melyről először azt gondoltam, aranyból, vörösből, kékből, fehérből, XVIII. századi kidobott miseruhából, két befestett kókuszdióból formált meg a művész egy kétgyermekes anyát, különös Madonnát. De kiderült, másról van szó: a zen-buddhizmus univerzumot jelentő jele, a karokra is emékeztető kör s a ruhadedőkből kibúvó fejek misztikus folyamatokat, változásokat, tökéletesedéseket jeleznek. A kép-szobor nagyon szép, zászlója lehet minden pozitív, emberszerető ideológiának. A hat óriás vászon sátorablakaival keményebb, férfiasabb festészet. Mintha Caravaggio és nápolyi kortársai támadtak volna fel, a színek néha Oskar Kokoschka, Egon Schiele szenvedélyes színzuhatagaira is emlékeztettek. A képek a

helyszínen készültek, még csordult rajtuk a kiállítás nyitása utáni hetekben is a festék Feljedelmi ajándék volt ez a sorozat a Kiscelli Múzeum látogatóinak. A kiállítást Mattyasovszky Péter rendezte.

Szabó Júlia

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

MENNYIRE TAKSÁLJUK A HOLTAK KRITIKAIT A MÉG ÉLŐK FÖLÖTT?

Tisztelt Szerkesztőség!

Először is szeretném megköszönni Mester Bélának és a *Holmi* szerkesztőségének, hogy közölte a kiváló erdélyi esszéista és filozófiatanár, a sajnos fiatalon elhunyt Bretter György A VEGYÍTISZTÍTÓ BECSÜLETE című könyvemről szóló – jó húszéves – kritikáját (1973).^{*} Igazán kár lett volna e Bretter-dolgozatért, hiszen ebben is megmutatkoznak nemcsak saját, hanem az Apáczaitól Besse nyei Györgyön át napjainkig élő erdélyi-partiumi esszé- vagy filozófáló-író iskola legjobb kvalitásai. Az erős logika, a képes beszéd s a bibliusság iránti vonzódás, gazdag anyanyelv, a polemizáló dialógus, disputa... hogy csak néhányat említssek jellemzői közül. Mindezeknek természetesen történelmi, egyháztörténelmi, humanista, reneszánszbeli, de főként a reformációhoz, a világi és vallásos felvilágosodáshoz kötődő gyökerei vannak. A *polemikus szellem* koraihoz kötődünk leginkább...

A felsorolt kvalitások egymással összefüggők vagy éppen egymásból következnek. A polemikus dialógus például éles logikát kér, ám ha sarokba szorítják: képes beszédet is, mindez igényli az anyanyelv gazdagságát, hiszen a viták ismétlődései a kifejezések árnyalatosságát kéri. Már csak azért is, hogy ne

* Lásd Mester Béla bevezetője és Bretter György cikke (HELYZETEK) a *Holmi* 1994 évi májusi számában

azonos szavakat használjunk, jóllehet a tételek felcserélése nem megengedett.

Mondom, nagy kár lett volna, ha ez a kézirat elvész a publikum számára, nemcsak Bretter művét, az olvasókat, de saját személyem önös szempontjait is figyelembe véve. Ha ugyanis színműirői munkásságomról igen sokat írtak, prózámról, verseimről annál kevesebbet. Ezt nem csupán a drámai műnem közösségi mivoltával járó jelenségnek fogom fel, nem is annak, hogy a kritikusok néha önkényesen éppen hol jelölik ki a főművek csoportját, hanem: az igazság az, hogy verseimet s prózám egy részét (beleértve természetesen esszéimet is) elég sok értetlenség kísérte. Nemigen tudták, hová tegyék, hiányzott a stilisztikai érzékenység; fanyalgás vagy némaság helyettesítette, és persze: a történelmi háttér, a történelmi helyzetek lélektanának nem ismerete is közrejátszott.

Őszintén megvallom, Bretter kritikai esszéje rám a reveláció, sőt a másodszori megvilágosító felfedezés erejével hatott

Másodszori, jól írom, bár meglepő lehet, de én ezt a kritikát már olvastam egyszer.

Ugyanis Bretter Gyuri (engedtessek, hogy itt és most így mondjam) a kéziratot valakivel – már nem emlékszem, kivel – megküldte nekem Pestre, azt üzenve: ott nem közlik, legalább tudjak róla, hogy „van ilyen”.

Hogy szűkebb pátriánkban miért nem közölték? Valószínűleg igaza van Mester Béla bevezetőjének: akkor és ott ez volt az úzus, illetve nemcsak ott, hanem szerte a népi demokráciákban (és a szovjetben legfőképpen). Aki elment, még ha nem is nyílt, de burkolt, „fedőneves” emigráns „útilapuvál” – annak ott utókora jó időre meghalt. (Már-már a mai napig is.)

Hiszen hogy lehet egy olyan országból elmenni, ahová a hivatalos álláspont szerint valójában az egész világ vágyik?

Más oka tehát aligha lehetett a nem közlésnek, hacsaknem az, hogy „nem rántja le” a szerzőt, mert értelmezésem szerint inkább elismerő a cikk, legalábbis konklúzióját tekintve: az olvasó „azokra vár, akik mint Páskándi is, a helyzeleket mutatják meg neki...”.

Magyarán: óhajtott író, még akkor is, ha nem minden várakozás rejt óhajc magában.

Ha írását a végénél kezdjük, azt vesszük észre, minden egyéb ennek a kvázi dicséret-

nek alárendelt, mégpedig úgy, hogy ebből sem a könyv szerzőjének (nekem), sem a kritika írójának (neki) baja ne essék a „fennállóval” szemben.

Ez a periklista („veszélyközpontú”) létstratégia a kisebbségben élő emberben sokkal fejlettebb, ám mindenkiben megtalálható.

Hogy megértsük Bretter György helyzetét, hadd szólok róla néhány mondatot, habár munkássága már rég komoly tanulmányt érdemelne.

Gimnazistakorunktól ismertük egymást – egy ideig ő is, én is a reformátusba – a szatmári Kölcsybe jártunk. Ahhoz a szatmári csapathoz, partiumi iskolához tartozott ő is tehát, amelynek tagjai részint szerteszóródtak már ott Erdélyben és Romániában, a Szatmárnál nagyobb városokban, sőt Európa- és világszerte is. Írók, tudósok, művészek, gondolkodók... értelmiségiek.

Én előbb Bukarestbe kerültem, újságíróskodtam, aztán a kolozsvári Bolyai Tudományegyetemen újra találkoztunk. Különösen Szatmárban félig-meddig még barátfélék is voltunk. Megnyerő lényé, esze, végig diákosnak őrzött humora kiválóan alkalmassá tette arra, hogy sokan szeressék. Későbbi diákjai is.

Őriztük a sok-sok tablóra felírt jeligestrófát Adytól, ami ugyan az én sose volt tablómra nyilván nem kerülhetett (külön utaim okán), de a Kálvin téri gimnázium folyosóin – vagy másutt? – mindig megbámultam. A „nemes, küzdő, szabad lelki diák”-ról szöveg maradtunk kéne.

Nemcsak legszűkebb pátriánk tájának szelleme kötött össze, hanem tiszteltem természetes, élénk s igenlő elkötelezettségét az erdélyi s az egyetemes magyar történelem és kultúra iránt. Néhány kiugró írása után aztán végképp a legjobb erdélyi s partiumi koponyák sorában tartottuk őt számon.

Olyan ember volt, akinek világnézetileg nyugodtan megmondhattam a magamét, bízhattam kifogástalan erkölcsében, soha nem is csalódtam benne. Egy-egy vitánk is efféle hangulatú volt: „Gyurikám, én megbocsátom neked a marxista filozófiát, ha te is megbocsátod az én majdnem abszolút különvéleményemet.” Ezen aztán nagyot neveltünk.

Az történet tehát koztünk is, mint a kisebbségi sorban elég gyakran szokott, hogy az

„antagonisztikus”, a feloldhatatlan ellentétet még csak nem is a súrlódó kiegészítés, hanem az *évődő kontradikciók* váltották fel, ezek szintjére szállítottuk a zordon első, vagy még inkább ide emeltük fel. Hisz az évődésnél nincs nemesebb felelés, ellenkezés, kontradikció, azt hiszem (legalábbis). S ha hiányzik hozzá a külső helyzet, úgy belül, lélekben és szellemben – némi erőfeszítéssel megteremt-hető.

Úgy vélem, nagyon érezte vagy tán pontosan tudta: a nemzetet belülség, a nemzet mint kollektív intimitás egyben olyan nagyvonalúságot jelent, amely végül is erőlködés nélkül tekint el osztályhelyzettől, rétegektől, vallástól, és bármiféle eredettől, származástól áldásosan függetlenül képes. Ami ellen persze a marxi-lenini ideológia enyhén szólva berzenkedett, mondván: „elvtelen egységre” ős törekedni. Mondanom sem kell: ebben Bretter cseppet sem volt marxista tanár. Legalábbis irányomban soha. De hát írásai-ból ez világosan ki is derült. Ahogy én már '56 előtt, de különösen a hatvanas évek második felében szakítottam a hivatalos állam kiszabta „haladó hagyomány” keskeny ösvényével, egyre szélesebb világhoz kapcsolódó országutakat járva – ugyanígy Bretter is elérkezett ide. Csak meg kell nézni, kikről és miket ír. S mindezt Romániában s akkor.

Kicsit maradi módon fogalmazva: elmés-ség, *talentum* és nemes lélek együtt teszik maradandóvá legjobb írásait.

Nem csoda hát, ha ez az ember, ez a lélek és „koponya” úgy érzi, el kell küldenie egy kritikát még akkor is, ha nem jelenik meg. Lásson a másik tisztán kvázi-barátját illetően. A helyében nyilván én is ezt teszem.

Az egyik kitűnő vidéki irodalmi lapnak el is küldtem, közöljék. A *Kortársnak*, ahol dolgoztam, nem tartottam volna illőnek felajánlani, még ha a főszerkesztő áldását adja is. Jó fél év múlva rájuk telefonáltam, s a szerkesztő nem kis riadalommal mondta: nem leli sehol, mintha a föld nyelte volna el. Ezt, ha jól emlékszem, meg is üzentem neki, de aztán válasz már nem jöhetett tőle, mert érte jött a halál.

Hogy tehát a Széchényi Könyvtárban talált kéziratpéldány hogyan s kitől került oda, nem tudom. Meglehet: a kettő egy és ugyanaz, ám az is lehet, hogy másik változat.

Ám nem is ez a fontos. Sokkal inkább: mit éltem át az újraolvasáskor. És egyáltalán, hogyan olvassam egy halott férfi kritikáját a még élő önmagamról, hogyan ítéljem meg, mennyire taksáljam véleményeit? Mit kíván meg a kegyelet, és mit *nem* követelhet?

Az iránta való – nem kegyeletem, hanem megbecsülésem azt kéri, hogy holtában is éppúgy *erkölcsi lénynek* tekintsem, ahogyan ő annak tekint minden olvasót. Vagyis szigorúan vegyem szemügyre helyzetét. (Látruk: ő is a HELYZETEK címet adta esszéjének.)

Hiszen mindig egy bizonyos helyzetben lévő kritikus elemez egy bizonyos helyzetben lévő író. Lett legyen az a szerző politikai helyzete vagy akármilyen más szituációja. A kritikus erkölcsét nem csupán nézeteihez való következetességében, hanem imént említett helyzetében is mérjük. A szerzőt nem kevésbé.

Erre egyébként már tettem utalást, amikor az ITT ÉS MÁST című kötetét emlegettem a *Kortársban*. Akkor már jóval e fenti esszé után voltunk. „A lojalitás határai” – írtam – nem mehetnek a személy, az etnikum – etc. – önfeladásáig. Meggyőződésből clismcrésszel emlegettem nevét, amit – ma is tartom – mélyen megérdemelt, hiszen nem tartozott ama marxista kritikusokhoz, akik a tankok védte állami filozófia védelmét élvezve osztogatták a rangot adó vagy megsemmisítő címkéket, vagy akik ravasz-szemérmesen mellébeszéltek, fanyalogtak, mert már kezdett eltűnni az ideológia népszerűsége annyi gazdasági s egyéb kudarc után, nem számítván '56. majd Prága – és a többi város és dátum áldozatait. Nem menekült terminológiai-frazeológiai káoszba, labirintusba sem, jóllehet észrevette, amit én is leírtam már, hogy „szótárújításra” volna szükség. Éspedig nem úgy, hogy a „kiszákmányolás” szót – ahogy történt – a „hátrányos helyzetűvel” – etc. – helyettesítsék, mert kiszákmányolás csupán a kapitalizmusban, a „létező”, az „emberarcú szocializmusban” csak hátrányos helyzetűség lehetséges... Én valahogy úgy gondoltam, hogy ha már nem eleve egy harmadik terminológia született meg – most mindkét előbbi múljék el tőlünk, mint a legkeserűbb pohár. Bretter nem menekült a tárgyilagosság, szenttelenség malaclopós útjain sem (egyik posztmarxista ösvény vagy csapás ez volt), sem az állampárt

sznob rétegenek röppentyűjétől nem „haladt előre”, hogy mindig a világot s Európát emlegetse. Egyébiránt e sznobéria nem volt jó és tiszta sznobéria (mert ilyen is van!), hanem jobbra alantás szándékú. Legitimációjuk megteremtésére kellett Nyugat előtt. „Hisz ezek már nem bunkó bolsik, kérem! Hol vannak már azok?” Mert kétségtelen: a poszt-marxizmus némileg gyümölcsöző kiútjai vagy próbálkozásai ezek voltak: új szociológia, strukturalizmus, egzisztencializmus, par excellence etikai síkon pedig némi neosztóicizmus, az episztemológiában (vagy régi szó-járással: gnoszeológiában) a hermeneutika... Ami természetesen nem azt jelentő, hogy mindazok, akik ilyen irányba mentek azelőtt mind, legalábbis meggyőződéses marxisták lettek volna. Mindezek az utak egyben a liberalizálódás esélyeit is jelentették nekik. Emancipálódhattak a KOMMUNISTA KIÁLT-VÁNY, az ÁLLAM ÉS FORRADALOM etc. nyüégt lehajítva.

Nagyjából a szellem ilyen – közép-kelet-délkelet-európai – helyzetében írta Bretter tanulmányait s a rólam szóló cikket.

Vegyük hozzá: egy számára vonzó emberről írt, akihez ifjúkora, szülőföldje kötötte, nem is beszélve a nagy „erkölcsi vérpecsét-ről”, amit kultúrájának hívnak. Anyanyelvnek. Ugyanakkor egy olyan emberről, aki csupán pár éve jött ki a börtönből, ahova épp az az ideológia hurcolta, amelynek világnézetét Bretter (is) tanította (kérdés persze: ő hogyan s miként és még mit azon(kvül)).

Képzelnék el, hogy az ötvenes években miként írt volna egy magamfajta börtöntölteléről egy nem Bretter-formátumú, -erkölcsi ember? Kezdjük azon: nem is írt volna. Az idő tehát változott, a szellem maga is, s ebben nemcsak a külső helyzetnek, a belső csödtomegnek, a diktatúra megfáradásának, hanem a Bretter-féleknek is volt némi, néha nem is kicsiny szerepük.

Tegyük gyorsan hozzá: Bretter mindig hátsó gondolatok nélkül tette a jót, mert valóban erkölcsi „zoon” volt: már-már fragilisán, törekenyen etikai lény. *Cinizmus és frivolitás teremtő hiánya jellemezte.*

Épp ezért maga is félt, szorongott.

Nos: egy szorongó kritikus írt az egyik kedvelt szorongó szerzőjéről... Ez volt – nála! – a helyzet tehát.

Csak ebből a szögből érthetjük meg minden egyes sorát.

Cikkében először is széles ívben kikerüli még lehetőségét is annak, hogy denuncálja a szerző rejtett „üzeneteit”. (Csak szükségből használok e kétes értékű divatszót itt és most, korlátolt értelemben, viszont felelősen.)

Teszi ezt szemben mindazokkal az esztétákkal, kritikusokkal, akik cseplülnek, kiutasítják a parabolát, allegóriát, abszurdot, groteszket stb., mivel Lenin már régen hadat üzent a hasonló erkölcsöknek. Átkozott aiszóposzi nyelv – mondta, amelyet én nyíltan áldott aiszóposzi nyelvnek neveztem írásban s élőszóban.

Bretter olvasott engem persze: én is őt, s tudta, amikor kijelentem: „számomra a pontosság esztétikai kategória”, ez részemről nem valami extravagáns idea és ideál, hanem szellemi létminimum ahhoz, hogy becsületelemben megmaradjak. Öröklött s szerzett normáim között. Igen, etikai létminimum kellett, amiről bezzeg nem sokat beszélnek, amikor mindent belep a gazdaság.

Bretter nagy tisztességgel sem ostobának, sem felszínesnek nem akart volna mutatkozni (nehezen is tudott volna!). Sem pedig ideológiai intümpistának, aki a szerzők szellemi budoárjaiban ki-be mászkál. Tudta, amint már pedzettem: ez mindkettőnkre veszélyt hoz... Nos: ehhez hasonlóak voltak az igazán „furcsa” (szerző-kritikus) „párosok” a közelmúlt, a fáradó-csüggedő, de „önvidámító” s némileg(!) büntudatos diktatúra idejében. E párosok valóban szimbiotikus természetét még senki sem vette szemügyre igazából, mint ahogy a csoportozatok, rétegek hasonló szokásait sem tüzetesen vagy egyáltalán (Vigyázat: a szimbiózis nem parazitaság, de kölcsönös hasznokra s előnyökre épül, úgy mond „néma üzlet”, írott szerződés helyett ott van a szokás. Ha mélyebben beletekinünk, az esszé műfaja is szimbiotikus: hasznos a költészetnek, mert kissé „fogalmásítja”, és kifizetődő a tudományak, mert kiragadja az olykori földhozragadságból. Kölcsönös, tisztes hasznon nyugszik, kimondva vagy – jobbra – kimondatlanul. „Csendestárs” az egyik.)

Szóval a korszak „színpadképe” körülbelül úgy festett, mintha Romeót s Júliát meg-

idézte volna a két család „vád- és vésztanácsa”, s ők úgy döntöttek volna, öngyilkosság – mint végső megváltás, szerelmi manifesztum – helyett elütölköjék szerelmüket a „bírák” előtt. Olyan nyelvet kell kitalálniuk, amely kettőjük s a többi szerelmespár számára egyértelmű és érthető, viszont a rideg, ellenséges környezetnek semmit nem vall e szerelemről.

Ugyanígy író és közössége szintén ilyen furcsa páros. Úgy kell szeretnem etnikumomat, vallásos hitemet, hogy erről a fürkésző, faggató, sőt vallató világ szinte semmit se vegyen észre. A gyanakvás eltatása. A szolidaritás egerútjai. Jelzések és jelek. Innen nézvést már érthető, azt hiszem, hogy amit Lenin osztályharcos gyűlölettel már „átkos nyelvnek” nevez, s amit Bacon angol főúr évszázadokkal öelőtte még egyszerűen alluzitásként ír le, szokásához híven átkozódás nélkül, azt mi, Bretter és én, áldottként vállaljuk. (Tudniillik az utalásos, célozgató, közvetett kifejezőmódokat.)

Bretternek tehát az esszéműfaj által parányi szabad, ám körülaknázott területen kell helyállnia. Mert ilyen ez az átmenetek és „reformációk” számára adekvát műfajta. Nem léphet ki a köréből, ahogy a kalapácsverő, súlylökő vagy a gerelyhajító is veszt, ha átlép egy bizonyos vonalat, határt. Csak itt éppen ideológiai aknáknak jelentették a határsávot, amelyek fel is robbanhattak. Két szakadék között egy keskeny sziklanyelv, amelyen táncolni muszáj. Alig szélesebb, mint egy beretvaél. Eszembe jut erről a nagy protestáns teológus, Karl Barth, aki azt mondta: a protestantizmus beretvaéles hegygerinc. Bizonny az egyik oldalon a katolicizmus egyetemessége, meredek hegyoldala és lapálya vár, a másikon az ateizmus szakadéka tátong. A protestáns embernek ezen kell haladnia, hogy ne adja fel magát vagy ne pusztuljon bele. Csakhogy a protestáns ember azt végül is önként vállalja... Nem mondhatták el ugyanezt a Bretter Györgyök is, megannyi kényeszer harapóiban.

Nézzük azonban a Bretter-írást...

Már a kezdő mondatok olyanok, hogy az olvasó – aki nincs beavatva a balkanoid-szoc-reál, sőt olykor fasisztoid létbe – kapkodhatja a fejét. Csupa antitetikus vagy annak tetsző szókapcsolat. Páskándi „prédikátor”, de „falu-

si”. „Ráolvasó”, viszont „jeles”. „Erkölcsi ör”, de éjszakában poroszkáló „bakter”. „Eszelős”, de hideg, absztrakt, elvont racionalista. Aszketikus a nyelve, de Károli Gáspár-ízű, tán -gazdagságú is. (Kell-e érzékibb nyelv annál? Enyhén szólva: vérbő.) „Kegyellen” vagyok, de néha együttérző. Végzetes és végletes helyzeteket írok, de ez a végzet mégsem katartikus. Vagyok determinista, de kényem-kedvem szerint, ezermester módra. Kerülöm az „érzelmisséget”, de szolidáris vagyok velük, akik egyébként elvont emberek, tehát érzelmek kiváltására nem alkalmasak. S ráadásul az esszé írója velem együttérzőn, együttgondolkodón sorolja fel mindezt. Absztrakciók iránt ekkora empáúát! Ez az ember valóban csupa szív és csupa koponya. (Tudniillik: Bretter.) Kihagy ugyan elemzéséből egy-két „hús-vér” emberekről szóló novellát, karcolatot, mint mellőzhető, de az írások elemzése általában és lényegében pontos.

Világos tehát: Bretter a Bacontól Leninig menő „fejlődést” („progressziót”) tekintve „átkos nyelv” és alluzitás megítélésében *utóbbi mellett köt ki*. Ezt azonban nem szabad tudnia a „fensőbbcségnék”. Lehetőlcg nekem sem, bár én sejtetem. Mint ahogy sejttem, sőt tudom is.

Istenem, a gyermeki utkolódzás megannyi képe villan fel előttem: „Nem én ctem meg a baracklevárt, anyu!”), miközben nem látom, hogy „levárbetűkkel” képekre van írva: a tettes én vagyok.

És most azt kérdem: nem volt eme titkolódzó játékokban fantázia, feszítőerő? A sejtelenben, a sejtetésben? A művészet legbenső lényege. Még a természet is csak akkor szép, ha sejtelmesnek érezzük. Ha a kép átjátszik, áttűnik valami hasonlóba. Vagy olyan tiszta, hogy az már hihetetlen.

Nos, ezért nem tünékeny, nem illékony semmi alluzitás. Ezért nem múlik el soha a sejtelmes körvonallal dolgozó parabola. A sejtelmes minták sokasága. Látjuk határát: ez megnyugtató, de látjuk azt is: valami homályossal határos, ami izgató, sőt nyugtalanító. A kettő együtt: művészet.

Ezért művész Bretter is, amikor esszéket ír, és sikerültek... A kritikus – a Bretter-vágású – tehát úgy védi meg kedvelt szerzőjét, hogy közben önmagát sem szolgáltatja ki a végül is „közös ellenségnek”. Kecskék és ká-

poszták egyensúlyozó játékaikat éljük. Az esztéta itt védőügyvéd is kényszerül lenni a vádló párteszttükával szemben. Vagy kifogja a szel-et a vitorlából.

„Nehogy már egészen komolyan vegyék” – sugallja Bretter az ideológia felé. Kegyes hazugság (és vélem kegyes). „*Ügyse hiszünk neki*”, írja rólam, ám gyorsan hozzát teszi: „*de azért jó, ha mondja*”. Nem rejt veszélyt, de nem is haszontalan – sugallja ugyancsak az állam irányába. „*Szerencsére kihagy bennünket... nem márt be...*” – jelenti ki a szerzőről (rólam), de tartva attól, hogy megkérdik: akkor mi a fenének kell róla írni, így hát hozzát teszi: S ha mégis – trükk. Most meg attól tart, hogy a trükk túl pejoratív, hát kérdésként ismétli meg állításait: „*Trükk?*” És elkezd elemezni.

Most hirtelen az jut eszembe. X. Y. pesti kritikus körülbelül ugyanazon időben miként írta volna meg ugyanerről a könyvről bírálata-t. Először is: önmagán kívül nem védett volna senkit, illetve fenntartotta volna annak látszatát, hogy lojális a „fennállóval”, a heterogén publikum felé pedig: pártatlan vagyok, a szerzőt nem „világnézete”, vélem elmentéses esztétikai szemlélete miatt kezelem hüvelyesen, fanyalgón... Vagy olyan *szervutelenül* mondott volna el mindent, hogy még saját önzése is rétegesen öltöztetett, álruhás egoizmus. Előítélete ugyanúgy, hiszen privilegizált prejudikáció. Nem derült volna ki még a jájt fülű számára sem: végül is kedveli-e (legalább egy kicsit is) a szerzőt? Megint más a rajongás „ömlenye” a minden gyanún felül álló szerzők iránt. Ilyen kritika is épp elég akadt... Amikor nem szégyellik az entuziazmust, amit pedig rangon alulíznak vélnék más szerzők (jó szerzők) esetében.

Bretter hozzájuk képest konzervatív, hiába oly művelt és mai, sőt interkontinentális, ha kell, de *univerzálisan* vidéki is...

Ám a legfontosabb, amit Bretter nem árul el rólam, amit pedig jól tud. Hogy van némileg sajátos filozófiám. Ami csak az enyém, bár sokgyökerű. S azért nem árulja el, mert hangsúlyozom: kettőnk legjobban felfogott érdeke. Bizonyos reformizmusoknak az a pikantériájuk, hogy a *konzpirativitás* játékaikat úgymond „saját” hatalmuk alatt is megélik, így véle az *illegaliás* eléggé élethű illúzióját is...

Azt tehát, hogy én keresek egy másik filo-

zófiát, csak nagyon távolról sejteti. *Mintha még maga se akarna tudni róla*. Mintha arra az álláspontra helyezkedne, mint a szorongó becsületesek legtöbbször: ha nem tudom titkát, nem is árulhatom el, márpedig én áruló semmi szín alatt nem leszek. Ezért nevez „ezermesternek” is, noha jól tudja: eszményem az erdélyi polihisztorság, sőt az *uomo universale* is, amit mások akár „fölnyenes kultúrának”, sőt „kultúrfölnyenként” is értelmezhetnék...

Ahogy olvasom, már-már megijedek magamtól: ennyire megijesztettem volna másokat? Ennyire muszáj *elrejtteni* engem? Vagy én nem rejtettem el elég jól magamat, eszméimet?

S ha ennyire féltett (s közben magát is), mennyire *hihetem* el, hogy a lehetőségen belül *mégis tárgyilagos*? Vagy azt, hogy „*kicsinyítése*” – mert ez az – a szülőé, aki jól tudja, hogy fia nagykorú, eszes, mégis *védőleg* a világ felé „*apróságnak*” tünteti fel őt.

Vajon nem „*ellentmondásos személyiségnek*” szól ez az egész (egy másik kritikus írta ezt rólam, magyarként – román nyelven). Vajon burkolt dicsérete nem annak tudható be csupán, hogy ő – Bretter – finnyás: semmiképp se áll azok sorába, akik nem sokkal azelőtt a párt központi lapjában s más román és magyar lapokban (*egyelőre csak odaát*) denunciálásszagú cikkeket írtak rólam? Vagy éppen a „burzsoá esztétika uszályát” emlegették. Nem erkölcsi törekénységét féltette-e, és ezért volt vélem „kegyes”? Inkább jót, lényegében jót mondok „Gézáról”, semhogy a farkasokkal együtt orditozzam. Éppen eleget kapott, többet már nem érdemelhet, hisz még ennyit se érdemelt (rosszat ugyanis). Jót mondani másról néha azt jelenti: jót akarni magamnak, övni becsületesemet, elhatárolódnai a hazugságoktól, minden rágalomtól. Vagy még inkább: bennem saját titkolt nézeteit védte... talán... meglehet... Azt védem, amit ő *helyettem* kimondott...

Akárhogyan volt is: Bretter az egyik utolsó lovag. A szó szoros értelmében az. Még eljövetelem után se mondott le arról, hogy közölje cikkét, noha tudta: az állam nem szeret, nyilván a párt sem... A magyarok, a közönség pedig? Félrevezetve és megosztva.

Arról nem is szólva: akkor már „*bátran*” *lőhető* volna utánam (ahogy mások, élősóban

s névtelen levelekben tették). Igaz, ők cseppet sem Bretter Györgyök voltak.

Akkor már „szabad volt a gazda” ott a transzszilván périn.

Akkor már leírhatta volna: a „tudománynépszerűsítő párbeszédék” című ciklusom egy MÁSIK filozófia keresése, szemben a hivatalossal, az állami, a kincstári gondolatköteggel. A MONOMONSTRUÓZUS bolcselettel vagy amit filozófiának hívtak. Habár még egyre inkább csupán hegemon szerepre vágyott. Legalább – végül – *első akart lenni az egyenlők között*. A posztmarxizmus átjövetele ez a demokráciába.

Bretter is hajlott – szerintem – az *autochton gondolkodás* felé (abszolút autochton persze sosincs). Szemben a mindig importált gondolatokkal, amiről már Almási Balogh Pálnál is olvastam, amikor egyetemistaként filozófiatörténetét (az első magyart) megvettem egy kolozsvári vagy bukaresti antikváriumban. Azóta lett ez vesszőpanipám, amit sokszor leírtam, régen, később, ma is.

Bretter nem a „szemet hunyás bajnoka” volt, erre sem gusztusa, de szüksége sem volt. *O beszédsként is tudott tökéletesen néma lenni*. Igazi titoktartó. **Hiába** látott át e koponya az én legsűrűbb szövedékű szítámon is – értésének szintjét, mélységét nem árulta el. Pedig mélyen értette és tudta.

Hogy ez mennyire így van – mert *nem vitathozhatom egy halottal*, hát tényt világítok meg.

Esszéjének végén tökéletesen megvalósítja azt, amit én esztétikámban, *léstílusizlikámban* visszatitkosításnak (*reenigmatizáció*nak) szoktam nevezni. S ami a művészet metodikai lényegéhez tartozó. *A konkrétól vinni a dolgot a sejtelmes felé*. A pontos, fix körvonalnak *oszillativitást* adni: rezgést, lengést, ingadozást. A többértelműség a jóslat és a művészet becsülete – ezt sokszor leírtam már. Ezzel menti meg melléfogásait

Érezzük csak hát – *in concreto* – mitől művész ez a Bretter úr? Mitől autentikus? Még a legegyszerűbb logikájú mondatokban is.

„*De mindez [amíg végigelemzett, P. G.] inkább csak sejtés, hiszen az olvasó olvas, az író ír, mindenki csinálja a magáét, s ki vállalkozhatna arra, hogy pontosan megértse, az olvasó mit olvas, mit olvas ki abból, amit az író ki tudja, hogyan értett.*”

Ez az utolsó mondat.

Mi történik itt?

Visszabitkosítja elemzéseit: saját tisztánlátását *sejtéssé degradálja*. Önironikus gesztus ez... A szembevilágító rivaldát hátam mögé viszi: szellemi arcom kerüljön ellenfénybe. Jótékony félhomályba, amely rejti őt s elrejt engem is az ideológiák árgus szeme elől. Az „éberséget” kijátssza, hogy helyébe az *emberi figyelmesség és kíváncsiság* lépjen.

Így dől mindkettőnk arca végül is félhomályba.

Igen, az ő szellemi arca – mert az igazi ki tudja, hol villog s milyen fényben, az enyém pedig... de hagyjuk.

Ki nem érti meg ezek után az örök *kisebbségül*?

Akinek neve olykor művész. Filozófus. Shakespeare vagy Első sírásó. Ophelia vagy Hamlet.

Bretter György – az immár távol lévő – ismét jó napot szerzett nekem. Isten viselje gondját.

Kollégátok, tisztelő hívetek –

Budapest, 1994. május 12.

Páskándi Géza

A REGÉNY ÉS AZ IGAZSÁG: SOLT KORNÉL CIKKÉNEK MARGÓJÁRA

A logika a filozófia legnehezebb tárgyköre. Aki nem számít kiváló logikai tehetségnek, annak rengeteg időt és energiát kell arra fordítania, hogy ezt a mesterséget megtanulja. Érthető tehát, ha alkalmazni szeretné a nehez erőfeszítéssel megszerzett tudást. Még a logika vezető kutatóinak is csak ritkán sikerül tudományuk segítségével filozófiai problémákat megvilágítani. Az érvelés logikai vizsgálatához sincs okvetlenül logikai szaktudásra szükség. Amikor pedig a kevésbé tehetséges logikus alkalmazni próbálja nehezen szerzett tudását, könnyen előfordul, hogy a szakmán kívüliek bedőlnek neki.

Solt Kornél IGAZAK-E EGY REGÉNY ÁLLÍTÁ-

SAI? (Holmi, 1994. március. 395–400. o.) című cikke esetében nyilván bedőlték neki. A szerző logikai jártassága valószínűleg elkápráztatta a szerkesztőket. Bizonyítani fogom, hogy e folyóirat szerkesztői, olvasói – sőt még a vitatott tanulmány szerzője is – sokkal jobb logikusok, mint hinnék.

Solt Kornél tanulmánya a következő kérdést akarja megválaszolni: „Lehet-e egy regény valamely kijelentő mondatának ún. »igazságértéke«, másként »logikai értéke?« (395. o.) A kérdésre a szerző – John R. Searle-lel ellentétben – az igenlő válasz mellett érvel. Íme, érvelésének alapja: „Mark Twain, Dickens, Tolsztoj, Thomas Mann stb. közlései... valódi állítások, minthogy azok a regényeik világában ténylegesen létező entitásokról szólnak. Csak ezek az entitások nem aktuális világunkban, hanem egy-egy csodálatos fantáziavilágban (a Leibniz-féle »lehetőséges világok« egyikében) léteznek – mint fantáziaentitások. »Róluk szól a mese.«

Úgy vélem, Searle abban téved, hogy egy regény állítását nem azzal mérni össze, amire az vonatkozik (a kérdéses regény világával és entitásaival), hanem azzal, amire az nem vonatkozik (aktuális világunkkal és entitásaival).” (396. o.)

Jegyezzük meg, hogy a szerző a „Róluk szól a mese” szavakat idézőjelek közé zárta. Az idézőjelek arra buzdítják az olvasót, hogy átvitt értelemben értse ezeket a szavakat. Amint látni fogjuk, ha így értjük a szerző szavait, akkor ez érvelését megsemmisíti, de ugyanakkor bizonyítja, hogy legalább olyan jó logikus, mint bármelyik olvasója. A szerző célszerűnek tartja, hogy a regény kijelentő mondatait egy négyértékű logika segítségével értelmezzük. (Első érték: „igaz”, második: „hamis”, harmadik: „sem nem igaz, sem nem hamis”, negyedik: „igaz és hamis egyszerre”.) Végül is azt ajánlja, hogy „fogadjuk el a regények fantáziavilágaiban szereplő fantáziaentitások és -tények egyszajta tényleges létezését. Mert ezek a tények az adott regény megírásától kezdve keményen léteznek – mint az emberi képzelet termékei. Könnyeket fakasztanak, vagy nevelésre készletnek. Generációk világnézetét alakítják. És a nagy regények – nagy eszmékkel – gyakran történelemformáló erővé válnak”. (397. o.)

Később fogom az ebben az idézetben megfogalmazott alapvető állítást vitatni. Először emlékeztetem az olvasót, hogy egy állítás csak akkor vonatkozhat valamire, ha az állítás és

az, amire vonatkozik, független egymástól. „És monda Isten: Legyen világosság; és lőn világosság.” Amit Isten monda, és ami lőn, az független egymástól. Ezt onnan tudom, hogy logikai inkonzisztencia nélkül kételkedhetem Isten létezésében, de ez még nem kötelez arra, hogy a világosság létezésében is kételkedjem. A regényírók közlései nem lehetnek olyan valódi állítások, amelyek „a regényeik világában ténylegesen létező entitásokról szólnak”. Flaubert néhány mondata megieremtetten Emma Bovaryt, de ha Flaubert létezésében kételkedném, akkor ugyancsak kételkednem kellene annak a fikcionális figurának a létezésében is, akit ő megteremtett. A *Legyen és a lőn* ebben az esetben nem független egymástól. Solt Kornél így próbálja magyarázni előbb idézett mondatát: „Csak ezek az entitások nem aktuális világunkban, hanem egy-egy csodálatos fantáziavilágban (a Leibniz-féle »lehetőséges világok« egyikében) léteznek – mint fantáziaentitások.” Fantáziaentitások nem léteznek, tehát semmifajta mese nem szólhat róluk. Solt Kornél ezt pontosan úgy tudja, mint e folyóirat minden olvasója. Ezért kénytelen volt az ezután következő négy szót idézőjelek közé zárni: „Róluk szól a mese.” Ha csak átvitt értelemben szól róluk a mese, akkor a szerző visszaveszi alapvető állítását. Ebben az esetben nemcsak John R. Searle, hanem még az úgynevezett lehetséges világok szemantikáinak ellenfele is elfogadhatónak tartaná a szerző véleményét.

Most pedig elnézést kérek a türelmes olvasótól, ha logikai és irodalmi közhelyekre emlékeztetem. Ezeket a közhelyeket valamennyien tudjuk; képtelenségeket beszélünk, ha csak ideiglenesen is elfelejtjük őket. Aki a természetes nyelvben helyesen használja a logikai szócskákat, az elég logikával rendelkezik Solt Kornél cikkének megbírálásához. A modern logika, amelyet elsőrendű kalkulusnak szoktak nevezni, három szócskának és az azokon alapuló műveleteknek az elmélete: negáció, konjunkció és kvantifikáció. Felteszem, hogy a „nem”, „és”, „valami” szócskákat legalább hat éves korunk óta helyesen használjuk. Az irodalmi közhelyekről többet kell beszélnem, de biztosítom az olvasót, hogy amire emlékeztetni fogom, azt legalább tízéves kora óta tudja. Ha nem tudná, akkor nem volna kompetens regényolvasó.

A regényirodalomból legalább kétfajta nyelvhasználatot ismerünk. Vannak olyan mondatok, amelyek egy bizonyos fikcionális figurát (pl. Emma Bovary), helyet (pl. Yoknapatawpha megye), eseményt (pl. a harmadik világháború), vagy dolgot (pl. a Szent Grál) megalkotnak vagy megteremtnek; vannak viszont olyan mondatok, amelyek a már megteremtett figurákról, helyekről, eseményekről és dolgokról beszélnek. A „megteremtteni” vagy „megalkotni” igéket itt szó szerint és nem átvitt értelemben használom. Ha a MADAME BOVARY-ban egy olyan mondatot olvasunk, amely egy fikciót megalkot, pl. „*Emmu csinos volt*”, akkor nem fantáziálhatunk arról, hogy az elbeszélő téved vagy hazudik. Aki a hazugságra képtelen, az az igazságot sem tudja elmondani. Ezzel szemben nagyon is jól el tudjuk képzelni, hogy Emma hazudik (pl. amikor Rodolphe-fal van találkája, azt állítja, hogy zeneleckére jár), tehát azt is el tudjuk képzelni, hogy igazat mond. A kompetens regényolvasó tudja, hogy nem kételkedhet egy olyan mondatban, amely valamit megalkot, de igenis kételkedhet egy olyan mondatban, amely a már megalkotott fikcióról beszél.

Persze nem mindig biztos, hogyan kell egy adott mondatot értelmezni. A HAMLET-ben (V. 2.) Gertrud azt mondja Hamletről, hogy „*kövév és zihál*” („*He's fat, and scant of breath*”). Hamlet korpulenciájával kapcsolatos elképzelésünk e mondat értelmezésétől függ. Fantáziálhatunk arról, hogy 1) Gertrud igazat mondott, és Hamlet pocakot eresztett; 2) Gertrud kissé föllentett, és nagyon rosszmájú volt, de Hamlet nem eresztett pocakot; 3) Hamlet pocakot eresztett, és Gertrud csak egy kicsit volt rosszmájú; 4) Hamlet nem eresztett pocakot, és Gertrud nem volt rosszmájú, és a fent említett sort egészen másképpen kell értelmezni. Az irodalomkritika egy jövő Derridája talán majd megtalálja ennek a teljesen más értelmezésnek a kulcsát. Addig is állíthatjuk, hogy az ilyen és hasonló kérdésekre az irodalom, nem pedig a logika szakemberétől várjuk a válaszokat.

Miután a szépirodalomban olyan mondatokat olvasunk, amelyek fikciókat teremtenek meg, könnyű egyetérteni Sir Philip Sidneyvel, aki már az 1580-as években tagadta a költői mondatok igazságértékét. („*Now, for*

the poet, he nothing affirms, and therefore never lieth.”) De hogyan tudjuk ezt összeegyeztetni azzal a meggyőződésünkkel, hogy az irodalomból mégiscsak tanulunk valamit? Mégpedig nemcsak Hamlet, Emma Bovary vagy a Karamazov testvérek világáról tanulunk valamit, hanem a mi világunkról is, arról a világról, amelyben olvasóm él és én élek. (Azok közé tartozom, akik a LES THIBAUT-t magyar fordításban olvasták; tudtuk persze, hogy regényt olvastunk – első párizsi utunkon mégis elmentünk a Rue de l'Université-be, hogy megnézzük: létezik-e a 4b számú ház?)

Van a regényekben előforduló mondatoknak igazságértékük? Azok a filozófusok, akik nem kívánnak hétfőn és csütörtökön erről másképpen nyilatkozni, mint szerdán és pénteken, különféle megoldásokkal próbálkoznak. (Felteszem, hogy a hét többi három napján nem nyilatkoznak.) A próbálkozásnak csak akkor van értelme, ha olyasmiről beszélnek, ami összeegyeztethető azzal, ahogy az olvasó, a szerkesztő és e sorok szerzője regényt szokott olvasni. Ha a logika szakembere a négyértékű logikában keresi problémánk megoldását, akkor eredményes kutatómunkát kívánhatunk neki – de csak addig kell őt komolyan venni, ameddig problémánk megoldásához hozzájárul. Amit viszont Solt Kornél írt, az két oknál fogva sem járul hozzá a probléma megoldásához. Nem árulja el olvasóinak, hogyan képzei el ezt a négyértékű logikát. Mi a logikai értéke a harmadik és negyedik logikai értékű mondatok tagadásának? Mi a logikai értéke az első és harmadik vagy az első és negyedik logikai értékű mondatok konjunkciójának? Mi a logikai értéke a második és harmadik vagy a második és negyedik logikai értékű mondatok konjunkciójának? Részletes válasz hiányában nem tudok mit kezdeni Solt Kornél próbálkozásával. E sorok megírását azonban még akkor is szükségesnek tartanám, ha ezekre a kérdésekre elfogadható választ adna. Már idéztem Solt Kornél azon javaslatát, hogy „*fo-gadjuk el a regények fantáziavilágaiban szereplő fantáziaentitások és -tények egyfajta tényleges létezését*”. (397. o.)

Hétéves korunk óta – és valószínűleg már sokkal korábban – élesen megkülönböztetjük a fantáziát a valóságtól. Már a kisgyermek is

elég jó filozófus ahhoz, hogy tudja: 1) A tényleges létezésről csak közös világunkban beszélhetünk. Az elefántunk van két fajtája: az ázsiai és az afrikai. A létezésnek azonban nincsen két fajtája – az egyik a valóságban, a másik a fantáziavilágban. 2) A fantáziaelefánt nem egy harmadik fajta elefánt. Fantáziaelefántok nem léteznek. A regények fantáziavilágában szereplő fantáziaentitások nem léteznek – sem keményen, sem puhán.

Az az Emma Bovary, akit Flaubert megalkotott, nem létezik, tehát senkinek nem lehetett se felesége, se szeretője, nem lehetett se hazug, se igazmondó. Úgy teszünk azonban, mintha létezett volna, Charles felesége és Rodolphe szeretője lett volna, néha hazudott, néha pedig igazat mondott volna. Az „úgy teszünk, mintha” vagy „tegyünk úgy, mintha” szavakkal egy játékot vezetünk be. Komoly játékról van szó, a legkomolyabb játékról, amit valaha is játszottunk. Ebben a játékban a tét nem babra megy, hanem olyasmire, amiről – Solt Kornél szép szavaival – elmondhatjuk, hogy „könyveket fakasztanak vagy nevelésre készletnek. Generációk világnézetét alakítják. És a nagy regények – nagy eszméikkel – gyakran történelemsformáló erővé válnak”. Ilyen játékokat hároméves korunk óta játszunk. Kezdetben a valóság és a fantázia még összefolyt, s talán amikor majd szénlilések leszünk, megint összefolyik. De ameddig életünket nem a fehér kabátosok ápoltságként töltjük, addig tudjuk, mi a különbség a fantázia és a valóság között.

A logika szakembere fontos munkát végez, amikor a több mint kétértékű logikák megteremtésén fáradozik. Azonban miután megteremtette a különböző lehetséges világokat, nem kell őket meglátogatnia. Íróasztalánál ülve szabja meg, hogy milyen logikai értéke legyen valamely kijelentésnek; éppen ezáltal teremti meg a különböző lehetséges világokat. Ha nem vagyunk biztosak benne, hogy úgy kell-e tennünk, mintha Emma igazat mondott volna, vagy éppen ellenkezőleg, mintha hazudott volna, akkor nem egy másik világba teszünk látogatást, hanem újraolvasuk a MADAME BOVARY néhány oldalát. Amikor filozofálunk, akkor mindezt nem felejtethetjük el. A szépirodalom és a festőművészet közötti analógia megvilágítja problémánkat.

A festőművész – ezt Meyer Schapiro egyik

híres előadásából tanultam – valamilyen számmal (pl. ecsettel) egy kétdimenziós felületen (pl. az erre előkészített vászondarabon) valamilyen anyaggal (pl. olajfestékkel) színes nyomokat rögzít; munkája közben vagy munkája befejezésével visszalép egypár lépéssel, és azt kérdezi magától: el lehet-e képzelni, hogy a színes nyomok ezen a sík felületen a nézőt arra buzdítsák, hogy azt lássa, amit mutatni akarok neki? Siker esetén a festőművész és a képcsarnok nézője nemcsak háromdimenziós házat, erdőt vagy embert lát a festményen, hanem mondjuk Ingres LOUIS-FRANÇOIS BERTIN című festményén például a polgári hatalom megtestesülését is. Létezett Bertin? Persze hogy létezett: a festmény modellje és a *Journal des Débats* tulajdonosa volt. Létezik a festményen? Már a kérdés is indokolatlan. A festményen, a vásznon csak az olajfesték száraz nyoma létezik – minden más a néző elképzelésétől függ. Hasonlóképpen az író is szavakat és mondatokat rögzít papírra vagy számítógépének lemezére. Létezik-e az, amiről ír? Ha történelmi regényt vagy kultúregényt ír, akkor olyasmiről ír, ami létezik. Am ha mást ír, akkor létezik-e az, amit megteremtett? Létezik Flaubert Emma Bovaryja vagy Shakespeare Hamletje? A kérdés nem kevésbé indokolt, mint az előbbi LOUIS-FRANÇOIS BERTIN-nel kapcsolatos kérdés.

Azonban ha az író bármilyen fikcionális figurát, helyet, eseményt vagy tárgyat létrehozhat, és mi úgy teszünk, mintha az csakugyan létezne, akkor magyarázatra szorul, hogy 1) ezek az alkotások miért nem teljesen önkényesek, és 2) miért van ezeknek az alkotásoknak fontos hatásuk abban a világban, amelyben mi élünk. Gyermekkorunkban már nagyszerű filozófusok voltunk, és jó választ találtunk az első kérdésre, a másodikra viszont érett fejvel kell gyermekkori reakcióinkra visszatekintenünk.

A szereposztás és szerepváltoztatás szerves része a gyermekek úgynevezett „tegyünk úgy, mintha” játékaiknak. Ilyenkor tiltakozik a kellemetlenkedő játszótárs: „Te fiú vagy: nem lehetsz pénztárosnő!” Vagy kegyetlenebbül: „Te lány vagy: nem lehetsz orvos!” Aki ilyenkor a rövidebbet húzta a szereposztásban, azt játszótársa úgy próbálja kibékíteni, hogy a valóságra utal. Ez az utalás

még akkor is eléri a célját, ha a játszótársak már sejtik, hogy a valóságban a pénztárosok nem mindig nők, és a háziorvosok nem mindig férfiak. A „tegyünk úgy, mintha” játék, akárcsak a regényirodalom, nem teljesen független a valóságtól. A gyermekek sokfajta tárgyat hajlandók repulógépnek, gépkocsinak vagy hajónak elfogadni, de ezek az egyes tárgyak mindvégig ugyanazt a szerepet játsszák, amit a valóságban. Hasonlóképpen, ha egy regényben azt olvasnánk, hogy Agincourt-nál a franciák győztek, vagy Siófok a Duna partján van, akkor ezen megakadnánk. Zavarónak találnánk, ha egy „tegyünk úgy, mintha” játékban vagy egy regényben olyasmi fordulna elő, ami homlokegyenest ellentétben van a valósággal. Nem azért találnánk ezt zavarónak, mert olyasmit vezet be a játékba vagy a regénybe, ami hamis; hanem azért, mert eltereli a figyelmet a játékról vagy a regényről. A valódan állítás valódi tényekkel szembesít bennünket.

Persze lehet egy „tegyünk úgy, mintha” játéknak éppen az a célja, hogy kipuhatólja, lehet-e ugyanazt a tárgyat egyidejűleg repulógépnek, gépkocsinak és hajónak használni (mondjuk, mint ahogy az egyik James Bond-filmben ez megtörténik); ugyancsak lehet egy regénynek éppen az a célja, hogy beszámolót adjon egy olyan világról, amelyben Agincourt-nál a franciák győztek. Ilyesmit elfogadhatónak tartunk, ha tudjuk, hogy a játéknak éppen ez a célja. A játék és a regény célra irányultsága segítségünkre van második kérdésünk megválaszolására. Gyermekkorunkban a fiatalabbak még nem tudták, az idősebbek már sejtették, hogy amikor a „tegyünk úgy, mintha” játékban orvost játszottak, akkor ez a játék a gyermekkori erotika céljait szolgálta. A játékot, akárcsak a regényt, eredendő célja szellemében értelmezzük.

A szórakozás, a lelki szükségletek kielégítése, az esztétikai élvezet – mindez és sok más lehet a „tegyünk úgy, mintha” játéknak és a regénynek a célja. Amióta a Karamazov testvérekről olvastunk, megtanultuk azt, amit később ambivalenciának neveztünk, a gyűlölet és szeretet, a gonoszság és a szentség ugyanazon a környéken üti fel ideiglenesen sátrát. Talán már korai elődeink is sejtették ennek az emberi természetről szóló általánosságának az igazságát, de a XX. század embere

ezt Dosztojevszkijtől tanulta meg. És nem véletlen, hogy ő volt mesterünk. A regényírónak legalább egyik célja az volt, hogy erre az általános igazságra megtanítson bennünket. Nem csodálatos tehát, hogy a regénynek fontos hatása van abban a világban, amelyben mi élünk, hiszen éppen ez a regény létezik az alapja.

A festő és az író művészete éppen ebből áll: amikor befejezett munkájuktól hátrálépnak, és elképzelik, hogy a néző nemcsak az olajfesték nyomát látja a vásznon, és az olvasó nemcsak szavakat és mondatokat lát egy darab papíron, hanem azt látja, amit az alkotók közölni akartak, akkor mesterségükben igen csak magas színvonalat érnek el. Ha más is azt látja, amit a művész elképzelt, akkor mondhatja magáról:

„Festek, tehát vagyok” vagy „Írok, tehát vagyok”.

Mindkettő arra számít, hogy közönsége képzeletében egész világgá kerekítse ki, amit megalkottak; mindkettőnek óvakodnia kell attól, hogy fantáziánk munkáját aláaknázza, mindkettőnek az a reménye, hogy amit megmutatnak nekünk, az a képzelet aktív munkája segítségével hozzájárul életünk megváltoztatásához.

Szövegen kívüli megjegyzés. Fontos és komoly munkát végez a logika és a filozófia szakembere, amikor a regényirodalomról ír. Az erről szóló szakirodalomról csak egy hosszabb irodalomjegyzék keretein belül tudnék beszámolni. Nem ajánlom ennek az irodalomnak a tanulmányozását annak, aki nem éppen ennek a tárgykörnek a szakembere. Nagyon is ajánlom azonban az esztétika szakembereinek írásait a regényirodalomról. Első helyen említést érdemel Roman Ingarden klasszikus műve: *DAS LITERARISCHE KUNSTWERK* (1930, újranyomva 1960). Ezenkívül még Kendall L. Walton nem kevésbé fontos és sikeres könyvét szeretném megemlíteni: *MIMESIS AS MAKE-BELIEVE: ON THE FOUNDATIONS OF THE REPRESENTATIONAL ARTS* (Harvard University Press, 1990). A „tegyünk úgy, mintha” játék és a művészet közötti kapcsolatot két tanulmányomban próbáltam megvitatni: *FICTIONAL CHARACTERS, PLACES, AND EVENTS* és *ON MAKE-BELIEVE* (*Philosophy and Phenomenological Research*, 26. és 28. évfolyam, 1965 és 1967).

Amennyiben véleményem ezekről a kérdésekről az utóbbi negyed évszázadban megváltozott, azt elsősorban Kendall L. Walton nagyszerű könyvének köszönhetem

Laurent Stern

A szerkesztőség nem kíván állást foglalni a továbbiakban, de az érdeklődés kedvéért közlünk egy régi „hosszszólást” Bertrand Russell A NYUGATI FILOZÓFIA TÖRTÉNETE című munkájából (1946; fordította Kovács Mihály): úgy véljük, ez a néhány sor józansul és tömören foglalja össze a probléma lényegét. – A szerk.

— Vegyünk egy képzeletbeli személyt, mondjuk Hamletet. Vizsgáljuk meg a következő állítást: „Hamlet dán királyfi volt.” Bizonyos értelemben ez igaz, de tisztán történeti szempontból nem igaz. Az igaz állítás az, hogy „Shakespeare szerint Hamlet dán királyfi volt”, vagy még kifejtettebb formában: „Shakespeare szerint volt egy dán királyfi, aki a Hamlet nevet viselte”; ebben már nincs semmi képzeletbeli elem. Shakespeare, Dánia és a Hamlet szó egyaránt valóságosak, bár ez utóbbi nem valóságos név, mert valójában senkit sem hívtak Hamletnek. Ha úgy fogalmazunk, hogy „Hamlet egy képzeletbeli személy neve”, az szigorú értelemben véve nem pontos, azt kellene mondanunk: „Képzeletbeli dolog, hogy a »Hamlet« valóságos személy neve.”

Hamlet elképzelt figura, mint ahogy az egyszarvú képzeletbeli állatfaj. Az „egyszarvú” szót tartalmazó mondatok némelyike igaz, némelyike hamis, de egyik esetben sem direkt módon. Gondoljunk csak erre a két kijelentésre: „Az egyszarvúnak egy szarva van”, illetve „A tehénnek két szarva van”. Az utóbbi állítás bizonyításához elég ránézni egy tehenre, s nem elég azt mondani, hogy egyes könyvek szerint a tehén kétszarvú. Arra viszont, hogy az egyszarvúnak egy szarva van, csak könyvekben találhatunk bizonyítékot, korrekt módon tehát csak annyit állíthatunk, hogy „egyes könyvek szerint léteznek egyszarvú állatok, amelyeket egyszarvúaknak neveznek”. Az egyszarvúra vonatkozó minden állításunk így valójában az „egyszarvú” szóra vonatkozik, mint ahogy a Hamletre vonatkozó kijelentéseink a „Hamlet” szóra.

EGY TÁRGYSEST

A Holmi júniusi számát olvasván, a háromsoros Rilke-vers fordításairól szóló tanulmányban valami elgondolkoztatott. Rilke eredeti sorai így hangzanak:

„O Herr, gib jeden seinen eignen Tod.
Das Sterben, das aus jenem Leben geht,
darin er Liebe hatte, Sinn und Not.”

Nem a tanulmánnyal magával foglalkozom, nem mintha – ami természetes – nem volnának hozzá itt-ott gondolataim, csupán a német szöveg szigorúan nyelvi értelmezésével. A tanulmánytörténelmi értelmezésével, ami a lényeg, egyetértek. De a szövegelemzés bevezetőjéül azt írja, hogy három alapszempontot tart fontosnak a fordítások elbírálásánál, a ritmust, a rímet és a mondat szerkesztést. Eddig rendben is volna. Mikor azonban a rilkei szöveg mondat szerkesztésének elemzésére kerül sor, ezt írja: „A második mondat hiányos szerkezetű. Főmondata egyetlen főnév (Sterben), melyhez nem járul ige. E fura főmondathoz két vonatkozó névmási mellékmondat kapcsolódik... stb.” Ez félreértés. Semmiféle főmondatról, még kevésbé fura főmondatról nincs szó. A *Das Sterben* nem főmondat, amelyhez nem járul ige, hanem az előző mondat tárgya. Mint a *Tod*. Vagyis: „O Herr, gib jedem seinen eignen Tod” prózában: Ó, Uram, add meg kinek-kinek saját halálát. „Das Sterben, das aus jenem Leben geht” prózában: Azt a halált, amely abból az életből következik, „darin er Liebe hatte, Sinn und Not” prózában: amelyben ő a szerelmet, az értelmet és a nyomorúságot megélte.

A *der, die, das* ugyanis nem csupán névelő, hanem névmás is. Minden szótárban az első, a névelős jelentés után ott van a második jelentés, hogy névmás. A szótári jelölés szerint: (pron. dem.), vagyis mutató névmás. Az én szótáramban ehhez olyan példamondatok szerepelnek, hogy „der Dichter gefällt mir am besten – az a költő tetszik nekem legjobban”. Vagy: „Das Unglück fehlte mir gerade noch – Ez a baj hiányzott még nekem.” Ez éppen a Rilke-vers *Das Sterben*-je. Az a halál. Mivel pedig a semleges nemű *Sterben*-nek

tárgyese is ugyanaz: *Azt a halált*. Különös érdekessége a versnek, hogy a *der, die, das* névmási jelentésének másik esete; amelyet a szótár úgy jelöl, hogy (pron. rel.), vagyis vonatkozó névmás, magyarul aki, amely, ami, a Rilke-vers második sorában ugyancsak előfordul: „*Das Sterben, das aus jenem Leben geht*” – *Azt a halált, amely abból az életből származik*

Ezek elemi dolgok, röstellek velük előhozakodni, de bizonyára más is olvas néme-

tül, és megtanult szótárt kezelni, ráadásul magam sem vagyok nyelvész. Sőt a kérdés a tanulmány egészének nem is lényeges eleme. Csak azért tűnt fel, mert éppen egy német fordításokkal foglalkozó írásban fordult elő. Egyébként amit a szerző és minden jelentős műfordító Arany Jánostól ha úgy tetszik Nemes Nagy Ágnesig vall, hogy „hiteles” műfordítás képtelenség, de lehetetlen meg nem kísérelni, azzal egyetérttek.

Czimer József

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Soros-alapítvány, a Budapest Bank és a József Attila-alapítvány
támogatásával jelenik meg

FEHÉR FERENC

1933–1994

1971-ben Lukács György halála nemsokára véget vetett a Magvető Könyvkiadó és Lukács tanítványai közötti együttműködésnek. Ebben a fordulatban veszett el Márkus György tervezett könyve, a TUDÁSUNK FUNDAMENTUMA, Vajda Mihály VÁLTOZÓ EVIDENCIÁK-ja. Fehér Ferenc MAGATARTÁSOK című vastag tanulmánykötete 1972-ben már ki volt nyomtatva, éppen el akarták küldeni a szerzőnek átolvasásra. A kiadó igazgatója nem tétovázott, a korrektúrapéldányokat biztonsági szakemberhez illő logisztikával begyűjtette, nehogy írmagja maradjon egy esetleges szamizdatterjesztésre, s a kiadást leállította.

Ritkán dokumentálható ilyen pontosan egy jelentékeny kulturális veszteség. Fehér, aki megalkuvásra, de még véleménye megfontolt elhallgatására is alkatilag képtelen ember volt, magyarországi évei nagyobb részében egy cseplői szakközépiskolában tanított; még akkor is, amikor barátai és elvbarátai már akadémiai intézetekben és az egyetemen élvezhették a kutatás szabadságát (ami persze az ismert Aczél-féle doktrína szerint nem jelentette a publikáció szabadságát, s aminek korlátait az 1973-as párthatározat és az azt követő állásvesztések drasztikusan megmutatták). Fehér kevés szabadidejében tanulmányokat és bírálatokat írt. Ezek közül azok, amelyek megjelenhettek, nagy visszhangot vertek. Diáktársaim könyvespolcán, amiként a magamén is, gyakran láttam egy-egy folyóirat – *Kortárs*, *Valóság*, *Új Írás*, *Kritika*, *Irodalomtörténet* – gerincére feljegyezve, hogy abban Fehér-cikk található. (A fekete borítójú *Filmkultúrára* nem lehetett írni.)

Fehér *filozófiai megalapozású kultúrkritikát* művelt; ez ritka madár volt – s maradt – Magyarországon. Műbírálatai és eszmetörténeti tanulmányai – Lukácsról, Sartre-ról, Ernst Blochról, s az egyetlen ez időben megjelenhetett könyve, *AZ ANTINÓMIÁK KÖLTŐJE* Dosztojevszkijről – nem választhatók el egymástól. De beszéljünk most a műkritikusról, mivel Fehér életművének ez az a rétege, amelyet eltemetett a perzekúció, könyvének betiltása, emigrációba kényszerítése és ebből következő pályamódosítása.

Nem tartozott az *élvező* típusú kritikusok közé – ez patetikus, korai gyásszal, fájdalmakkal sújtott karakterétől távol állt. Mint életét, kritikus szemléletét is a *szolidaritás* vezérelte – az emberi szenvedéssel, a megalázottakkal és megszorítottakkal. A műalkotásokban is ezt a történetbölcseleti perspektívát, a szolidáris *magatartásokat* kereste. „*Gondoljatok a télre, s a homályra / E völgyben, melynek jajszáva kiált*” – írta Brecht. Ő mindig arra gondolt. Az ilyen kritikus kereső és nem bevaró. Nem körképet ad egy kultúráról, érdeklődését jelentős alkotók is elkerülhetik. De mikor szolgált nagy kritikus valaha is teljes katalógussal?

Az ilyen kritikus veszedelme, hogy keresése során megálmodja és megkonstruálja valakinek a jelentőségét, belelátja a reményeit valamibe, ahol az nem található. Nos, Fehér megvesztegethetetlensége saját reményeire is kiterjedt. Kritikusai érveke megóvta a mérték elvesztésétől, s noha bírálatai ideologikusak voltak (így álltak összefüggésben egyéb műveivel s a Lukács-iskola filozófiai mozgalmával), ideológiai rokonszenv nem befolyásolta értékítéletét.

Szerencséje volt – barátain és házasságán kívül talán ez egyszer életében – kibontakozóban volt egy jelentékeny plebejus művészet, Jancsó Miklós korai filmművészete. Fehér mellé állt: értelmezte és védte. Jancsó e filmjei – mindenekelőtt a „görög” *CSEND ÉS KIÁLTÁS* – ma már klasszikusok, de Fehér egykorú bírálatainak mélységét és hevületét azóta sem közelítette meg senki. S ott vannak egyéb bírálatai, amelyek az én nemzedékem számára felejtethetetlenek, de a műértők és műbírálók következő nemzedékei, mivel a *kötet* nem születhetett meg, már nem ismerik: Illyés- és Benjámín László-pályaképe, Konrád első regényéről, Déry önéletrajzáról írott kritikája, Semprun- és Ajtmatov-nagyesszéje.

Egy – egyetlen – folyóiratszám, az *Új Írás* 1968. szeptemberi száma mutatja, hogy a kritikus milyen szerkesztő lehetett volna. De a dátum magáért beszél: Fehér barátaival szolidarizálva és a csehszlovákiai intervenció ellen tiltakozva ugyanolyan természetességgel mondott le néhány hónapja kapott szerkesztői állásáról, mint 1973-ban a végre elnyert kutatói státusáról.

A publikációs tilalmak, a munkanélküliség s végül az 1977-es emigráció, mint mondtam, eltemette a kritikust. Kis népek fiai gyakran a száműzetésben lesznek provinciálisak. Fehér jelentős történetfilozófiai, politikai filozófiai művek és politikai elemzések egész sorát publikálta számos nyelven, mindig különös figyelemmel fordulva régióink felé. A művészet- és kultúrfilozófus sem hallgatott el. A rendszerváltás után ezek a művek könyvekben és folyóiratokban – nem utolsósorban a *Holmi* hasábjain – hazatértek. Fehér is mind többet tartózkodott Magyarországon, s arra készült, hogy az év nagyobb részét ezután itthon tölti. Tele volt tervekkel, évtizedekre való megírnivalóval.

E sorok írója azt remélte, hogy a műkritikus is feltámad a hazai környezetben. Mert érdeklődése sohasem fordult el kultúránktól, figyelemmel kísérte – s mint mindent, ezt is szenvedélyesen – Kertész Imre, Kornis Mihály, Esterházy Péter, Nádas Péter, Petri György, Márton László és mások munkásságát, új magyar filmeket nézett, új magyar zenét hallgatott, festők műtermeit látogatta.

A problémák megoldására, végiggondolásra mindig kész elme, a részvételre, együttérzésre s a teljesítmény előtti megindulásra mindig kész szív csak így állhatott le: egyik pillanatról a másikra. De miért, miért ilyen korán?

Radnóti Sándor